

TÁRSADALOM KUTATÁS

1990
1-2

1991-03-26

ADATVÁZ LACIARNA YETIE

3691

SZAM ALATT

1993-01-12

Akadémiai Kiadó·Budapest

Kiadóhivatal: 1117 Budapest, Prielle K. u. 19—35.
Szerkesztőség: Budapest I., Uri u. 49.
Postacím: 1250 Budapest, Pf. 20.
Telefon: 175-9011/676

Megjelenik negyedévenként.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219—98636, 021—02799 pénzforgalmi jelzőszámra.
Példányonként megvásárolható
az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. (tel.: 118-5881)
és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. (tel.: 138-2440) alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 200,— Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H—1389 Budapest, Pf. 149.)

TÁRSADALOMKUTATÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:
BOGNÁR JÓZSEF, EÖRSI GYULA, KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő, SZABÓ KÁLMÁN

Szerkesztő:

VÁGVÖLGYI ANDRÁS

SZERZŐINK

MAKÓ Csaba, a szociológiai tudomány doktora,
MTA Szociológiai Kutató Intézet

SIMONYI Ágnes, a szociológiai tudomány kandidá-
tusa, Római Magyar Intézet

VAJDA Ágnes, tudományos munkatárs, MTA Pszi-
chológiai Intézet

TRÁSER László, egyetemi adjunktus, SZOTE Társa-
dalomtudományi Intézet

ERDŐSI Ferenc, a földrajztudományok kandidátusa,
tudományos osztályvezető, MTA RKK Dunántúli
Tudományos Intézet

KARIKÓ Sándor, a filozófiai tudomány kandidátusa,
főiskolai docens, JGYTF

EGEDY Gergely, tudományos munkatárs, MTA Szo-
ciológiai Kutató Intézet

KLIMÓ Hedvig, tudományos munkatárs, MTA
Politika-tudományi Intézet

TARTALOM

Tanulmány		
5	Makó Csaba–Simonyi Ágnes	Az emberi együttműködés szabályozó mechanizmusai a társadalom különböző tereiben
26	Lukács János	A gazdaság demokratizálási útjai: a munkavállalók részvénytulajdonáról a magyar piacgazdaságban
Műhely		
43	Vajda Zsuzsanna	Közérzet, lelkiállapot és az intim kapcsolatok néhány problémája a mai Magyarországon
50	Tráser László	Az állampárt működése egy megyében
Kitekintés		
58	Erdősi Ferenc	Szinergikus vagy atomizálódó társadalom — demokrácia vagy diktatúra? Közeledés vagy távolodás a Föld régiói között?
Konferencia		
69	Karikó Sándor	Lukács-szimpozium Szegeden
Könyvszemle		
72	Egedy Gergely	David Held: Political Theory and the Modern State
75	Klimó Hedvig	Hamvas Béla: Közös életrend

CONTENTS

Papers

5	Makó, Csaba–Simonyi Ágnes	The Regulatory Mechanisms of Human Cooperation in the Different Spaces of Society
26	Lukács, János	Ways of the Democratization of the Economy: On the Share Holding of Employees in the Hungarian Market Economy
-

Workshop

43	Vajda, Zsuzsanna	Some Problems of the General Condition, Mental State and Intimate Relations in the Hungary of Today
50	Tráser, László	The Functioning of the State Party in a Country
-

Orientation

58	Erdősi, Ferenc	Synergic or Atomized Society – Democracy or Dictatorship? Closing up or Distancing among the Regions of the Earth?
-

Conference

69	Karikó, Sándor	Lukács-Symposium in Szeged
-

Book Review

72	Egedy, Gergely	David Held: Political Theory and the Modern State
75	Klimó, Hedvig	Hamvas Béla: A Common Pattern of Life
-

AZ EMBERI EGYÜTTMŰKÖDÉS SZABÁLYOZÓ MECHANIZMUSAI A TÁRSADALOM KÜLÖNBÖZŐ TEREIBEN

Mottó: „Elterjedt nézet a modern társadalomtudományban, hogy a folyamatosság nem kíván magyarázatot. Ezt nem tekinti problémának, úgy vélik, amit magyarázni kell, az az átalakulás. Ez a szemlélet akadályozza a kutatót abban, hogy észrevegye, a társadalmi valóság mely vonatkozásainak van döntő jelentőségük.”

(B. Moore, 1969.—C. Trigilia, 1986.)

I. Igény a munka változó világának megértésére

Több mint négy évtizedes békés fejlődés a világ fejlett ipari országaiban — több mint négy évtized a gazdasági, társadalmi folyamatok megfigyelésére, ugyanennyi idő előrejelzésekre, azok beteljesülésére vagy felülvizsgálatára. A gazdaság szociológus kutatói új meg új jelenségek, jólét és elvándorlás, hatalmas szakszervezetek, elidegenedett munkások, sztrájkoló tömegek, fejlődő és eltűnő iparágak, születő és kihaló szakmák, korszakos műszaki találmányok, változó szervezeti formák és emberi kapcsolatok háttérében a társadalmak igényeinek változásait a változásokhoz való igazodás lehetőségeit, törvényszerűségeit próbálták megragadni. Ebben a tanulmányban megpróbáljuk összefoglalni, hol tart ma a munka—gazdaság—társadalom háromszögében gondolkodó szociológia. Miként és miért próbálja újrafogalmazni kérdéseit és — nem válaszait, hanem — helyét a „válaszoló” társadalomban?

Az elmúlt években francia, angol, olasz, svéd, német kollégáinkkal többször csodálkozhattunk rá a valóságra, amikor — hogy csak néhány példát említsünk — a munkások nem ragadták meg tömegesen az autonóm munkacsoportok alakításának lehetőségét vagy nem éltek a döntésekben nyújtott részvétel jogaival, amikor a tömeggyártás teljes robotizálása és automatizálása helyett és mellett a technikai fejlődés a munka individualizálódását éppúgy lehetővé tette, mint a több száz kisvállalkozó hálózatából álló termelési rendszereket. Amikor a harcos és politikai szakszervezetek tömegei csökkenni kezdtek egyes országokban, máshol meg tömegek tartanak ki és próbálnak új életre kelteni „szakszervezeti életjeleket” alig mutató érdekvédelmi szervezeteket. (Maurice, 1988, Kasvio, 1985, Reyneri, 1987,

Kalleberg, 1988, Dubois és Giannini, 1985, Van Hoof, és Huiskamp, 1984, Lutz, 1981.)

A nyolcvanas évek nemzetközi konferenciáin (1984, Balaton; 1985, Amsterdam; 1986, Bologna; 1988, Párizs; 1988, Kecskemét stb.) különböző formákban fogalmazódott meg, hogy *a társadalmi valóság az előre megjósolt sémáktól eltérően fejlődik, s miközben ugyan a termelő innovációk társadalmi kondicionáltságát egyre erőteljesebben mutattuk ki, egyre kevésbé vagyunk képesek előrejelzéseket adni a fejlődésről.* A munkaszervezetek, az informális viszonyok, a rejtett gazdaság, a vállalkozások világának vizsgálata arra hívták fel a figyelmet, hogy a legmodernebb struktúrákban *nemcsak jelen vannak,* de működésükhöz elengedhetetlenek premodernnek tartott szakmai, kulturális hagyományok, családi kötöttségek, a helyi „mikro”-társadalmak kötelékei.

Meg kell tehát tanulnunk különbséget tenni a modernizáció és a régi eltörlése között, át kell értékelnünk a fejlődésről alkotott felfogásunkat. Evolucionista biztonságérzetünket feladva azt tanuljuk, hogyan kell felfedezni a társadalmi, szerveződési formákon belül azokat a mutációkat, amelyek egyik-másik elemükben különféle új társadalmi alternatívák felé mutatnak. A feladat nehéz, mert egy domináns modell alá-, fölé- és mellérendelése, erői és ellenerői között való tájékozódás helyett egy heterogén, szegmentált, többféle hálózatból szövőddő társadalmi viszonyrendszer átlátására kényszeríti a részkérdések kutatóját is. És még ennél is nehezebb, mert az egykor volt, a már létező és majd születő társadalmi alternatívák sokszínű együttesében való gondolkodás képzelőerejét is igényli.

Ilyen irányba ösztönzi gondolkodásunkat az is, hogy az elmúlt évtizedek hazai és külföldi, munka és iparszociológiai kutatásai a 80-as évek végére egyértelművé tették: a különféle determinizmusokkal le kell számolni. Hiszen sem a szűk technológiai, sem a tágabb kapcsolatrendszert befogadó szervezeti determinizmussal, de még az adott társadalmi, politikai berendezkedés meghatározottságával sem tudnánk megérteni a különböző országok és azokon belül, így Magyarországon belül is, a különböző régiók, vállalatok vagy társadalmi csoportok életképességét vagy alkalmazkodás-képtelenségét. A társadalmi valóság egyre behatóbb és egyre sokoldalúbb vizsgálata, s nem utolsósorban a különböző „determinizmus-viták” pedig felismertették, hogy az egyén sem időben, sem térben nem egy, hanem többféle társadalmi formációban cselekszik.

Az egyszerre különféle gazdasági formákban, eltérő társadalmi mezőkben szerveződő emberi kapcsolatok korábbi intézményeket, struktúrákat is fenntartanak, miközben újakat is létrehoznak. Életük, munkájuk során pedig cselekvéseik, döntéseik, mozgásuk során össze is kötik a különféle formációkat: *átjárásokat* teremtenek a társadalmi intézmények, struktúrák, mezők között. A szociológiai kutatásokban ilyen megközelítés igényével fejlődtek ki a hálózat (network) kutatások (Szociológiai Figyelő, 1988/3.). Az emberi, társadalmi kapcsolatok hálózataiban a munkák egy része (Granovetter, 1985) a társadalmi stabilitás és változás, a magatartások kulturális meghatározottsága és az autonóm cselekvési lehetőségek kettősségeit mutatta ki. Az egyének és csoportok különböző típusú és erőssé-

gű kapcsolatai, az egymást átfedő hálózatokhoz való tartozás egyrészt a társadalmi stabilitás biztosítékai, másrészt bizonyos mozgásteret nyitnak a személyes szabadság, a struktúra manipulálása felé (*Angelusz—Tardos* 1988. 12. o.).

II. A nyolcvanas évtized munkaszociológiai: különböző típusú determinizmusok új köntösben

A 60-as évek végére úgy tűnt, hogy a technikai, műszaki fejlődés társadalmi hatásainak vizsgálatai véglegesen megcáfolták a technikai *determinizmus koncepciók* optimista, és pesszimista változatait egyaránt. A tudományos technikai forradalom nem tette általánossá a magas szintű mérnöki munkát és az automatizáció sem fokozta le robottá az embert. A technikai, technológiai fejlesztések megvalósításának legkülönbözőbb eseteiben a vezetési, irányítási rendszerek, a munkaszervezeti viszonyok, a társadalmi és politikai környezet együttes befolyását tárták fel a kutatások (*Kasvó* 1986).

A 80-as évekre azonban ismét feléledt a régi vita, ezúttal a mikroelektronika ipari alkalmazásának társadalmi hatásairól. „A harmadik ipari forradalomtól” a foglalkoztatásban és a képzettségi színvonalban alapvető változásokat várnak. Egy japán tanulmány következő idézete sok más, köztük hazai kutató álláspontját is tükrözi: „Az ipari robotok, a számjegyvezérlésű szerszámgépek, a számítógépes tervezés és gyártás, a rugalmas gyártási rendszerek, valamint az irodai munkák automatizációja a munka tartalmát, a munkaszervezet felépítését, a vezetés struktúráit és stratégiáit döntően átalakítja” (*Okubayashi* 1986. 7. o.).

A mikroelektronikán alapuló új technológiák alkalmazásából közvetlenül levezetett társadalmi, kulturális hatásokat differenciáltabban kezelik azok, akik „új termelési modellről” beszélnek (*Kern—Schumann* 1985). Azt mutatják ki, hogy a munkamegosztás és specializáció korábbi mintái a tőkeértékesülés hatékonysága szempontjából is megkérdőjeleződnek, és a termelés élenjáró szektoraiban (az autógyártásban, szerszámgépgyártásban, vegyiparban) a képzettség szerepe felértékelődik. A nagy hatást gyakorló posztindusztriális megközelítések lényege, hogy az új gyártási technológiák komplexitásának fokozódása következtében a termelő-apparátusok megfelelő működtetése nagyobb elkötelezettséget és tudást igényel a dolgozótól, a vezetéstől pedig a munkaerő képességeinek kihasználását korlátozó gyakorlat feladását. Az ilyen típusú megközelítések (1) viszont azt sugallják, hogy az új technológiák megjelenése önmagában is új társadalmi viszonyrendszereket teremti (*Riesman* 1981).

A neo-determinista nézetekkel szemben a vitákban igen alapos ellenvetések fogalmazódtak meg. Az egyik típusa a fenntartásoknak a képzettség értelmezésével és mérésével kapcsolatos (*Bernier—Cailloux* 1985). A kvalifikáció és az új technológiák viszonyával foglalkozó elemzésekben gyakran azonos fogalmakat használnak egymástól lényegesen eltérő folyamatok jelölésére. Az egyik leggyakoribb zavarforrása, hogy nem tesznek különbséget a képzettség formálisan megragad-

ható és tartalmi aspektusai között. A formális és kvantifikálható ismérvek a munkaerő felkészültségének színvonalát — iskolázottságát, képzettségi szintjét, gyakorlottságát — jelzik, és a munkaerőstruktúra leíró elemzését teszik lehetővé. Tipikus kérdésfelvetései: Milyen foglalkozásokra van szükség? Milyen szakmák megszűnésével kell számolni? Az új technológiák különböző formáinak hatékony működtetése milyen szakmai követelményeket támaszt? Milyen képzési rendszer tudja a szükséges struktúrájú munkaerőt?

A képzettség tartalmi ismérvei viszont a ténylegesen végzett feladatok szerkezetére (struktúrájára) vonatkoznak. Kérdései a feladatok specializáltságának mértékét, a munkafeladatok által megkívánt készségek, képességek együttesét próbálják megragadni. A képzettség tartalmi dimenzióinak azonosítására jól alkalmazhatónak bizonyult a technológiák és a kvalifikáció kapcsolatának vizsgálatában például a tevékenységek következő kombinációja (*Simonyi 1987a*):

1. A tárgyak és anyagok átalakítása
2. Információ kezelése és átalakítása
3. Operatív, végrehajtott tevékenységek
4. Irányító, kooperációt-szervező feladatok

A képzettség gyakorlati felhasználásában, az új technológiák feladat-struktúrájának tényleges kialakulásában viszont a kutatások — hasonlóan a 60-as, 70-es évek korábban idézett automatizációs vagy új munkaszervezeti kutatásaihoz — kimutatták a vállalati vezetés és a dolgozók törekvéseinek, az érdeklődések kimenetének közvetítő szerepét. Azt, hogy a technológia „öntörvényű fejlődése” mellett — sőt azt befolyásolva! — a vezetés munkaerőfelhasználási mintái, a vezető kiválasztás mechanizmusai, hagyományai, a belső és külső munkaerőpiac sajátosságai jelentős mértékben befolyásolják a munkaerő tudásának és tapasztalatainak felhasználását (*Braczyk 1984*). Az új technológiák alkalmazásba vétele, elterjedése során a fejlesztők értékei, törekvései találkoznak a vállalatok vezetésének és az alkalmazottaknak az elképzeléseivel. A szervezeti alkuk, tárgyalások, a különböző módon intézményesülő érdekegyeztető folyamatok adott társadalmi, politikai viszonyokba ágyazva, adott kooperációs mintákat követve alakítják a munka, a felelősség, a befolyás-megoszlás új rendjét. Sokak tapasztalatával egybecseng a Kaliforniai Egyetem egyik professzorának következő megállapítása: „Az információs technológiák működésének közegéül szolgáló szervezet hatalmi struktúrája rövid távon nem változik, és hosszú távon is csak feltételezhető a változása (*King 1987*).

A hazai kutatások is azt mutatják, hogy a hagyományos vállalati szervezetbe integrált új technológiák nem vezettek korszerűbb munkamegosztási rendszerhez; a szakértelem, a munkafolyamat feletti kontroll a korábbi hatalmi struktúrák mentén szerveződött újra, s így új, gazdaságilag hatékonyabb munkaerőfelhasználást, társadalmilag előnyösebb szervezeti konszenzust sem teremtett (*Nagy 1987*). Ahol viszont az információs technológiák bevezetése a szaktudást és a gyakorlatot hagyományosan is elismerő, felhasználását széles körben és régtől fogva ösztönző vállalati struktúrákba épült, mint például a svéd VOLVO-nál vagy a Skandináv

Légitársaságnál (SAS) (2), ott már rövidebb periódus alatt kamatoztatni tudták a technológiai innovációk emberi, szervezeti előnyeit (Holtback 1988, Edström 1988).

A „munkamegosztás végét” előrevetítő jóslatokban kételkedők az új termelési modellek érvényességi körének problémáját is felvetik. Egyelőre ugyanis a fejlett tőkes országok központi és tőkeerős szektoraiban regisztrálhatták a munkaerő-felhasználásának egyes új mintáit bizonyos kutatások, de még ezekben az ágazatokban sincs megbízható empirikus alap az általánosításhoz. Ugyanakkor a stagnáló és hanyatló iparágakban is kimutathatók különféle vezetői és munkástörekvések a munkavégzés, az együttműködés új struktúráinak létrehozására. Ezek egyes esetekben, például a decentralizálás vagy a belső vállalkozások révén, képesek a felszínre is törni, és formálisan is a munkaerő-felhasználás, az együttműködés új mintáit eredményezni (Berki—Makó 1988, Neumann 1988, Kasvio 1986, Dubois—Makó 1988). Más esetekben viszont az ún. „kényszer innováció” vagy „kényszer autonómia” a vállalatok által megtűrt, nem legitimált együttműködési, munkaerő-felhasználási formái az informalitások világában — ellentmondásos társadalmi következményekhez vezetve — elrejtve maradnak (Fazekas 1984, Laki 1984—85, Ladó—Tóth 1982, 1985).

Az ipar vezető szektoraiban az új technológiának tulajdonított rugalmas munkaszervezeti formák és tudásfelértékelődés mellett utalni kell a gazdaság egyéb szféráiban érvényesülő tendenciákra is. A szolgáltatások számos területén is igen eltérő társadalmi, szervezeti fejlemények figyelhetők meg. A taylori, fordii szervezeti technikák szellemében kialakított munkavégzési gyakorlat terjed például a turizmusban, a pénzügyi intézményekben, az egészségügyi ellátásban. A szórakoztató iparban is egyre gyakoribb a minimális képzettséggel rendelkező munkaerő viszonylag gyors beillesztését biztosító szervezetek és az új technikák kombinációja (Walton 1985). Ugyanakkor technológiai, szervezeti innovációk során a harmadik szektort erősítették, bővítették azok, a termelő vállalatok számára különféle műszaki, pénzügyi, marketing vagy jogi szolgáltatásokat nyújtó kisvállalkozások, amelyek gyökeresen eltérő minták szerint szerveződtek, mint korábban nagyvállalati keretek között (Simonyi 1987b).

A korábbi viták után a 80-as évekbeliek is azt erősítik meg tehát, hogy az új technológiák megjelenése és elterjedése, valamint az innovatív vezetési, szervezési módszerek, munkaerő-felhasználási minták elterjedése korántsem párhuzamosan érvényesülő és szükségszerűen összekapcsolódó folyamatok. A műszaki-technológiai és társadalmi-szervezeti típusú újítások között pedig indokolt különbséget tenni, hiszen ezek egymástól függetlenül is kibontakozhatnak.

A kutatási tapasztalatok, a tudományos viták tanulságai ezúttal is — miként a 60-as, 70-es években az ember—gép, az ember—munkaszervezet kapcsolatoknál — tágabb társadalmi összefüggések felé mutatnak. Napjainkban is megfogalmazódott, hogy a munkafolyamat szintjén lezajló műszaki és szervezeti változások tartalmának értékelése megköveteli az üzemi, vállalati szintű folyamatok és a gazdasági—társadalmi intézmények működésének együttes elemzését. Az ilyen

típusú „együttes elemzés” módszerei, elméleti keretei azonban még kiforratlanok. A szélesebb összefüggések feltárása gyakran vezet újabb determinizmusok felé: a vállalati „mikrovilág” feletti magasabb hierarchikus szintek vagy a gazdasági, társadalmi környezet táguló koncentrikus köreinek döntő befolyását leíró elemzésekhez.

A 70-es évek vizsgálatai két problémakör felé ágaztak el: az egyik irányban az ipari viszonyok, a munkásérdek-érvényesítés, a részvétel, üzemi demokrácia problémái felé, a másik irányban a második vagy „fekete”, esetleg informálisnak nevezett gazdaság kutatása felé. Az ipari viszonyok témaköre felé nyitó kutatások az üzemi, vállalati folyamatokkal, így a technológiai fejlesztésekkel kapcsolatos érdek- és hatalmi harcok politikai, jogi lehetőségeit, kereteit és határait elemezve szélesebb társadalmi küzdelmekhez kapcsolva mutattak ki lényeges társadalmi összefüggéseket. A második vagy „fekete” gazdaság vizsgálatai pedig az üzemi folyamatok, valamint a gyárkapun kívüli társadalom és gazdaság összefüggéseit feltárva mind a munkás, mind a vezetői érdek, magatartások megalapozottabb elemzését végezték el. Egyúttal a vállalatban belüli munkaerőfelhasználást, a technológiai, szervezeti változások lehetőségeit, korlátait összefüggésbe hozták egy lényeges társadalmi—gazdasági intézmény, a munkaerőpiac állapotával, szegmentációjával.

A munkafolyamat és az ipari viszonyok rendszerének integrált elemzései és értékelései valóban cáfolják a technológiai vagy szervezeti determinizmusokat. Képtelenek lennének például megérteni — csak a munkafolyamathoz kapcsolódó viszonyokat vizsgálva —, hogy a japán nagyvállalatok munkásai miért nem reagálnak munkabeszüntetéssel vagy a teljesítményvisszatartás valamely formájával a munkaintenzitás növelésének olyan vezetői módszereire, mint a termelés minimális munkaerővel és készletekkel való tervezése (Dore 1987). A magyar ipari gyakorlatban ilyen módszerek nem az egyéni és kollektív teljesítmények növekedését, a csoport kooperációjának erősödését eredményeznék, hanem a termelés fennakadását előidéző egyéni és kollektív fellépésekhez vezetnének. A termelés folyamatosságát biztosító különböző típusú tartalékok hiánya a munkások pozícióit erősítené a vezetéssel szemben (Simonyi [szerk.] 1983). A munkafolyamat működését kísérő azonos jelenségekre adott ellentétes vezetői és munkásreakciók megértése önmagából a munkafolyamatból nem lehetséges. Ehhez valóban a vállalati szervezet belső viszonyainak és az ipari kapcsolatok konfliktuskezelési módszereinek együttes elemzésére van szükség. Efelé haladva azonban nem állhatunk meg ott, hogy a munkahelyi érdekviszonyokat és a hatalmi harcok kimenetelét az ipari viszonyok adott állapotára vezessük vissza. Így csak egy másik, a technológiáinál, vagy a szervezetinél ugyan szélesebb mezőben gondolkodó, de mégiscsak determinista felfogás csapdájába esik a kutató.

Ez történt például az olasz szakszervezeti mozgalomban is, akkor, amikor a 80-as évek elején olyan harcokat folytattak munkás érdekekért, amelyek már az iparon belül is csak a dolgozók egy igen szűk rétegének érdekeit fedték le, miközben a nagyvállalatok kívüli, sőt a munka világán túli egyéb társadalmi szférákban

— a jóléti rendszerben, a települési viszonyokban — lejátszódó fejlemények a hagyományos szakszervezeti stratégiától eltérő érdekképviselési intézményrendszert és fellépést igényeltek volna.

A vállalaton kívüli cselekvési lehetőségeket feltáró vizsgálatok a második gazdaságról, a munkaerőpiac mozgásait feltáró kutatások — sőt az informális kapcsolatok családi, kulturális, közösségi összefonódását feltáró elemzései is — mind azt bizonyítják, hogy a konfliktuskezelés eszközei, módszerei, a konfliktusok levezetésének, feloldásának mechanizmusai nem szűkülnek le a társadalmi harcokkal és/vagy politikai bölcsességből kialakított érdekképviselési intézményekre, a partnerek közötti intézményesített és jogilag szabályozott tárgyalási formákra. Egy-egy adott kérdéssel összefüggésben reagáló egyén vagy társadalmi csoport cselekvése és annak hatékonysága *nem értelmezhető csak a cselekvés közvetlen közegét alkotó „társadalmi térben”*, hanem csak a társadalom egyéb szféráiban érvényesülő normák, magatartásminták, érdekek és érdekérvényesítési lehetőségek kondicionáló szerepével együtt. A társadalom különböző csoportjainak reakciói *több síkon jelentkeznek, és olyan társadalmi tartalmakat hordoznak*, melyek nem értelmezhetők autonóm szférák közötti többé-kevésbé szoros oksági összefüggésekben. A rendszerekben gondolkodás tételének elfogadása mellett sokan még az autonóm terekben érvényesülő logikák összekapcsolásának elméleti, módszertani interpretálásának csak a kezdetén tartanak. A kutatók az emberi magatartásokban, a kollektív cselekvésekben olyan mechanizmusokat, logikákat próbálnak megragadni, amelyek a különböző társadalmi szférák működését és összekapcsolódásának módozatait, lehetőségeit nagyrészt képesek érzékeltetni.

III. A társadalomfelfogás differenciálódása — a különböző társadalmi terek működését szabályozó mechanizmusok (és integrációjuk)

A társadalom és a gazdaság fejlődési modelljeiben tapasztalt változások tárgyalását megelőzően bizonyos fogalmi tisztázást kell végezni, mégpedig a társadalomirányítás képviselői által gyakorolt „szabályozás” és a társadalomnak azon, a saját újratermelésének feltételeit alakító mozgásformák között, amelyet a társadalmi „szabályozó mechanizmusok” fogalommal jelöl a szociológia (Piore—Sabel 1984, Bagnasco 1985, Reynaud 1980). Korántsem a társadalomirányítás módszereinek, technikáinak elemzése és rendszerezése miatt vállalkozunk erre. Hanem azért, mert úgy látjuk, hogy a gyakran egymásba csúsztatott, tisztázatlan fogalomhasználatból olyan zavarok származnak, amelyek a társadalmi változások természetének megértését (s következésképp irányíthatósága lehetőségeinek, eszközeinek feltárását) lehetetlenné teszik.

1. A reguláció jelentése

A liberális gazdaság hívei, csakúgy, mint az állami dirigizmus technokratái többnyire nem fordítanak figyelmet arra, hogy megkülönböztessék egymástól az állami irányítás szabályozó tevékenységét a társadalmi viszonyok és az emberi cselekvési lehetőségek bonyolult összjátékában megjelenő társadalmi szabályozástól. A magyar nyelvhasználattal szemben a francia nyelvhasználat különbséget is tesz a különböző rendszerek „önfenntartó” szabályozását jelölő általános fogalom — a „régulation” — és az állami beavatkozást jelölő fogalom a „reglementation” között.

A reguláció vagy más megfogalmazásban az „egyensúlyozó mechanizmus” (angolul: „balancing mechanism” vagy „equalibration”) legáltalánosabb értelmezésében valamely rendszer önszerveződését jelenti. A fogalom több természettudományban is használatos, például a biológiában vagy a termodinamikában. A szociológiában olyan típusú korrekciók összességét jelöli, amelyek a társadalmi újratermelés valamely szerveződési formájának (például termelés, család, település stb.) fenntartására szolgálnak. A biológiai vagy fizikai rendszerekkel szemben a társadalmiak nyitottabbak, hiszen a társadalmi szerveződésre vonatkozó egyéni és csoportos értékelések a társadalom viszonyrendszerét szervező szabályokat „sérülékenyebbé” teszik. Ám ez biztosíthatja egyúttal a társadalmak sajátos alkalmazkodóképességét is.

A fogalmi zavart tovább növelte a 70-es évtized második felétől az USA-ból elindult ún. deregulációs mozgalom, amelynek célja az állam gazdaságban játszott szerepének visszaszorítása volt. A reguláció általunk használt — szociológiai — felfogása értelmében ennek csökkentése vagy növelése nem képezi mozgalmak, politikák célját, hiszen a társadalmi viszonyokban objektíve kialakuló és érvényesülő mechanizmusokat értünk rajta, melyeket mennyiségekkel jellemezni sem lehet. Az ún. „dereguláció” — amely megfogalmazódhatott a munkáltatók, a liberális értelmiség vagy az államigazgatás berkeiben különböző érdekek/értékek nevében — a *reguláció különböző mechanizmusai* közötti újfajta egyensúly megteremtésére irányuló harcokat tükrözte. Bizonyos esetekben a munkáltatói döntésekkel kapcsolatos szakszervezeti kötöttségek lazítását, más esetekben a gazdaságba való állami beavatkozás csökkentését vagy mindkettőt együtt is jelentette, jelentheti.

Felfogásunkban például a jogi eszközökkel történő szabályozás egyaránt szolgálhatja az állami irányítás hatókörének növelését vagy csökkentését. Az állami vagy más kollektív intézmények, pártok, egyesületek, szövetségek, aktív és tudatos beavatkozásának alakítása a „reguláció” fogalom helyett — a francia „reglementation” párjaként — inkább a „regularizáció” fogalommal írható le. Például nálunk a politikai intézményrendszer továbbfejlesztését szolgáló gyülekezési és egyesületi törvény a társadalom különböző szféráiban működő és érvényesülő rendszerek befolyásolására, a beavatkozás határainak, eszközeinek, lehetőségeinek kialakítására szolgál. Az ilyen fokozott szabályalkotással járó tevékenység — értelmezésünk szerint regularizáció — jelentheti egy társadalmi szféra, adott eset-

ben az állam szerepének visszaszorítását, de növelését is, bár valószínűleg leginkább az állami politikák hangsúlyváltását tükrözik — tehát értelmezésünk szerint az egyik regulációs mechanizmus átalakulását, és a többi társadalmi szabályozó mechanizmussal való összhang újrendezését (3).

A társadalmi, gazdasági folyamatok megítélésében gyakori zavar forrása, hogy mind a piac önkorrekciója, mind a bürokratikus-centrális irányítás hívei *összemossák a „reguláció” és a „regularizáció” fogalmait: a társadalmak objektív folyamatokban megjelenő szabályozó mechanizmusait és az állami szabályozást.* Figyelmen kívül hagyják, hogy az állam szabályozó tevékenysége (regularizáció) éppúgy társadalmilag kondicionált, mint a piacok létrejötte, működése, gazdasági szabályozó funkciója (4). (Nem az „önkéntes beavatkozástól” a „spontán önkorrekcióig” terjedő skála két végpontja közötti mozgásokat kell tehát elemeznünk.) Ez a tévedés „állam vagy piac”, „állam és piac” dichotómiákban való gondolkodásra szűkíti le az elemzést és mind a politikai, mind a tudományos gondolkodás figyelmének köréből kizárja azokat az egyéb társadalmi jelenségeket, amelyek más, mind a piac kiépülését, működését, mind az állami politikák formálódását is alakító társadalmi folyamatok, szabályozó mechanizmusok működésére utalnak.

Ha viszont a piac és az állami beavatkozás mellett létező mechanizmusok kétségtelen jelenlétének felismerésére kényszerítenek a tények, akkor gyakran vitatják e más típusú regulációk autonómiáját, öntörvényűségét s hol az állam, hol a piac szabályozó mechanizmusainak „alárendelve,” azok alrendszeriként fogadnak csak el egyéb társadalmi szabályozókat. Példa erre, hogy gyakran a kisvállalkozások terjedésében is egyszerűen a piaci kihívásra adott racionális vállalati, munkáltatói, decentralizáló reakciót látnak, vagy olyan jelenséget, amit az állami irányítás „háttérparként,” foglalkoztatási „védőhálóként” kereseti „feszültség-levezető szelepként” szabályozási aktusokkal létre tud hozni. Holott a kisvállalkozások sajátos együttműködési viszonyainak vizsgálata, a különböző országokban fellelhető vállalkozói övezetek tanulmányozása a különböző összefonódó családi, etnikai, lokális kisközösségek reciprocitáson alapuló sajátos szabályozó mechanizmusait tárták fel. De példaként állhat az is, hogy a nagyvállalatok szervezeti autonómiáját szintén hol a piaci viszonyokra való reagálásból, hol az állami politikával való kapcsolatokból — esetleg a kettő együtteséből — próbálják magyarázni, melőzve ezen autonómiák történeti, fejlődésbeli, regionális kapcsolatrendszerbe ágyazott sokrétű és egymástól még egy-egy országon belül is gyakran eltérő társadalmi arculatának megértését (5).

A szervezetszociológia legszínvonalasabb tanulmányai ugyan időről időre felhívták erre a figyelmet, a gazdaságot átfogóan elemezni kívánó gazdaságszociológia azonban még csak kísérletezik a „szervezetek relatív autonómiája” és a gazdaság egyéb társadalmi jelenségei közötti összefüggésrendszer feltérképezésével (Héthy—Makó 1972, 1978 Butera 1979, Gyenes—Rozgonyi 1981). Hasonlóképpen a területi autonómiák létéről és hatásairól számolni be hosszú idő óta a regionális kutatások. Márpedig egyes régiók gazdasági-társadalmi lemaradásának vagy gyors felzárkózásának összetevői nem érthetők meg csak az állami politikák

és/vagy a piaci viszonyok függvényében. A régiók autonóm gazdasági szerveződé-
sének interpretálása is a fejlődés társadalmi mozgásformáinak átfogó elemzésére
vár (Piore—Sabel 1984, Sabel 1987, Bagnasco 1985, Trigilia 1985, Becattini
1985, Enyedi—Weldman 1986).

A szabályozó mechanizmusok új elméleti megközelítését nemcsak az előb-
biekben kifejtettek, tehát a heterogén társadalomban együttesen ható többféle re-
guláció elismerésének tudományos igénye sürgeti, hanem annak a sematizmus-
nak a leküzdése is, amely a társadalmi szabályozás irányításként való felfogásából
következve az alá- és fölérendeltségi kapcsolatokat, a vezetés hatalmát, az aláren-
deltek autonómiájának hiányát egyaránt abszolutizálja. Technokrata megközelítés-
ben a társadalom szabályozása az irányítók nélkül elképzelhetetlen, sőt számukra
az egyedüli „semleges”, a csoportérdekek fölé helyezkedő „szabályozó” az állam.
A társadalmi együttműködést át meg átszövő szokásokat utasításokká, előírások-
ká igyekeznek változtatni. Gyakorlatukban az irányítói tevékenység hierarchikusan
magasabb szintre kerül az irányított tevékenységnél. A vállalat szintjén ez a szem-
lélet a munkáltatók, a vezetők cselekvési lehetőségeit túlbecsüli. Ez vezet aztán
más hatásokkal együtt az „irányítási realitásérzék hiányához” (Crozier 1987). Ter-
mészetesen a komplex és dinamikusan változó emberi, társadalmi kapcsolatok
központi, állami szabályokkal való terelése, irányítása elkerülhetetlen, de ez nem
jelentheti — és a tények, történeti folyamatok ismeretében objektíve nem is jelenti
— egyetlen regulációs típus, így az állami, s azon belül is csak a bürokratikus-
centralizált szabályozás tényleges dominanciáját.

A társadalom és a gazdaság különböző szféráiban ható szabályozó mechaniz-
musok általunk képviselt felfogása nem előzmények nélküli a hazai irodalomban.
A magyar szövetkezeti mozgalom jellegének értelmezésében jól hasznosíthatónak
bizonyultak Tellér Gyula kategóriái: a tervutasításos, a piaci és az ideológiai integ-
rációs mechanizmusokról (Tellér 1987). A gazdasági rendszerek természetrajzá-
nak megértésében az elemzés új perspektíváját kínálta a bürokratikus, a piaci, az
etikai és az altruisztikus *koordináció típusainak* megközelítése Kornai Jánosnál
(Kornai 1980, 1983). A szabályozás más kategóriákban megragadott típusai kö-
zelállnak a gazdaságantropológus Polányi Károly által a társadalmi egység és sta-
bilitás változásokon át való fennmaradásának megértésére alkalmazott *gazdasági
integrációs formák* szerinti elemzésmóddhoz: „Az alapvető, empirikusan felfedez-
hető sémák a reciprocitás, a redisztribúció és az árucseré. A reciprocitás a szim-
metrikus csoportosulások kölcsönösen megfelelő pontjai közti mozgásokat jelöli:
a redisztribúció egy központ felé irányuló, majd e központból kiinduló elsajátítási
mozgásokra utal: a csere oda-vissza mozgásokra vonatkozik, melyek egy piaci
rendszer »személyei« között zajlanak. ...Látható, hogy a különböző integrációs
sémák különböző intézményes alakzatot feltételeznek.” (Polányi 1976. 241. o.)
Manchin Róbert és Szelényi Iván a Polányi féle szabályozókból kiindulva a piaci és
a redisztributív sémák különböző kombinációival próbálják meg leírni a modern
társadalmakat (Manchin—Szelényi 1986).

A. *Bagnasco*, olasz szociológus, a gazdasági tevékenységek szabályozásának négy fő mechanizmusát különbözteti meg. Az *elsőnek* a reciprocitást tekinti, amely a családi, baráti viszonyokban, a helyi közösségekben — mint nálunk a kalácsa építésben — szabályozza a gazdasági célú együttműködést. A *második* szabályozó mechanizmusnak a meghatározott termelési viszonyokok belül létrejövő piacot tekinti. A *harmadik* mechanizmus a nagyipari szervezeteken belül jött létre, hogy kiküszöbölje a piaci bizonytalanságot, és a szervezetek relatív autonómiájában jut kifejezésre. A *negyedik* szabályozó mechanizmus a politikai, állami beavatkozás, amely a piac negatív társadalmi hatásait, beleértve a munkaerőpiac keménységét hivatott ellensúlyozni. Elemzése szerint a 70-es évek válsága során a nagyvállalati szervezetek és a politikai beavatkozás szabályozó mechanizmusai a kifáradás olyan tüneteit mutatták, mint pl. a hierarchiák megmerevedését, a gazdasági szereplők motivációjának hiányát, a konfliktuskezelés elhúzódnását. A nagyvállalatok decentralizálódását így a piaci mechanizmusok társadalmi és gazdasági szabályozó szerepének erősítésére tett erőfeszítésnek tekinti, miközben kimutatható a vállalati szervezeteken belüli dereguláció, illetve újraszabályozás is. A kisvállalatok sajátos, autonóm kapcsolatrendszerében pedig a piaci szabályozás és a kisközösségek reciprocitáson alapuló regulációjának elegyét látja (*Bagnasco* 1985).

2. A társadalmi változások integratív megközelítése

A „szabályozó mechanizmusok”, az „integrációs elvek” fogalmi apparátusát, amelyet az elmúlt években több szociológiai és közgazdasági iskola dolgozott ki (*Saglio* 1989) — olyan kísérletnek kell tekinteni, amely a társadalomról szerzett empirikus tapasztalataink elméleti interpretálásához nyújt nélkülözhetetlen fogódzót. Az ún. regulációs iskolák azokból a kutatási tapasztalatokból indulnak ki, amelyek szerint a társadalmi jelenségek tartalma és összetevői egyetlen „racionális”, egyetlen „társadalmi szabályozó elv” vagy domináns „regulációs mechanizmus” alá rendezve megragadhatatlanok. Ez továbbá azt is jelenti, hogy térben és időben egymás mellett létezhetnek olyan együttműködési struktúrák, értékek és magatartások, amelyek — a regulációk jellege alapján — különböző társadalmi, gazdasági szerveződési formációhoz tartoznak.

A különböző formációk mozgásukban, változásaikban átfedik egymást, erősíthetők vagy gyengíthetők egymás társadalmi reprodukciós erejét, gazdasági hatékonyságát. Így interpretálható például az, hogy a technológiai vagy termelési innovációk önmagukban nem határozzák meg sem a munkaszervezetek új formáit, sem az új identitás-tudatot vagy az új magatartás-mintákat. Hiszen, ha az innovációk csak az egyik szférában, annak is csak egyik rétegében fejtik ki hatásukat, a változások eredményei gyengülhetnek, mint ahogy fel is erősödhetnek, amennyiben többféle logika szerint működő szervezetek rétegeit is képesek átfogni (*Butera* 1984). Így válik érthetővé az is, hogy a munkaszervezeteknek az ipari gyakorlatban

megfigyelt fejlődése a munkamegosztási és specializációs viszonyok sokszínűségét mutatja. A termelési rendszerek leírásában tehát félrevezetően leegyszerűsítettek azok az osztályozási kísérletek, amelyek az ipari munka világában lezajló változásokat a taylorizmus vagy a fordizmus hagyományos, illetve korszerűsített formáival (neotaylorizmus, neo-fordizmus vagy post taylori/fordi munkaszervezetekkel) próbálják azonosítani. A munkafolyamat fejlődésének egységes kezelésére irányuló törekvéseket megkérdőjelezték azok a különbségek, amelyeket a kulturális-ideológiai összefüggések differenciáló hatása nyomán mutattak ki az iparszociológiai kutatások (Maurice 1988, Kasvio 1985). A munkahelyi magatartások különböző megnyilvánulásaiban (teljesítményszínvonal, innováció, együttműködés stb.) akár az irányítás beavatkozásait (normatív előírásait, ösztönző politikáját stb.) tekintjük, akár a piaci hatásokat (munkaerőkereslet-kínálat, hiány) nem mutathatók ki közvetlen kapcsolatok. Hol a szakmai, kulturális hagyományok, hol a lakóhelyi vagy professzionális, „informális” kapcsolatok közvetítő, sok esetben meghatározóan orientáló szerepét jelezték a kutatások.

Az iparvállalatok működési gyakorlatát vizsgáló kutatások már a századunk első évtizedeiben felhívták a figyelmet a hivatalos szervezet tevékenységét befolyásoló *informális szervezetek* szerepére. Ez a kutatási irányzat olyan szervezet-szociológiai iskolákban élt tovább, mint amelyek legismertebb képviselői a francia Crozier vagy az amerikai Etzioni (Crozier 1981, Etzioni 1975, Gross—Etzioni 1985). A 60-as évtizedben a magyar ipar és munkaszociológia több kutatása is integrálni próbálta elemzésébe azokat a társadalmi, szervezeti tényezőket, amelyek a munkahelyi teljesítmények alakulását befolyásolják. E vizsgálatok az informális szervezetek empirikusan dokumentált feltárása alapján egyértelműen cáfolták azt, hogy a hivatalos szervezeti és irányítási struktúrák önmagukban képesek az egyéni és kollektív magatartások olyan formáinak befolyásolására, mint a munkateljesítmények (Héthy—Makó 1972, Kővári 1984).

Később a 70-es években a hazai és külföldi kutatásokban olyan kísérletek jelentek meg, amelyek a hivatalos és nem hivatalos szervezetek dualitásán túllépve — annak jobb megértése érdekében — a vállalati szervezet reprodukcióját befolyásoló *szélesebb társadalmi összefüggések* rendszerezésére vállalkoztak (Köllő 1981). Ezek között vannak olyanok, amelyek a kulturális, történeti gyökerek szerepét hangsúlyozzák (az ún. „társadalmi hatás-effect societal” M. Maurice-nál) (6) (Maurice—Sellier—Silvestre 1986). Mások a *munkafolyamat és az ipari kapcsolatok* viszonyában érvényesülő társadalmi kapcsolatok együttes elemzését végezték el (Dohse—Jürgen—Malsch 1987). Az ilyen típusú kutatási megközelítések különböző politikai beállítottságú képviselői között bontakozott ki a 70-es évek második felétől az egyik legnagyobb visszhangot kiváltó munkaszociológiai vitája, az ún. *munkafolyamat vita* (Wood 1982, Buitelaar 1988).

E kutatási vonulat fő tudományos eredményének azt tartjuk, hogy a munkafolyamatban megvalósuló kontroll kapcsán a társadalmi újratermelés *politikai dimenzióira* hívta fel a figyelmet. Arra, hogy a munkafolyamatban megvalósuló emberi együttműködést szabályozó elvek létrejötte, fennmaradása több szálon is

kapcsolódik az önálló intézmény- és kapcsolatrendszerrel, értékekkel, magatartás-normákkal és mozgásformákkal bíró politikai szférához. Mindezek a munkák a szervezeti viszonyok belső heterogeneitására és a környezeti tényezők differenciáltságára irányították a figyelmet.

Mivel a 70-es évtized közepétől jelentkező gazdasági struktúraváltás a társadalmi, szervezeti alkalmazkodás mechanizmusainak és feltételeinek megértését elemi erővel vetette fel, a tudományos gondolkodás olyan irányba próbált tovább lépni, hogy az alkalmazkodás során létrejövő szervezeti heterogeneitás és az ennek hátteréül szolgáló differenciált „társadalmi szövet” közötti lényeges kapcsolatok értelmezhetők és elemezhetők legyenek. Ehhez olyan elméleti elemzési séma kialakítását tartjuk szükségesnek, amelyek révén a hierarchiákba rendezett determinisztikus összefüggésrendszereket meghaladva, *nemcsak a szervezeti heterogeneitás és a társadalmi differenciáltság leírására, hanem az ezt életre hívó és működtető „horizontális” kapcsolatok azonosítására és rendszerezésére is megbízhatóan vállalkozhatunk.* A szemléleti váltást nem egyszerűen a szervezeti és társadalmi sokszínűség elismerése jelenti. Azt az igényt szeretnénk megközelítésünk központi gondolataként megfogalmazni, miszerint a cselekvési alternatívák megértésében a különböző típusú társadalmi, szervezeti, kulturális szférák közötti „átjárások” feltérképezésére van szükség.

A szervezetszociológia számára is megfogalmazódott ez az igény. Az új technológiák alkalmazása, a képzettségi követelmények változása, a munkaszervezetek tervezett és természetes átalakulásai kapcsán sürgetővé vált egy olyan szervezETFelfogás kialakítása, amely nemcsak a szervezet és környezete közötti interakciókat képes megragadni, hanem láttatni tudja azt is, hogy a szervezeten belül különböző belső szintek, csoportok, rétegek miszerint kapcsolódnak és fedik át egymást, milyen társadalmi kapcsolatok fűzik őket egymáshoz és a vállalaton kívüli társadalmi szférákhoz, intézményekhez és ezek az emberek hogyan találják meg cselekvési lehetőségeiket. A szaporodó számú vállalati esettanulmányokban különböző típusú — szervezési, fejlesztési, ösztönzési — beavatkozás kapcsán nálunk és külföldön már bőszeges tapasztalat gyűlt össze, amelyek nem osztályozhatók a formális-informális szervezetek dualitásán alapuló elemzési keretekbe. De a vállalati irányítás is igényli a differenciáltabb szervezETFelfogást, hiszen beavatkozásai csak akkor hoznak eredményt, ha a tervezett változásokkal képesek új egyensúlyt, együttműködést létrehozni a szervezeten belül, amihez viszont ismerniük kell az üzemi társadalom belső folyamatait és kapcsolatrendszerét.

Butera (1984) hét, egymás mellett létező, egymást különböző mértékben átfedő réteget különböztet meg az ipari szervezetekben. Minden egyes rétegnek megvannak a maga tagjai és határai, amelyek nem mindig esnek egybe a vizsgált szervezeti egységgel. E rétegek mindegyike saját, belső, koherens modellel rendelkezik, rétegenként különbözőek a kommunikációs folyamatok, a döntéshozatal, a tárgyalások és a tranzakciók rendje, eltérőek a hatalmi csoportok, és az, ahogy befolyásukat gyakorolják. A különféle szektorokhoz tartozó és eltérő funkciókat szolgáló szervezetekben egyes rétegek fejlettebbek, mint mások. E felfogás a munka-

szervezetekben megjelenő differenciált, összetett társadalmi viszonyok leképezésére alkalmas anélkül, hogy leegyszerűsítő uniformizálást eredményezne.

Az általa megkülönböztetett szervezeti rétegek a következők:

1. *A formális szervezet*, amely az egy adott egység tagjai közötti kapcsolatokat, a tevékenységeket szabályozó vállalati előírások együttese. Jogilag legitimálja a vezetés hatalmát, határai minden esetben egybeesnek a vállalatéval, ám befolyása, a különböző szervezetekben igen eltérő. Az állami irányításban domináns szervezeti „réteg”, a fejlesztési tevékenységekben azonban csak kisebb részét befolyásolja a társadalmi folyamatoknak.

2. *technikai szervezet*, amely a termelő tevékenységek technikai eljárási szabályai mentén formálódik, néha tágabb, néha szűkebb adott vállalatnál, attól függően, hogy az adott munka ciklusa milyen egységekre terjed ki. Butera megfogalmazása szerint e szervezeti réteg a technikai hatalomból fakad, amely a gazdasági kötöttségek és a vezetés normatívái, a költségek korlátai és a rendelkezésre álló erőforrások által behatárolt mezőben fejti ki a hatását. „E szervezeti réteg élvezi annak előnyét, hogy társadalmunk a technikai objektivitást magas szinten legitimálja” (Butera 1984. 242. o.).

3. *Az intézmények „helyi képviselői”*, olyan szervezeti réteg, melyre szemléletes példaként a szakmai közösségek vállalaton belüli megjelenése említhető. A szervezet a színtere tehát számos, azonos magatartásnormákat, értékeket követő, adott társadalmi csoport által legitimnek elfogadott szabály alapján működő — s ennyiben „intézményesült” — társadalmi formáció, például foglalkozási csoport tevékenységének. E réteg a szervezetben vállalaton kívüli normák, például különböző szakmák — ügyvédek, orvosok, tudományos kutatók, szervezők stb. — szabályai, magatartásnormái alapján jön létre. Bizonyos szervezeteken belül lehetnek uralkodó szakmák, amelyeknek normái a szervezet fő regulátorai lehetnek, például egy kutató laboratórium vagy egy kórház esetében. Nem „helyi” szabályokról van tehát szó, hanem a szervezethez képest „kozropolita” normákról. Az új technikákat elterjedten használó országokban például gyakran említik az adatfeldolgozással foglalkozó műszakiak „láthatatlan kollégiumát” mint a vállalatok határain túlnyúló befolyásos szervezeti réteget.

4. *A tényleges szervezet*, amely olyan gyakorlatot, működési eljárásokat, szabályokat, szokásokat ölel fel, amelyek nem írottak ugyan, de világosan felismerhetők és tiszteletben is tartottak. Ez az a szervezeti réteg, amely adott helyi, speciális körülmények, hagyományok, szakmai tapasztalatok alapján jön létre. Terét behatárolja a formális és a technikai szervezet merevsége — meghatározó lehet például a karbantartásban, az acélöntésben, viszont nagyon korlátozott egy szerelőszalagon. E réteg többnyire láthatatlan teljesítménye a munkafolyamat társadalmi, technikai zavarai során válik láthatóvá. A feladatok végrehajtásának szabályait, a szerepekkel való azonosulást, az információáramlást, a döntési eljárások rendjét egyaránt szabályozó rétegről van szó, melynek határai egybeesnek adott egységével, és amelyben a hatalom döntő forrása a szakmai kompetencia.

5. Az *érzékelte szervezet*, amelynek léte azon alapul, hogy azonos társadalmi és kulturális beállítottságú rétegek azonosan értékelik a szervezeteket szemben más beállítottságú csoportokkal. Az érzékelte szervezet a különböző szubkulturákból épül fel, értékeken, véleményeken, kultúrákon alapuló koherens rendszerek sorozatából áll össze. Hatása és meghatározó szerepe különösen változások idején, az alkalmazkodás során érezhető.

6. Az *informális szervezet*, amelyet Butera szűkebben határoz meg, mint az általában elterjedt felfogás, amely minden, a hivatalosan intézményesítettől eltérő cél megvalósítására létrejött szervezetet e jelzővel illet. A munkafolyamattal összefüggésben alakuló, a működés speciális aspektusait befolyásolni próbáló struktúrákat ért informális szervezeten, amelyek hivatalosan nem tervezettek, melyek normái, céljai, tagsága, vezetése eltérnek a formális szervezetétől. A munkavégzést meghaladó céllal működő szervezeteket, mint például a pártok, szakszervezetek sejtjeit nem tekinti tehát az informális szervezeti réteg részének.

7. A *komplex szervezet*, amely a különböző szervezeti rétegek integrációja, de több mint összegük, mert egyúttal a különböző rétegek közti belső koherenciát is biztosítja. Ebben fejeződik ki tehát az az „összjáték,” ahogy a különböző szervezeti rétegek együttesen formálják a technikai és emberi erőforrásokat összetartó magatartási szabályokat.

A szervezetek alkalmazkodásának társadalmi folyamata ebben a felfogásban tehát úgy fogható fel, mint a különböző szervezeti rétegekben végbemenő kumulatív változások sorozata, amelyben a szervezeti modell megváltoztatása nélkül végbemehetnek innovációk, új kapcsolatrendszerek formálódhatnak, új vezetői stratégiák szülehetnek. A különféle szervezeti rétegekben kialakuló pozíciók, kapcsolatok és a köztük való tájékozódás nyújt lehetőséget egyúttal a dolgozók számára saját cselekvési lehetőségeik alakítására is.

Hasonló következtetésekre jutott több, hálózat-elemzést végző kutató is. *Granovetter* például, aki a társadalomban, a szervezetekben létrejött különböző erős „kötésekkel” egymáshoz kapcsolódó hálózatok között fennálló ún. „gyenge kötések” összekötő, az integrációt és a mobilitást biztosító „híd” funkcióját mutatta ki, szintén az egyén többféle kapcsolatrendszerhez való tartozásában látja az autonóm cselekvés lehetőségét. „Az a tény, hogy az individuum különböző időkben és különböző helyeken képes megfelelni a mások elvárásainak, lehetővé teszi egy belső mag fenntartását, a belső attitűdök megőrzését, miközben különböző elvárásokhoz alkalmazkodik” (*Granovetter* 1985. 41. o.). Az egyidejűleg stabil és innovatív szervezeteket úgy írják le, mint olyan alhálózatok rendszerét, amelyek nagymértékben átfedik egymást, és a szorosabb csoportok között „nagyszámú gyenge kötés hídszerű funkciót tölt be”, a csoportok, klikkek tehát nem zárkoznak el egymás elől, hanem nyitottak az információk, újítások befogadása és továbbítása szempontjából (i. m. 51–55. o.).

Az egyént vagy a különböző társadalmi-szervezeti csoportokat az előttük nyíló vagy megszűnő cselekvési lehetőségek felismerésében, értelmezésében és kihasználásában az „előéletükre” jellemző és a társadalmi, szervezeti viszonyok ke-

zelésében eddig szerzett tapasztalataik orientálják. A különböző típusú tanulási folyamatokban születő szakmai, ideológiai és kulturális értékek tartalma, színvonala, összetétele teszi lehetővé, alapozza meg az egyéni és kollektív cselekvési stratégiák — hosszabb távon életstratégiák — kialakítását. A cselekvési lehetőségek kihasználását biztosító érdek és hatalmi viszonyok mozgósításához szükséges „szakmai” és „társadalmi” tanulás folyamatai viszont korántsem automatikusan követik egymást. A társadalmi, szervezeti változásokkal foglalkozó kutatások tapasztalatai szerint a cselekvési lehetőségek „társadalmi elsajátítása” fáradságosabb és időigényesebb, sőt kockázatosabb is, mint a szakmai jártasság megszerzése. Ennek az a magyarázata, hogy a cselekvési lehetőségek befolyásolása és alakítása sohasem társadalmilag légüres térben zajlik, sohasem egyéni akciók egyszerű összegződése, hanem emberi, *társadalmi interakciók sorozata, ami kollektív tudásra épül és kollektív tudást fejleszt*. A cselekvési lehetőségek felhasználása egyúttal a szereplők mozgásterét befolyásoló, egymásra nézve kötelező „játékszabályok” kölcsönös elfogadását és betartását jelenti (Makó 1985. 108—109. o.).

Az emberi, társadalmi kapcsolatok különböző szerveződési formáiban — a különböző társadalmi „terekben” — szabályozó mechanizmusok hatásukat a társadalmi szereplők megélt és a jövőre kivetített (anticipált) tapasztalataiból építkező értékek, normák, minták közvetítésén keresztül fejtik ki, s így befolyásolják a cselekvések formáját és irányát (Reynaud 1980). Ezért sem eredményezik mechanikusan a technológiai, szervezeti, irányítási rendszerekben lezajló változások az érintettek, vezetők, munkások, alkalmazottak gondolkodásának módosulását, nem határozzák meg közvetlenül a konfliktusmegoldás formáit, a szervezeti integráció mértékét. A vállalati szervezetben megvalósuló emberi kooperáció olyan feltételeiben, mint a technológiában, vagy a szervezeti-irányítási rendszerben végbe menő változások hatását a dolgozók szocializációjának tapasztalatai, a vezetési, irányítási tradíciók közvetítik.

A termelési folyamatban megvalósuló együttműködés létrehozásának gondoljai tehát elválaszthatatlanok és érthetetlenek az ipari kapcsolatok partnereinek — állam, munkáltatók, munkavállalók — viszonyában érvényesülő minták alakulásától, a gazdasági struktúra átalakításának általános nehézségeitől. De, mint már bemutattuk, csak egy tágabb, veszélyesen általánosító determinizmushoz jutunk, ha nem tanulmányozzuk azokat a módokat, mechanizmusokat, ahogyan az ipari kapcsolatok rendszere térben és időben változó módon, eltérő történelmi tradíciók, helyi sajátosságok között kifejti hatását a vállalati szervezetekben, a munkafolyamatokban.

Nem elégséges tehát a különböző szférák közti összefüggések semleges felmutatása, véleményt kell alkotni esetről esetre, kutatásról kutatásra arról is, hogy milyen gazdasági, politikai célok, társadalmilag elfogadott értékek megvalósulását, továbbélését vagy kudarcát hordozzák a társadalmi kapcsolatok különböző szabályozóinak egymást erősítő vagy gyengítő mechanizmusai, amelyek együttesen készítenek az együttműködésben bizonyos cselekvési lehetőségek megraga-

dásához, mások mellőzéséhez. A társadalom kutatójának „tudományos képzelő-erejére” van szükség ahhoz, hogy felfedezze a különböző típusú változások társadalmi, gazdasági, szervezeti előnyeit megragadni képes, legkülönbözőbb magatartások között a fennálló struktúrát konzerváló, átmentő, továbbfejlesztő vagy meghaladó mutációk társadalmi különbségeit. Sőt, azt, hogy ezek hogyan kapcsolódnak a társadalom és a gazdaság egyéb szféráiban lezajló változásokhoz, társadalmi stabilitást eredményeznek-e, avagy csak feszültségekkel terhes status quo-t állandósítanak.

Amennyiben azt állítjuk: hogy az egyének és a különféle társadalmi csoportok nem „szenvedő alanyai” a különféle változásoknak, hanem reális partnerek; akkor meg kell világítanunk azt, hogy mi teszi lehetővé a különböző, bár determináns hatással nem bíró, de azért tartósan kondicionáló struktúrák között élők és tevékenykedők autonóm cselekvési lehetőségeit — az állandó alkalmazkodással a társadalmi folyamatosság fenntartását.

A társadalmi, szervezeti változásokkal kapcsolatos kutatási tapasztalatok arról számoltak be, hogy a különféle társadalmi szerveződési formákban, családban, kisebb közösségekben, régiókban, vállalati szervezetekben, politikai intézményekben élő, mozgó, cselekvő emberek miként hozzák létre azokat a kapcsolatrendszereket — hálózatokat —, amelyeken keresztül képesek reagálni az őket érő, különböző típusú kihívásokra. Mindez arra utal, hogy a társadalmi, szervezeti változások irányíthatósága elképzelhetetlen csak egy, bármennyire is alaposan elemzett formációban gondolkodva.

JEGYZETEK

- 1 Az ún. második ipari forradalom vagy a posztindusztriális társadalom olyan jellemzőinek, mint az ipari robotok gyors elterjedéséhez, a számítógépes irányítási rendszerek (Computer Integrated Management System) megjelenéséhez, az NC/CNC technológiák növekvő használatához — pontosabban használatuk társadalmi hatásaihoz fűzött — idealizáló, leegyszerűsítő jövendölések, az ötvenes évek futurologusainak automatizációval kapcsolatos, sohasem teljesülő előrejelzéseihez hasonlíthatók leginkább (*Riesman, D.* 1981. 285—302. o.).
- 2 A VOLVO cég a technológiai és szervezeti innovációk folyamatos és rendszeres alkalmazását arra alapozta, hogy megalapításától kezdve (1924) a vállalatvezetés és a munkavállalók — érdekképviselői szervezeteikkel együtt (a svéd szakszervezetek működése 1930 óta törvényesen elismert) — egyaránt támogatják és nagyra értékelik a szakmai tudás elsajátítását és felhasználását. A minőség emberi erőforrások hasznosítására építő stratégiáját a vállalati vezetés és a szakszervezet egyaránt képviselik (*Holttback, R.* 1988. 4—6. o.).
- 3 *Piore és Sabel* a modern, gépesített ipari termelés fejlődésében két jelentős regulációs válságot különböztet meg. Az egyik a 19. század végén megjelenő nagyvállalatok elterjedéséhez és a harmincas évek keynesi, jóléti államához kapcsolódik. A másik, kevésbé látható válság nem az ipari technológiával és szervezetrendszerrel párosuló jövedelem és hatalommegoszlásból vezethető le. A válság második típusa szerintük magának a technológiának a választásához kapcsolódik. Az ipari technológia nem a tudomány vagy a műszaki követelmények egyedüli, rájuk jellemző logikájából vezethető le. Megjelenése az általuk előállított termékek vagy szolgáltatások piacának szerkezetétől függ. A piacok struktúráit pedig olyan alapvető politikai feltételek befolyásolják, mint a

- tulajdonjogok, a gazdaság megosztása. Leegyszerűsítve tehát a gépek nemcsak motorjai, hanem tükröi is a társadalmi fejlődésnek (*Piore—Sabel* 1984). Az ipari innovációk társadalmi összefüggéseire világít rá Kuczi Tibor is: „A házilag előállított kistraktoroknak, rotációs kapáknak ma éppúgy megvannak a táji sajátosságai, mint a tradicionális paraszti eszközöknek. Aki ma otthon rotációs kapát barkácsol, nagy valószínűséggel a helyi „szakértők” által számontartott műszaki megoldások valamelyikét választja, annál is inkább, mert ezek bizonyos helyi előnyt is magukba foglalhatnak (pl. a közeli gyárból elhozható fémkatréssznek rotációs kapa alkatrészszé alakíthatósága, s így a vasdarab hozzáférhetősége a helyi piacon). (*Kuczi T.* 1987)
- 4 Különösen igaz ez a piaci viszonyokkal, mint erőforráselosztó mechanizmussal korábban nem vagy alig számoló államszocializmus feltételei között. A piacgazdaság kiépülése elképzelhetetlen határozott és világos kormányzati intézkedések nélkül. Például a vállalkozásépítés előnyös pénzügyi kondíciói és feltételei mellett a potenciális vállalkozók szakértelmére, társadalmi tradícióira építő vállalkozástámogatás, oktatási és érdekképviselési intézmények hálózata nélkül a piaci viszonyok tartós kiépülése és funkcionálása elképzelhetetlen.
 - 5 *Szabó Katalin* a piaci szabályozás átalakuló mechanizmusai kapcsán felhívja a figyelmet a *Kornai* és *Martos* által bevezetett „vegetatív” szabályozás kategóriájára: „A vegetatív szabályozás fontos megkülönböztető jele, hogy lokális jellegű, jórészt egy-egy gazdasági egység falain belül játszódik le, vagy legfeljebb néhány — „egymásmelletti” — gazdasági egység (például egymással kapcsolatban álló vállalatok) interakcióiban. Az idézett közgazdászok szerint, az ilyen szabályozási folyamatok jelentősége a gazdasági egységek növekedésével, „közvetlen függőségével növekszik” (*Szabó Katalin*, 1986. 129. o.).
 - 6 A „társadalmi hatás” („effect sociétal”) kifejezés olyan típusú szociológiai megközelítés jelölésére szolgál, amely a „társadalmi szereplők” különböző kategóriái és cselekvésük közegét jelentő társadalmi-szervezeti és kulturális struktúrák/terek közötti interakciók fontosságát hangsúlyozza. Ebben a megközelítésben például a technológia és a munkatevékenység viszonyának tartalmát, hatásait a szervezeti („organizational space”), szakmai („professional space”) közvetítik a vállalati társadalomban. E „terek” jelentésének, tartalmának sokfélesége a vállalat működését kondicionáló gazdasági-társadalmi feltételek függvénye (*Maurice*, 1988. i. m.).

IRODALOM

- Angelusz Róbert—Tardos Róbert* (1988): Válogatás a kapcsolathálózati elemzés irodalmából = Szociológiai Figyelő 3. sz.
- Bagnasco, A.* (1985): La costruzione sociale del mercato: strategie di impresa e esperimenti di scala in Italia = Stato e Mercato, No. 13. Aprile.
- Becattini, S.* (1985): Riflessioni sullo sviluppo socio-economico della Toscana in questo dopoguerra. In: Storia d'Italia, Torino: Einaudi.
- Berki Sándor—Makó Csaba* (Szerk.) (1988): A szervezetfejlesztés alternatívái és a vezetés. Budapest: Országos vezetésképző Központ.
- Bernier, C.—Cailloux, C.* (1985): Les qualifications: un enjeu des nouvelles technologies? Montréal: Institut de Recherche Appliquée sur le Travail.
- Buitelaar, W. L.* (Ed.) (1988): Technology and Work (Labour Studies in England, Germany and the Netherlands). London: Gower Publishing Company Ltd.
- Butera, F.* (1979): Lavoro umano e prodotto tecnico. Torino: Einaudi.
- Butera, F.* (1984): L'orologio e l'organismo, Milano: F. Angeli.
- Braczyk, H.-J.* (1984): Work in Foundries. Sofia: Paper Presented for Workshop ISA—RC 30., Sociology of Work.
- Czakó Ágnes* (1984—85): A szervezetek közötti cserekapcsolatok = Szociológia, 1—2. 159—73. o.
- Crozier, M.* (1981): A bürokrácia jelensége. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Crozier, M.* (1987): L'état modeste, l'état moderne (Stratégie pour un autre changement). Paris: Éditions Fayard.

- Dohse, K.—Jürgen, U.—Masch, T. (1987): From "Fordism" to "Toyotism"? The Social Organization of the Labour Process in the Japanese Automobile Industry. Politics & Society.
- Dore, R. (1987): Taking Japan seriously (A Confucian perspective on leading economic issues). Stanford: Stanford University Press.
- Dubois, P.—Giannini, M. (1985): Le travail ouvrier en groupe dans les entreprises industrielles de l'ouest et de l'est = Revue Française des Affaires Sociales, Aout.
- Dubois, P.—Makó, Cs. (1988): Pénurie de main-d'oeuvre et flexibilité de l'emploi en Europe de l'Est. Paris: La Documentation Française.
- Edström, A. (1988): Skandinavian Airlines System (SAS) (An example of Business and Social Reform). Stockholm: FA-radet.
- Ekstedt, E.—Henning, R. (1988): Globalization and Local Mobilization. Stockholm: The Swedish Council for Management and Work Life Issues.
- Enyedi, Gy.—Weldman, J. (Eds) (1986): Rural Development Issues in Industrialized Countries. Budapest: Centre for Regional Studies.
- Etzioni, A. (1975): A Comparative Analysis of Complex Organizations (On Power, Involvement, and their Correlates). New York: The Free Press.
- Fazekas Károly (1984): Bér és teljesítmény tárgyalások a belső munkaerőpiacokon. Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet Tanulmányai, 23. kötet, 27—52. o.
- Granovetter, M. (1985): Economic Action and Social Structure: The Prostem of Embeddedness = American Journal of Sociology, Vol. 91. No. 3. 481—510. o.
- Gross, E.—Etzioni, A. (1985): Organizations in Society. Englewood Cliff: Prentice Hall, Ind.
- ifj. Gyenes Antal—Rozgonyi Tamás (1981): Az alá- és fölérendeltségi viszonyok a szervezetekben. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Héthy Lajos—Makó Csaba (1972): Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Holtback, R. (1988): Sweden: Balancing Human Possibilities and Technology. US Department of Labor: Labor Relations Today, May—June.
- Kalleberg, R. (1988): Workplace democracy and economic democracy. Centre of Socialist Studies of Israeli Labour and Kibutz Movement, Haifa, 7—12 January.
- Kasvio, A. (1985): A New Stage in the Development of Industrial Work. Tampere: University of Tampere.
- Kasvio, A. (1986): Industrial Restructuring in the 1980's and the Theoretical Reconstruction of Industrial Sociology. Jablona: ISA—RC 30: Sociology of Work.
- Kern, H.—Schuman, M. (1985): Vers une professionnalisation du travail industriel = Sociologie du Travail, No. 4.
- King, R. (1987): Discussion about the social aspect of New Technology. In: Makó, Csaba: Report to the Eisenhower Exchange Fellowship Program, Philadelphia.
- Köllő János (1981): Taktikázás és alkudozás az ipari üzemekben = Közgazdasági Szemle, 4.
- Kóvári György (1984): Munkaerő—teljesítmény—ösztönzés = Közgazdasági Szemle, 4. sz.
- Kornai János (1980): A hiány. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kornai János (1983): Bürokratikus és piaci koordináció = Közgazdasági Szemle, 9. sz.
- Ladó Mária—Tóth Ferenc (1982): Egy ipari üzem munkaszervezete (A hiányjelzésre épülő munkaszervezet). Budapest: ÁBMH Munkaügyi Kutató Intézete (Kézirat); A hivatalos szabályozás árnyékában. = Mozgó Világ, 1985. 1.
- Laki Mihály (1984—85): A kényszerített innováció (Műszaki fejlesztés az eladók piacán) = Szociológia, 46—52. o.
- Lutz, V. (1981): Social Endogeneity of Technical Progress and Question of Development of Human Labour. Commission of the European Communities-First Community Symposium in Social Science, Pont-à-Mousson, 3—4 Septembre.
- Manchin Róbert—Szelényi Iván = Medvetánc 1986/2—3.
- Makó Csaba (1985): A társadalmi viszonyok erőtere: a munkafolyamat. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- Maurice, M.—Sellier, F.—Silvestre, J. J.* (1986): *The Social Foundation of Industrial Power*. Boston: M.I.T. Press.
- Maurice, M.* (1988): *New Technologies and the New Model of the Firm: Change and Social Reproduction*. Aix-en-Provence: Laboratoire d'Économie et de Sociologie du Travail.
- Nagy, Katalin* (1987): *New Technology and work in Hungary: technical innovation without organisational adaptation*. In: *Grootings, P.—Francis, A.* (Eds): *New Technology and Work in East and West Europe* (forthcoming).
- Neumann László* (1988): *Piaci viszonyok az üzemi béralkuban?* = *Gazdaság*, 4. sz.
- Okubayashi, K.* (1986): *Work Content and Organisational Structure of Japanese Enterprise under Microelectronic Innovation*. Kobe: Kobe University — Business School.
- Piore, M. J.—Sabel, Ch. F.* (1984): *The Second Industrial Divide (Possibilities for prosperity)*, New York: Basic Books.
- Polányi Károly* (1976): *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*, Budapest: Gondolat Kiadó.
- Reynaud, J.—D.* (1980): *Conflicts du travail, classes sociales et controle social* = *Sociologie du Travail*, No. 1.
- Reyneri, E.* (1987): *Innovazione produttiva — società eterogenea*. Előadás az olasz iparszociológusok konferenciáján, Milánó, november.
- Riesman, D.* (1981): *The Dream of Abundance Reconsidered* = *Public Opinion Quarterly*, Vol. 45. 285—302.
- Sabel, Ch. F.* (1987): *The Reemergence of regional economic*. Paper prepared for the SSRC Western European Committee (Experimentation with Scale), August.
- Saglio, D.* (1989): *Les systemes industriels, éléments pour une comprehension sociologique de la diversité des entreprises*. Contribution au séminaire du CEPREMAC, Paris, 4. Décembre.
- Simonyi Ágnes* (Szerk.) (1983): *A teljesítménynövelés feltételei a munkaszervezetben*. Budapest: ÁBMH Munkaügyi Kutató Intézet.
- Simonyi Ágnes* (1987a): *Társadalmi, politikai viszonyok az olasz kisvállalkozások fellendülése mögött*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Simonyi Ágnes* (1987b): *Az olasz nagyvállalatok alkalmazkodásának társadalmi szabályozó mechanizmusa*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet (Kézirat).
- Tellér Gyula* (1987): *Adalékok a szövetkezetek gazdasági és jogi reformjához*. Budapest: MTA Állam- és Jogtudományi Kutatások Programirodája.
- Trigilia* (1985): *La regolazione localistica: economica e politica nelle area di piccola impresa* = *Stato e Mercato*, No. 2.
- Van Hoof, J.—Huiskamp* (1984): *New Forms of Work Organization: The Dutch Experience*. Nemzetközi Konferencia, Siófok, május.
- Walton, R.* (1985): *From Control to Commitment in the Workplace*. *Harvard Business Review*, March—April.
- Wood, S.* (1982): *The Degradation of Work? (Skill, deskilling and the Labour Process)*. London: Hutchinson Publishing Group.

THE REGULATORY MECHANISMS OF HUMAN COOPERATION IN THE DIFFERENT SPACES OF THE SOCIETY

(Summary)

By the end of the 80s the experiences of labour and industrial sociology have challenged that view of development according to which modernization is equal to the abolition of the old. They have worded the need for thinking within the multicoloured ensemble of the already existing and newly born social alternatives for the researchers. Human relations organized simultaneously in different economic forms and social spaces maintain earlier institutions as well as structures also, while they create new ones. Individual or collective activities related to a given issue and their success cannot be interpreted exclusively in the "social space" constituting the direct medium of action. Individual and collective activities manifest themselves on several planes and have such social contents which cannot be interpreted in the more or less close causal context of the autonomous spheres.

The authors consider the conceptual apparatus of "regulatory mechanisms", and "integrative principles", elaborated by several sociological and economists' schools, as an experiment offering indispensable help to the interpretation of experience gained about the society. Concretely it means that the content and components of social phenomena cannot be grasped in subordination to a single "rationality", a single „social regulatory principle", or dominant "regulatory mechanism".

Such cooperative structures, values and forms of behaviour may exist side by side in time and space which belong to different social and economic organizational formations on the basis of the nature of regulations.

LUKÁCS JÁNOS

A GAZDASÁG DEMOKRATIZÁLÁSI ÚTJAI: A MUNKAVÁLLALÓK RÉSZVÉNYTULAJDONÁRÓL A MAGYAR PIACGAZDASÁGBAN

Kevesen vannak ma ebben az országban, akik számára kétséges lenne, hogy a gazdasági csőd felszámolásának a fő kérdése az állam gazdasági szerepének és a tulajdonviszonyoknak a gyökeres megváltoztatása, egy piaci gazdaság kiépítése. Az állami tulajdon a mai formájában és részarányában semmiképp sem tartható fenn: *valódi tulajdonosokra* van szükség. A magyar gazdaság jövőjének egyik kulcskérdése tehát az állami tulajdon lebontása, a privatizálás.

Ebben a folyamatban jelenleg csak korlátozott mértékben lehet a lakosság vásárlóerejére alapozni, mert a munkavállalók nagy tömegeinek egyszerűen nincs pénze részvények vagy tulajdonrészek vásárlására, s emiatt a jelenlegi privatizációs kedvezményeket közülük kevesen vehetik igénybe. Ez korlátozza a széles körű privatizálás lehetőségét, a tőkeáramlás kibontakozását, az értékpapírok piacának gyors kiépülését.

A gazdasági rendszerváltásnak az egyik legkényesebb pontja egyéb okok miatt is az állami tulajdon lebontása, magánkézbe adása. A spontán privatizációban rejlő veszélyek — a titkos különalkuk, a vállalatvezetői hatalomátmentés, az állami vállalatok vagyonának alulértékelése stb. — csökkentésére hamarosan létrejönnek ugyan a Parlament januári döntése értelmében vagyonalapok és az Állami Vagyonügynökség, de ezek az új intézmények sem változtatnak azon az alaphelyzeten, hogy a jelenleg érvényes törvények és gyakorlat egy szűk gazdasági elit kialakulásának kedvez.

A privatizációs hitelek felvételével egy magas jövedelmű réteg úgy vásárolhat tulajdonrészt a korábbi állami vállalatokban, hogy a személyi jövedelemadó-kedvezmények keretében nagyjából visszakapja az erre befektetett pénzét. A részvénytársaságokká és kft-ká átalakulás és a privatizáció most általában a munkavállalók feje fölött, s többnyire tudta és részvétele nélkül zajlik. Az emberek nem értik, hogy mi történik körülöttük, és gyanakvást, ellenségeséget éreznek a változásokkal, így a tulajdonosváltással szemben is. Ez súlyos konfliktusok veszélyét rejt magában mihelyt felismerik, hogy a „nagy nemzeti osztozkodásból” kimaradnak, de a gazdasági válság terheit cipelniük kell. Ezért különösen fontos az, hogy a gazdasági társaságokká átalakuló állami vállalatok részvényei a külföldiek és a vagyonos belföldi magánszemélyek mellett a népesség egy szélesebb köre — elsősorban a munkavállalók — számára is megvehetővé váljanak.

Számos fejlett (USA, Nagy-Britannia, Franciaország, Ausztrália, Japán) és fejlődő (Egyiptom, Costa Rica, Argentína, Srí Lanka stb.) ország ilyen irányú tapasztalatai szerint a dolgozók részvénytulajdonossá válásának támogatásában az állam azért érdekelt, mert így kívánja elérni, hogy a tőke tulajdona és ezáltal a tőkejövedelem a lakosság széles körére terjedjen ki. A vállalatok többi tulajdonosa és vezetői számára pedig a munkavállalóknak a vállalkozás nyereségében és a vállalati vagyon növekedésében való érdekeltsége a fontos.¹

A munkavállaló-részvényes számára a vállalat nyereségességét a profitrészesedés, a részvények után kapott osztalék, a vállalkozás vagyonának a gyarapodását pedig a részvényárfolyam jelzi. A részvénytulajdonos munkavállaló így mind a profitnak, mind a vagyonnak a növekedésében érdekeltté válik, és nem csupán a bére emelésében. A szélsőséges jövedelemeloszlást megakadályozni kívánó politikai szándékok mellett tehát alapvető szervezeti érdekek is szólnak amellett, hogy a munkavállalók részvényesek legyenek az őket foglalkoztató vállalatokban.

Gazdasági, munkaszervezeti érdekek

A piacgazdaságokban a vállalatok belső felépítésében és működési mechanizmusaiiban számos lényeges változás zajlott le ebben az évszázadban. A század első felében tanúi lehettünk a tömegtermelési (taylori, fordii stb.) rendszerek kialakulásának és elterjedésének. Mára ezek sikeressége egyre inkább megkérdőjeleződik. A világpiac átfogóvá válása, a verseny éleződése, a minőségi követelmények fokozódása, és az, hogy a jóléti társadalmak munkásainak munkájukkal szembeni elvárásai megváltoztak, mind hozzájárultak a korábban oly sikeres termelési rendszerek elavulásához, a változtatás igényéhez.

A változások elsősorban Japánban és Nyugat-Európában kezdődtek az autonóm munkacsoportok, a teamek, a minőségi körök alakjában, és ezek mára átfogó, új termelési rendszer-koncepciókká formálódtak. Ezeknek számos olyan összetevője, intézménye alakult ki, amelyek egymáshoz szorosan kapcsolódnak, és együtt teszik lehetővé a minőség lehető legmagasabb szinten tartását, a gyártás és a szállítás megfelelő időzítését, az alkalmazottak tudásának, képességeinek, innovatív meglátásainak legjobb felhasználását, egyszóval a versenyképességet, és emellett az alkalmazottak nagyfokú érdekeltségét a vállalat piaci sikerében. Hosszú lenne felsorolni ezeket az intézményeket és számos változatukat, ezért csak néhány közös elemüket említem:

- a vezetői szintek csökkentése, a munkacsoportok részleges autonómiája;
- közvetlen vezetői felügyelet helyett közvetett kontroll; önálló feladatkör és felelősségvállalás;
- a minőségi munkavégzés feltételeinek a megteremtése, a mennyiségi helyett minőségi ösztönzők, a minőség kiemelt kezelése a felsővezetés által;
- több munkakör ellátása, többszakmájú alkalmazottak;
- az alkalmazottak jövedelmének a vállalat jövedelmezőségéhez kötése.

Ha ezeket a sikeres termelési rendszer-modelleket két szóval kellene jellemezni, akkor a két szó a következő lenne: a munkavállalók profitérdekeltsége és részvétele.

Az Egyesült Államok vállalatai megkésve reagáltak a fenti modellek megjelenésére, de a 70-es évek közepe óta számos változás zajlott le náluk is. Az átalakulás egyik útja a vállalatok alkalmazottainak (rész)tulajdonossá tétele volt, amelyre a Kongresszus által a 70-es évek közepén elfogadott ESOP [Employee Stock Ownership Plan — magyarul: alkalmazotti részvénytulajdonlási program] törvények nyitottak lehetőséget. A törvényhozási kezdeményezés háttérében kettős cél állt: egyrészt a tőketulajdon szélsőségesen egyenlőtlen elosztásának a mérséklése, másrészt a versenyképesség fokozása az alkalmazottak érdekeltségének és részvételének a növelésével.

Az alkalmazotti (rész)tulajdonú vállalatok az első ESOP törvények elfogadása óta gyors szaporodásnak indultak, s ma már a tízezret is eléri a legalább részben alkalmazotti tulajdonú vállalatok száma. Ezekben összesen mintegy 9 millióan dolgoznak, s ez az ország munkaerő állományának kb. 8 százalékát teszi ki. Ezek közül kb. 1500-ban van a részvények többsége vagy egésze az alkalmazottak tulajdonában. Az utóbbiak száma megközelíti a 200-at és közöttük számos ipari és szolgáltató nagyvállalat is van (Weirton Steel Co. 8500 alkalmazottal; az AVIS autókölcsönző vállalat 750 millió \$-os vagyonnal és 12 ezer dolgozóval; a 104 kórházat működtető Hospital Corporation of America, 2,1 milliárdos vagyonnal és majd 20 ezer alkalmazottal). Az ESOP vállalatok létrehozásáról és működtetéséről számos jogi, közgazdasági és szociológiai elemzés született. A legfontosabb és egybehangzó következtetést röviden összefoglalva elmondható, hogy ezek a vállalatok nem kevésbé termelékenyek, nyereségesek vagy versenyképesek, nem mennek nagyobb arányban csődbe, mint a többi vállalat. Sőt! A mutatók egy részében jobb eredményeket mutattak fel, mint a nem alkalmazotti tulajdonúak átlaga vagy mint korábbi (ESOP előtti) önmaguk.²

A széles körű alkalmazotti tulajdonlással összekapcsolódó piaci gazdaság működőképességében a közgazdászok és a közvélemény egy része valószínűleg erősen kételkedik, hiszen mindenkinek azonnal a félresikerült magyar vállalati tanácsok és a nem-piaci öngazgatásával kudarcot vallott Jugoszlávia jut az eszébe. Az USA 1500 — alkalmazotti többségi tulajdonú — vállalatának életképessége és gazdasági sikere, ezen vállalati formák elterjedése más országokban (ausztrál és brit ESOP-ok, Spanyolországban a Mondragon-vállalatok)³ azonban arra mutatnak, hogy nem lenne hiábavaló alaposan elgondolkodnunk ezen a lehetőségen az állami tulajdonú vállalatok egy jelentős részének a privatizálása során.

Hogyan is jöttek létre ezek a vállalatok az USA-ban? A skála nagyon széles: vannak közöttük nagyon is profitábilis kisvállalatok, melyeknek utód nélküli tulajdonosa visszavonulása után így akarta megakadályozni vállalata önállóságának a megszűnését, s a skála másik végén olyan nagyvállalatok vannak, melyeket üzletemberek egy kis csoportja feldarabolás céljából kívánt megvásárolni (hostile takeover), de az alkalmazottak inkább saját maguk tették ezt meg az államilag is

támogatott bankkölcsonök segítségével. Az eljárás röviden a következő: a volt tulajdonos közreműködésével és többnyire aktív támogatásával (friendly takeover) elhatározás születik arról, hogy az alkalmazottak átveszik a vállalat részvényeinek egy részét vagy egészét. Megbízásukból egy ún. ESOP-trust alakul, amely kölcsönöket vesz fel kereskedelmi bankoktól a részvények megvásárlására. A hitelek és kamataik törlesztésének az alapja a részvények után kapott osztalék, amelyre az állam adókedvezményeket ad. A munkavállalók a törlesztés ütemében válnak ténylegesen a részvények tulajdonosaivá. A bankok hitelnyújtási hajlandóságát fokozandó az állam a bankoknak az ESOP-tranzakcióból származó kamatjövedelmének felét adómentessé teszi.

Egy ESOP-vállalat létrejötte közelről nézve: a Weirton Steel Co.

A vállalat — melynél a szerző 1989-ben másfél hónapot töltött el kutatóként — elődjét a század elején alapította Ernest Weir, s a gyár lett a magja a Pittsburgh-i székhelyű National Steel Co.-nak, amely aztán az acélválság mélypontján, 1982-ben, ejteni kívánta a fejlesztéseiben elhanyagolt, évek óta profitot csak alig hozó gyárat. Akkorra a korábban 13 ezres létszám már 7 ezerre olvadt, és a National vezetői a gyár eladásában vagy részleges leállításában gondolkodtak. Vevő nem akadt, hiszen az acélipar akkori kapacitásának csak a felét használta ki, és a tömeges elbocsátás is nagy költségeket (végkielégítések, a nyugdíjasok betegbiztosítása stb.) jelentett volna. A National ezért azzal a javaslatral állt elő, hogy egy ESOP-kölcsönnel az ott dolgozók maguk is megvehetnék a gyárat. Az alkalmazottak (munkások képviselőiben a szakszervezet és a vezetők) egy közös bizottságot hoztak létre annak kiderítésére, hogy mennyiben lehet reális egy ilyen felvásárlási terv.

A módszer maga akkor már nem volt ismeretlen, de a vállalat mérete és az iparág válságos jellege miatt ez úttörő kísérlet volt. Világosan látszott, hogy a vállalat megszűnése a település és az egész régió számára katasztrofális lett volna, mert többi ipari tevékenység is a gyárhoz kapcsolódott. A munkanélküliség növekedésével a fizetőképes kereslet 1982-re már a töredékére esett, a boltok, a szolgáltató vállalkozások is egyre nagyobb számban mentek tönkre, az ingatlanárak zuhantak, csökkentve az elköltözés esélyeit. Mindez arra kényszerítette a vállalat dolgozóit, hogy komolyan elgondolkodjanak tulajdonossá válásuk — addig teljesen ismeretlen, és a tényleges vagy vélt kockázat miatt kezdetben ijesztő — lehetőségén.

Egy neves üzleti tanácsadó céget (McKinsey & Company Inc.) bíztak meg egy megvalósíthatósági tanulmány készítésével. Ez azt mutatta, hogy a vállalat nyereséges lehet, ha a béreket és juttatásokat 32%-kal csökkentik, modernizációs programot dolgoznak ki, a létszámot 400 fehér- és 1500 kékgallérossal tovább csökkentik, és lehetővé teszik a dolgozók közvetlen részvételét egy költségcsökkentési—minőségjavítási programban. A National-lel végül olyan megállapodást

sikerült elérniük, amely szerint az átvállalja a már nyugdíjazottak társadalombiztosítási költségeit, ami a gyár bezárása esetén egyébként is őt terhelte volna. Így az iparág talán legjobban fizetett dolgozóinak 32% helyett végül „csak” 20%-os bércsökkentést kellett elfogadniuk, és 5 évre le kellett mondaniuk a sztrájkról és a bérnövelésről. Egy féléves felvilágosító kampány végén 1983. szeptember 23-án szavazott a 8000 dolgozó a vásárlásról, és 84%-uk igent mondott rá. 1984. január 1-vel így megalakulhatott az új vállalat, amely a maga nettó 2,8 millió tonnás termelésével a 7. az amerikai acélvállalatok rangsorában.

Az új igazgatóságnak 13 tagja lett, közülük hármat a szakszervezet útján a nem vezető állásúak választottak meg, hármat a vezetők delegáltak, heten pedig független külső szakértők voltak, akiknek a kinevezéséhez a hitelező bankok hozzájárulása kellett. Később — a vételhez fölvert hitelek visszafizetése után — a három vezető állású kivételével a részvényesek választják majd az igazgatósági tagokat.

A 386 millió dollárnyi vételárból 194 milliót a bankoktól felvett készpénzben kellett kifizetni, a többire pedig fizetési kötelezvényeket bocsátottak ki. A kölcsönt 10 év alatt kellett visszafizetni az ESOP-trust közvetítésével, amely a kölcsön felvételén és visszafizetésén túl a részvényeket volt hivatott adminisztrálni. A tulajdonosi jogosítványok teljes mértékben a részvényes-munkavállalókat illették annyi módosítással, hogy az osztalék kezdetben csak a hitelek és a kamatok visszafizetésére fordítható.

A részvények a kölcsön visszafizetésének ütemében kerültek az alkalmazottak egyéni részvénytámláira. A részvények elosztása bérrel és a vállalatnál töltött idővel arányos — egy átlagos dolgozó kb. 1000 részvénnel rendelkezik —, de a két legmagasabb vezető állású alkalmazott egy nagyságánál fogva különösen ösztönző részvénytömb kedvezményes vásárlására kapott lehetőséget az ESOP-részvényeken felül (az elnök-vezérigazgató pl. 160 000-et). A részvényesek személyenként csak egy szavazattal rendelkeznek minden olyan kérdésben, amelyek a részvényesek döntését igénylik (az alapszabály megváltoztatása, egyesülés, a vállalat tulajdonának értékesítése, felszámolás stb.). A részvényes-alkalmazottak a hitel teljes visszafizetéséig a megbízottak (trustees) közvetítésével szavaznak. Az induláskor rögzített szabályok szerint részvények csak az ESOP-trust kezelésében vagy az aktív dolgozók részvénytámláin lehetnek. Aki bármi oknál fogva eltávozik a vállalatától, a részvény ellenértékét készpénzben kapja meg. A részvényes-alkalmazottak azonban a törlesztés befejezése után dönthetnek a részvények tőzsdei forgalmazásáról, illetve arról is, hogy a nyugdíjba menők megtarthatják-e részvényeiket.

Az önálló vállalatként való újrakezdés kockázata nagy volt, hiszen az anyavállalat éppen azért akart megszabadulni a gyártól, mert a fejlesztések korábban elmaradtak, és az életképessé tételhez nagy összegű beruházásokra lett volna szükség. Ezek a költségek az új vállalatot is terhelték, és a bércsökkentés, -befagyasztás hiába szabadított fel pénzeszközöket, a törlesztési kötelezettség ezt teljesen felemésztette. Az új elnök-vezérigazgató számára nyilvánvaló volt, hogy a túlélés

csak akkor lehetséges, ha meg lehet szüntetni a vezetés és a dolgozók közötti gyanakvást, és a hagyományos ellenségesség helyébe kooperatív viszonyokat lehet teremteni. Attól ugyanis, hogy a vezetők és a beosztottak egyik napról a másikra egyaránt résztulajdonosok lettek, nem változott meg a gondolkodásuk és a viselkedésük, de a vállalati szervezet, a munkamegosztás módja és a vezetés korábbi parancsuralmi módszerei sem. Fel kellett vállalni a változtatás nagyon bonyolult és nehéz feladatát.

Már az indulástól rendszeressé váltak a vezetők és a munkások személyes találkozási, többcsatornás és nagyon intenzív belső kommunikációs rendszert alakítottak ki, a panaszokat „forró dróton” lehetett akár a legfelső szinten is bejelenteni és kivizsgáltatni, a szakszervezeti képviselők minden döntés előkészítésében helyet kaptak. A vezetőket kooperatív vezetési módszerekre kezdték oktatni, és olyan vegyes összetételű teameket szerveztek, amelyek feladata a veszteségforrásoknak, a termelési zavarok és minőségi problémák okainak a feltárása és kiküszöbölése volt. Az ehhez szükséges módszerek oktatására tanfolyamokat szerveztek. A legnagyobb hatásúnak azonban a műhelyszinten szerveződő részvételi csoportok bizonyultak. A vezetés és a szakszervezet egy-egy képviselőjének a közös irányításával egy a részvétel módszereit oktató és a részvételi csoportok munkáját támogató szervezet jött létre.

„Nem elég az alkalmazottakat részvényessé, és így a vállalat profitjában érdekeltté tenni, de lehetőséget is kell adni, hogy ehhez mindenki a saját munkaterületén hozzá is tudjon járulni a költségek csökkentésével, a veszteségforrások megszüntetésével, a minőség javításával és így tovább. Nem elég erről szónokolni, hanem meg kell teremteni az intézményeit. Ahhoz ugyanis, hogy tudják lenni az üzemben, hogy miben kell a vállalatnak előbbre lépnie, nagyon sok információt kell eljuttatni mindegyikükhöz, és meg kell tanítani őket azokra a módszerekre is, amelyekkel a csoporton belül együttműködni, a problémákat meghatározni, elemezni és megoldási javaslatokat kidolgozni lehet. És ezek az eredetileg az USA-ban *Demming* által kitalált, de Japánban tökéletesre csiszolt módszerek nem olyan nyilvánvalóak, hogy ne kellene, de nem is annyira bonyolultak, hogy ne lehetne oktatni őket” — mondta a szerzőnek adott interjújában az elnök-vezérigazgató.

Eddig háromezernél is többen voltak hallgatói a részvétel és a problémamegoldás technikáit oktató 3 napos tanfolyamoknak. Jelenleg 110 csoport működik önkéntességi alapon, s munkaidőben vagy fizetett túlórában hetente egy-egy órára gyűlnek össze. Ötleteiket egy segítő-szakember támogatásával dolgozzák ki, aki a pénzzel közvetlenül nem honorált javaslatok sorsát figyelemmel kíséri, és bevezetésük érdekében rendszeresen konzultál a vezetés különböző szintjeivel. Több száz olyan költségcsökkentő vagy minőségjavító javaslatot dolgoztak ki, melyek egyike-másika százezres nagyságrendben növelte a profitot.

A vállalat egyik elemzése azt állapította meg, hogy az 1988-as 93 milliós — az iparágban tonnára vetítve az egyik legmagasabb — profitszint ötszörözhető lenne, ha sikerülne kiküszöbölni a részvételi csoportok segítségével a veszteségeket

és a főlegesen munkavégzést. Ehhez az elnök-vezérigazgató szerint „a csoportokat a vezetés részesévé kell tenni, csökkentve a hierarchikus szinteket, és a vezetők munkáját aszerint minősítve, hogy mennyire támogatják a csoportokat, és mennyire segítik megteremteni a minőségi munkavégzés feltételeit. A „mindentudó” és csak utasításokat osztogató vezetőket olyanoknak kell felváltaniuk, akik nem a hibák elkövetőit akarják megbüntetni, hanem a csoportokkal együttműködve a problémák okait akarják megkeresni és megszüntetni. Ez létkérdés számunkra, és ha nem sikerül, akkor hiába a legígéretesebb beruházási program, nem tudunk talpon maradni a versenyben”.

Az alkalmazottaknak a vállalat piaci sikerében való érdekeltisége többért: mindenki érdekelt a vállalati csőd elkerülésében a munkanélküliség veszélye és a munkahelyváltással járó veszteségek miatt. A fő jövedelemforrás a bércsökkentés ellenére is a munkabér, de ezt egy jelentős arányú — 1988-ban 75 millió \$-nyi — nyereségrészesedés (profit-sharing) egészíti ki. Emellett — a hiteltörlesztés befejezése után — jár részvények után az osztalék, és a részvények pedig maguk is csinos vagyont jelentenek. Átlagos személyenkénti összértékük meghaladja az egyéves bérjövédelmet. A dolgozók számára nyilvánvaló, hogy ha az árfolyam csökkenne, az anyagilag súlyosan érintené őket, az árfolyamnövekedés viszont növeli vagyonukat. A vállalati profitban és a vagyonban való érdekeltség így nagyon erős.

Az alkalmazotti részvénytulajdon kritikusai az Egyesült Államokban is gyakran érvelnek azzal, hogy a nem vezető állású dolgozók csak a saját pillanatnyi jövedelmük növelésében érdekeltek, és nem a vállalati vagyon növelésében, a piaci sikerben. Cáfolat erre annak a szavazásnak az eredménye, melynek során 1989 tavaszán a Weirton Steel Co. igazgatósága három, a vállalat jövőjét érintő témában kérdezte meg a részvényesek véleményét:

1. A vállalat jövőbeli sikere és talán fennmaradása is megköveteli egy 5 éves, 650 millió \$-os modernizálási program végrehajtását, ami nagy terheket jelent. Elfogadják-e?

2. Ehhez a programhoz a nettó vagyon alapján 1989-től lehetővé váló 50%-os profitrészesedést 35%-ra kellene csökkenteni. Beleegyeznek-e?

3. Pótlólagos pénzforrások megszerzése és a hitelképesség növelése érdekében a részvények 23%-át a tőzsdén kellene forgalmazni, és egy újabb ESOP keretében új alkalmazotti részvényeket kibocsátani. Egyetértenek-e?

Mindhárom kérdésre 70% fölött volt az igenek aránya. A tőzsdei forgalmazás 1989 júniusi megkezdése után a részvényeket túljegyezték, az árfolyam a kibocsátási ár fölött állt be. A 100%-ban munkavállalói tulajdonú vállalat stabilitását és ígéretes jövőjét a piac is elismerte.

Tanulságok a magyar piacgazdaság számára

Véleményem szerint egy az ESOP-hoz *hasonló megoldást* lehetne és kellene alkalmazni a magyar állami vállalatok egy részének részben vagy egészében munkavállalói tulajdonúvá tételére egy szigorúan piaci rendszer keretében. Számos

magyar és nyugati gépipari és kohászati vállalat belső működésének intenzív tanulmányozása alapján⁴ meggyőződés, hogy a jelenleg elszomorító eredményekkel működő magyar vállalatok többségében elegendő tartalék van az emberekben és a termelőeszközökben, melyekkel piaci lehetőségek megnyitása és a piaci kényszerek érvényesülni engedése — az állam sokágú beavatkozásának kiküszöbölése — esetén versenyképességet és jelentős profitot tudnának elérni. Ugyancsak meggyőződés — az ESOP vállalatok, köztük a Weirton Steel Co. személyes tanulmányozása alapján —, hogy a részben munkavállalói tulajdonú vállalatok lehetnek nemcsak működőképesek, hanem sikeresek is, s hogy az állami vállalatoknak egy szűk tulajdonosi kör kezébe adása nem az egyetlen lehetséges módja a tulajdonlási probléma megoldására. Az alkalmazotti tulajdonlás belső részvételi rendszerekkel összekapcsolva egy piaci rendszer keretében az egészséges továbblépés útja lehet az állami vállalatok egy jelentős része számára.

A fenti megfontolások ma már a törvényhozásban is szerepet kapnak. Ennek jele, hogy a privatizációs kormánybiztos megbízásából szakértők — köztük a szerző is — dolgoznak egy „magyar-ESOP”, azaz egy Munkavállalói Részvényvásárlási Program kidolgozásán.

A munkavállalók részvényvásárlásáról

Az állami vállalatok jelentős része olyan részvénytársaságokká alakulhatna át, amelyekben a részvények egy részét, kivételes esetekben akár egészét az alkalmazottak birtokolják. A munkavállalók a részvényeket az államtól, illetve az államnak mint tulajdonosnak a képviselőjétől, a Vagyonalapoktól egy olyan privatizációs bankkölcsonnal vásárolhatnák meg, amelynek törlesztését és kamatait a részvényekre jutó osztalékból fizetnék vissza, és az állam a törlesztés és kamatfizetés meggyorsítására vállalkozási nyereségadó-kedvezményt ad. A hitelek felvételekor a munkavállalók számára azért kell a mindenki számára hozzáférhető privatizációs hitelen túlmenő kedvezményeket nyújtani, mert saját megtakarításokkal többnyire nem rendelkeznek, és egyénileg képtelenek lennének a részvényvásárlás kezdeményezésére, illetve nem lehetnének versenyképesek a többi belföldi vagy külföldi vásárlóval szemben. A munkavállalók a kedvezményes feltételek mellett pótlólagos keresletet és így versenyt teremtenek az állami vagyon privatizálásában, ez egy piaci versenyhelyzetet teremtve a vállalati vagyon alulértékelését is megakadályozhatja.

Az államnak a vállalatok munkavállalóknak történő eladása az államadósság törlesztésére fordítandó bevételt jelent, és a hitelnyújtás emiatt nem növelné sem az MNB hitelállományát, sem a forgalomban lévő pénz mennyiségét. A hitelnyújtás után beszedett kamatok pedig nagyjából ellensúlyozzák a költségvetés számára az adókedvezményekből fakadó bevételkiesést.

A részvényvásárlásra szolgáló hitellel kapcsolatos ügyek intézésére a munkavállalók egyénileg képtelenek lennének, ezért ezzel a feladattal kollektíven valamely szakértő szervezetet bízhat meg, vagy kifejezetten erre a célra egy egyesületet hozhat létre. A megbízottaknak, illetve az Egyesületnek az a feladata, hogy a hitel felvételét és visszafizetését adminisztrálja, és a még le nem törlesztett munkavállalói részvénycsomagot kezelje. A munkavállaló-részvényesek már a részvények megvásárlásának az időpontjától kezdve személyesen vehetnek részt részvényesek közgyűlésén, de a megbízottak, illetve az Egyesületet is megbízhatják szavazataik közvetítésével, de ezeknek önálló szavazati joguk nincs.

A megbízottak (Egyesület) a már letörlesztett részvényeket a munkavállalóknak a vállalatnál — esetleg az Egyesület által — őrzött zárt egyéni részvénytáblán helyezi el. Ha a hitel és a kamatok teljes visszafizetése megtörtént, és nem következett be egy újabb bankhitel felvétele egy újabb program keretében további munkavállalói részvények megvásárlása, az Egyesület vagy megszűnik, vagy funkciója megváltozhat: esetleg brokerként működhet a munkavállalói részvények belső vagy külső forgalmazására.

A munkavállalói részvények száma, arányai és forgalmazása

A részvények számát és a munkavállalók részvénycsomagjai közötti arányokat a vállalat minden munkavállalójára nézve egységes és megkülönböztetéstől mentes elvek alapján kell meghatározni ahhoz, hogy a részvényvásárlási program részesülhessen az adókedvezményekben. Feltétel még, hogy a dolgozók a Program keretében a részvényeknek legalább 10%-át megvásárolják. Az egyéni részvénycsomag nagyságát általában a vállalati alapkereset és a vállalatnál eltöltött idő határozza meg a munkáltató és a munkavállalók képviselői által kidolgozott, és a részvényesek közgyűlésén elfogadott alapelvek szerint. Ezt a tervezetet a Programban való részvételtől döntő szavazással fogadják el a munkavállalók.

A hitel teljes visszafizetéséig a részvényeket nem lehet forgalmazni, hiszen arra a hitelező banknak zálogjoga van. Kivétel a munkavállalók vállalatától való eltávozásának (nyugdíj, halál, kilépés, elbocsátás) az esete, amikor is a részvényeket vagy a vállalat, vagy a részvények vásárlásával — kezelésével megbízott Egyesület piaci áron megvásárolja. Ehhez a visszavásárláshoz a kezdetben a vállalat által a törlesztésre átutalt osztalék szolgál. Az Egyesület egy tartalék-részvénycsomagot is képez abból a célból, hogy az újonnan felvett munkavállalók számára részvényt tudjon juttatni. A törlesztés végéig tehát — és tőzsdei forgalmazás hiányában még azután is — külső auditáló cégekkel kell a részvények árfolyamát évente megállapíttatni, és az eltávozók már egyéni számlán lévő részvényeit az Egyesületnek ezen az árfolyamon kell megvásárolnia. Az Egyesület ilyen részvény-visszavásárlásai a törlesztés befejezése után a tartalékrészvények utáni osztalékból történnek.

Már az Egyesület megalakításakor gondolni kell tehát egy közös részvényalap létrehozására, amely arra szolgál, hogy az egyéni számlákra szét nem osztott részvényeket azon helyezték el. Erre lehet elhelyezni a vállalatnál valamilyen oknál fogva eltávozó részvényeit. Alapelv, hogy a nyugdíjazás kivételével minden távozó munkavállalónak el kell adnia az egyéni számlán lévő részvényeit az Egyesületnek, és annak a részvényeket piaci áron meg kell vásárolnia. A nyugdíjas részvényeit felkínálhatja a közös részvényalapnak megvételre — amely azt köteles megvenni —, de azt meg is tarthatja haláláig. Az örökölhetőség kérdését ugyancsak szabályozni kell. Az újonnan felvett munkavállalókkal kapcsolatban általános gyakorlat, hogy nem kapnak azonnal részvényeket, hanem csak bizonyos idő (1—3 év) eltelte után, és az alaphéruéknek megfelelő számú részvényhez csak fokozatosan, több év alatt jutnak hozzá.

A törlesztés befejezése után a részvényesek közgyűlése dönt a munkavállalói egyéni részvénytámlák zártágának részleges vagy teljes megszüntetéséről és az esetleges tőzsdei forgalmazásra felszabadítás arányáról. A vállalatnál eltávozóknak fel kell kínálniuk az Egyesület közös részvényalapja számára részvényeiket, és melyekre annak elővásárlási joga van, de tőzsdei forgalmazás hiányában ez kötelessége is. A tőzsdén forgalmazott részvényeket az eltávozó (halál esetén az örökösök) ott is eladhatja, ha a vállalat lemond az elővásárlás jogáról. A nyugdíjasok részvényeiket halálukig megtarthatják, de az örökösökkel szemben a vállalatnak (Egyesületnek) elővásárlási joga — tőzsdei forgalmazás hiányában kötelezettsége — van.

Az új belépőkhöz hasonló jogokat kapnának az új részlegek, az alapított leányvállalatok dolgozói is: hitelt vehetnének fel az anyavállalat kibocsátott részvényeinek a megvásárlásához. Ha egy alkalmazotti tulajdonú vállalat beolvad egy másikba, akkor a korábbi részvények árát az eladásért kapott összegből a vállalatnál véglegesen eltávozó alkalmazottaknak kifizetik, aki pedig az új vállalatnál folytatja a munkáját, az ebből az összegből, illetve részvényvásárlási hitelekéből veszi meg új vállalata már meglévő vagy újonnan kibocsátott részvényeit.

Elbocsátás vagy létszámléépítés esetén a vállalatnak ugyancsak vissza kellene vásárolnia alkalmazottai részvényeit, és bizonyos végkielégítést is fizetnie kellene, amely esetenként súlyos terhet róhatna a vállalatra. Ez ösztönzést jelentene a belső átstrukturálásra, átképzésre.

Ha egy alkalmazotti tulajdonú vállalat valamelyik részlegének az eladása mellett dönt, akkor az így leépített dolgozók megkapják a részvényeik után járó összeget, amelyet ők — ha az alkalmazotti tulajdonlást a leváló részlegben fenn akarják tartani — a felszámolni kívánt részleg megvásárlására fordítanak, és amelyhez kedvezményes bankkölcsönt is kapnának, s új részvényeket bocsáthatnának ki. De az is előfordulhatnak, hogy az eladott részleget egy másik vállalkozás veszi meg, a munkavállalói tulajdonlást kizárva. A tulajdonformák közötti átalakulásnak ily módon nem lenne akadálya egyik irányban sem.

Az alkalmazotti részvénytulajdonlást, illetve profitmegosztást bevezető vállalatokról szóló tanulmányok hangsúlyozzák, hogy a résztulajdonosságnak számos azonnal érezhető pozitív hatása van, de önmagában ettől nem várható javulás a munkahelyhez és munkavégzéshez való viszonyban.⁵ A résztulajdonosság nagy várakozásokat kelt az alkalmazottakban a részvételi, beleszólási lehetőségeikkel kapcsolatban, de ha a vezetés nem képes ezeket a várakozásokat teljesíteni és a termelés érdekében felhasználni, akkor a változás nem vezet figyelmesebb munkavégzésre, a hibák kiküszöbölésének kezdeményezésére, a költségek megtakarítására, a racionálisabb munkavégzésre. Ilyen hatások előidézéséhez a vállalati vezetőknek eltökélteknek kell lenniük az alkalmazotti részvétel feltételeinek a megteremtésében. A részvénytársaság igazgatóságának a felelőssége az olyan első számú vezető kiválasztása, aki egyik fontos feladatának éppen a munkavállalói részvétel lehetőségének és szervezetének a kialakítását tekinti.

Ma a modern munkaszervezetben *nem parancsuralomra, hanem kooperációra van szükség*. A vezetőknek meg kell változtatniuk azt a hagyományos felfogásukat, hogy majd ők mindent pontosan előírnak, s az alkalmazottaknak csak a végrehajtás a dolguk. A kutatások megállapításai szerint a dolgozók leginkább a saját munkaterületüket érintő kérdésekben tudnak és kívánnak döntéshozatali résztvételt, lehetőséget a munkavégzés konkrét módjának a kialakításában, hiszen ehhez van meg a legtöbb ismeretük és tapasztalatuk, s ennek a részvételnek nagyon pozitív hatása van a minőségre, a költségek megtakarítására és a versenyképességre.⁶

A vezetésnek erőteljesen törekednie kell az alkalmazottaknak a minőség és a termelékenység javítását célzó programokba való bevonására, alkalmazotti részvételi csoportok szervezésére, belső oktatására. Ebben nem a szép szövegek, hanem az alkalmazottak felé áramló „rejtjelezett üzenetek” a lényegesek. Fontos mindehhez a japán, nyugat-európai és amerikai partícipatív, team-koncepción alapuló vezetési módszerek átvétele és oktatása.

A munkavállalói részvétel feltételeinek a kiépítéséhez szorosan kapcsolódik egy intenzív, mindkét irányban működő belső kommunikációs rendszer kiépítése, amelyeken keresztül az alkalmazottak megkapják a munkakörüket, a részlegüket, illetve a vállalatot érintő információkat, magyarázatot kapnak kérdéseikre, és észrevételeik, ötleteik, kritikájuk eljuthat akár a legfelsőbb vezetői szintekre is. Nem elegendő ugyanis csak megteremteni a profitérdekeltséget a munkavállalói részvényekkel, a vállalat profitjához való hozzájárulás lehetőségét is meg kell nyitni a részvételi rendszerek keretében, s hogy ez a részvétel a vállalat piaci sikere szempontjából fontos irányba történjék, a dolgozók számára minden lehető információt hozzáférhetővé kell tenni a vállalat külső és belső környezetére vonatkozóan.

A közgazdászok és a közvélemény egyes hangadói részéről kételkedésre és kemény kritikára számíthatnak mindazok, így e tanulmány szerzője is, akik azt merészelik állítani, és azt kívánják bizonyítani, hogy lehetségesek, sőt szükségesek a

demokratikus megoldások a gazdaságban is, s nem csupán a politikában. Ha az állítások védelmére a hazai és a fejlett országok vállalatainál szerzett tapasztalatokra történne hivatkozás, a vitát lezárni kívánó válasz az, hogy ott már helyet lehet szorítani a szervezetekben a kollektív bölcsességnek, náluk már nincs szükség a korábban ott is nagy előszeretettel gyakorolt munkaszervezeti diktatúrára. Mi azonban még nem engedhetjük meg a tulajdonosi, a vezetői kemény kéz lazítását, nálunk a munkavállaló tartsa meg magának az ötleteit, hiszen azokból irányítóinak is van elég. Nálunk még nem elég fejlett a termelői, vállalkozói kultúra, azt tanulni kell, és a tanulás csak egyénileg lehetséges. A részvételemmel készült összehasonlító iparszociológiai kutatások⁷ tényei és élményei nem támasztják alá a fenti ellenvéleményeket, az érvek bővebb kifejtése azonban szétfeszítené a tanulmány kereteit.

A gazdaság demokratizálásával, a munkavállalók részvénytulajdonával és részvételével kapcsolatos viták valószínűleg sokáig folynak majd, azért az alábbiakban a vele szemben kritikát hangoztatók főbb érveit és a rájuk adható válaszokat megkísérlem összefoglalni:

I. Kritika: Az alkalmazottak részvénytulajdonán is alapuló vállalkozás hosszú távon nem lehet életképes, mert a vállalat nem irányítható úgy, hogy minden kérdésben szavazást tartanak, és ha nincs vezetői autoritás. A lazaságok miatt nem dolgozott a magyar munkás eddig elég keményen, és csak a tulajdonosi „korbács” fogja ismét megtanítani jól dolgozni. Ha maguk a tulajdonosok, akkor nem fognak „hajtani”, mert nincs ami kényszerítse őket.

Válasz: 1. A napi termelési és üzletpolitikai döntésekben a vállalat vezetésének átfogó döntési joga kell hogy legyen a jogszabályok és a kollektív szerződés keretei között. A vállalati szintű döntések nem „népszavazáson” születnek, bár részvényesként és az igazgatóság egyes tagjainak választása útján a dolgozóknak is van közvetett beleszólási lehetőségük a vállalat stratégiai döntéseinek az alakításába. A munkahelyi szintű részvételi lehetőségeket azonban a vezetésnek a vállalkozás sikere és saját pozíciójának a megtartása érdekében is ki kell alakítania.

2. A magyarországi és egyes fejlett tőkés országok ipari viszonyainak a vizsgálata és munkahelyi megfigyeléseim, esettanulmányaim alapján mély meggyőződésem, hogy az utóbbiakban a munkás nem dolgozik keményebben, mint a magyar társa.⁸ Hogy a munka eredménye mégis látványosan és elszomorítóan kevesebb volt eddig nálunk mint a fejlett országokban, annak okát gazdasági rendszerünk eddigi felépítésében és működési mechanizmusaiban találjuk meg. A dolgozók eddig sem voltak lusták — s ez alól kivételt nyugaton is hasonló arányban lehet találni —, de eddig a gazdasági környezetből eredő okok miatt sem a vezetők, sem beosztottaik nem tudták és nem is voltak kénytelenek kihozni magukból mindazt, ami bennük rejlik. Tartalékaink az emberekben vannak, s piaci kudarc lehetősége, az állami mentőövek hiánya és az egzisztenciális veszélyeztetettség előhozza ezeket a tartalékokat.

II. Kritika: A többségében alkalmazotti tulajdonú vállalkozás hosszú távú életképessége megkérdőjelezhető, mert az alkalmazottak lehetőleg minden vállalati

jövedelmet ki akarnak osztani, s nem akarnak beruházni, mert csak rövid távon és csak saját pillanatnyi érdekeiknek megfelelően képesek és hajlandók gondolkodni. Erre hozható fel a jugoszláv öngazgatás — és a magyar vállalati tanácsok — példája, mint amely elkerülhetetlenül gazdasági katasztrófához vezet.

Válasz: 1. A Jugoszláviával foglalkozó újabb közgazdasági és iparszociológiai irodalom megállapítja, hogy a jugoszláv gazdaság köztársasági szintű centralizált redistribúciót valósít meg, s ezek a részgazdaságok feldaraboltak és autarch jellegűek. A köztársaságok között alig vannak áru- és hitelkapcsolatok, a köztársasági állam a vállalatok működésébe széles körűen beavatkozik, s a piaci kényszerítő erők alig hatnak. A vállalatok fennmaradása, életképessége nem a bel- és külső sikertől függ, s ezért a vállalati jövedelmek személyi jövedelemként való felosztása nem veszélyezteti a vállalat létét. Ennyiben a jugoszláv gazdasági mechanizmus nem különbözik lényegesen a magyartól. Piacgazdaság nélkül az öngazgatás pedig elkerülhetetlenül vezet a válsághoz.

2. A magyar vállalati tanácsok sem az öngazgatásnak, sem az alkalmazotti tulajdonlásnak nem megtestesítői, csak az államtól való függő viszony enyhe módosítói, miközben a korábbi struktúra fennmaradt.

3. Egy piaci gazdaságban a felhalmozás hiánya, a jövedelmek felosztása személyi fogyasztásra a vállalat működőképességét közép távon és életképességét hosszú távon sodorná veszélybe, a munkavállalói részvénytulajdonban lévőét is. A piacgazdaságban azonban az ilyen vállalatok sem lennének érdekelték a „túlfoglalkoztatásban”, és az államnak nem lehetnének olyan eszközei, melyekkel erre készíthetné őket. A viszonylag jelentős arányú munkanélküliség. Ez, valamint a vállalati gyakorlati idővel erőteljesen emelkedő közvetlen munka-, nyereség- és részvényjövedelmek, illetve egy másik vállalatnál az ugyanazon jövedelmi szint elérésének hosszú időtartama mindenképpen a munkahely és az elért jövedelemszint megtartásában teszi érdekeltté az alkalmazottakat. A vállalat csődbe jutása a részvények értéktelenedése és a vállalati vagyon alulértékelődése miatt a korábbi jövedelemszinten túl a munkahelyet és ezáltal az egzisztenciát is erősen veszélyeztetné. Ha ezen veszély elkerülésének feltétele a vállalatnál kapott jövedelmek befektetése, akkor a részvénytársaság igazgatóságának a döntésein keresztül ez az álláspont fog érvényesülni. Hogy ez a gyakorlatban is így van, azt számos nyereséges és nyereségét a termelésbe beruházó alkalmazotti részvénytöbbségű vállalat példája mutatja, így pl. a Weirton Steel Co. korábban már említett beruházási döntése is.

III. Kritika: Azok az állampolgárok, akiknek részvényvásárlásra fordítható pénzük lenne, nem fognak részvényt vásárolni olyan vállalatban, amelynek részvénytöbbsége az alkalmazottak birtokában van, mert szavazatukkal nem tudják befolyásolni a vállalat gazdálkodását, s ezért ezek a vállalatok nem tudnak majd részvény-kibocsátással pótlólagos tőkéhez jutni, s a bankok sem szívesen kölcsönöznek ilyen vállalatoknak. Márpedig a saját forrásokon túlmenő beruházási alapok nélkül ezek a vállalatok tönkremenésre vannak ítélve.

Válasz: A fejlett és fejlődő tőkések gazdaságok többségében a kisértvényesek többsége olyan, aki nem kíván beleszólni a vállalat gazdálkodásába. Olyan résztvényeket vásárolnak, amelyek az osztalék vagy az árfolyamemelkedés reményével kecsegtetnek, s ha ez a várakozás nem teljesül vagy kedvezőbb lehetőségeket lát máshol, a már meglévő résztvényeit eladja, és másokat vesz. Biztosra vehető, hogy ha egy alkalmazotti tulajdonban lévő vállalat nyereséges, résztvényeinek értéke stabil vagy emelkedik, akkor résztvényei elfogynak, még akkor is, ha azok esetleg nem szavazók. Jó példa erre a már említett Weirton Steel Co., mely 1989. nyarán addig kizárólag az alkalmazottak tulajdonában lévő résztvényeinek 23%-át a New York-i tőzsdén kezdte forgalmazni (publicly traded common shares), s ugyanakkor olyan új résztvényeket bocsátott ki az alkalmazottak számára, melyek egyenként 10 szavazatot érnek (convertible preferred shares), hogy a szavazatok 90%-a továbbra is az alkalmazottaké legyen. Mindezen sajátosságok ellenére a résztvénykibocsátás nagy sikerrel járt, a résztvények jegyzése a kibocsátás kétszerese volt, s minden résztvény elkelt már a forgalmazás első napján, az árfolyam pedig a névérték fölé emelkedett. Az ok: a Weirton Steel Co. 1984 januárja, a 100%-os alkalmazotti tulajdonlás megteremtése óta folyamatosan javuló profitabilitást mutatott.

IV. Kritika: Az alkalmazotti tulajdonú vállalatokkal foglalkozó irodalom kihangsúlyozza, hogy egy viszonylag nagyméretű (50 fő fölötti) vállalat esetében a résztulajdonosság önmagában nem jelent elég ösztönzést a költségek csökkentésében, a munkavégzés ésszerűbbé tételében való résztvételre. Ehhez a vezetés elkötelezettségére, a résztvételi struktúrák kiépítésére és intenzív kétirányú kommunikációra van szükség. Mindennek megteremtése, illetve az ehhez szükséges vezetői-al alkalmazotti ismeretek megszerzése időbe kerül, amelyre egy csődben lévő gazdaságnak nincs elég ideje. Emiatt a privatizálásnak gyorsabb eredményekkel kecsegtető más — nem munkavállalói — útját kellene elsősorban járni.

Válasz: Kétségtelen, hogy gyors és látványos sikerre a gazdasági csődhelyzet megszüntetésében nem lehet számítani az alkalmazotti (rész)tulajdonlással — de valószínűleg anélkül sem. Közép és hosszú távon a munkavállalói résztvénytulajdonlásnak számos olyan előnye van, amely miatt vonzó lehet nemcsak esetleges politikai preferenciák, hanem gazdasági előnyök miatt is. Egy privatizálás utáni gyors átstrukturálódás, racionalizálás a munkanélküliség növekedése által és azon túlmenően is számos olyan munkáltatói-munkavállalói súrlódáshoz vezethet, amely akár szélsőségesen ellenséges viszonyokat teremt egy várhatóan megerősödő szakszervezeti struktúra és a vállalkozók között. Márpedig az USA-ban is, ahol ezek az ellenséges viszonyok a leginkább fellelhetők, a vállalatok többsége kétségbeesetten próbál megszabadulni tőlük („decertification” kísérletek, szakszervezet-mentes környezet keresése stb.). Szükségtelen és elkerülhető az ilyen szembenállásnak a kifejlődése, s a kooperáció erősödéséhez a munkavállalói résztvénytulajdon is hozzájárulhat.

V. Kritika: A munkavállalók résztvénytulajdonossá tétele olyan modell, amely nem szerves fejlődésen alapul, hanem ideológiai értékek alapján lenne a társadalomra erőltetve, éppúgy mint az elmúlt 40 évben. Nem modellekben kell gondol-

kodni, majd a társadalmi és gazdasági mozgásokban szereplők eldöntik egymás között, hogy milyen legyen a kialakuló gazdaság.

Válasz: Egy állami tulajdonlásra alapuló gazdaság piacosítása a szűk körű privatizálás és a laissez-faire alapján ugyancsak egy modell, mégpedig a klasszikus kapitalizmus szabadversenyes modelljének, követése lenne, amely modell a maga tiszta formájában sehol sem érvényesül, ugyancsak a tömegek aktív közreműködése nélkül jönne létre. Emellett pedig a várható konfliktusok miatt nem biztos, hogy segíti az olyannyira vágyott külföldi tőke beáramlását.

Az államszocialista berendezkedésű országokban a kommunista pártok az elmúlt évtizedekben megcsúfolták a szocializmust, annak eszményeit. Csökkentették, esetenként teljesen le is rombolták a tömegek vele kapcsolatos reménykedését azzal, hogy nemhogy a politikai és a gazdasági demokrácia kiépítéséhez és fejlesztéséhez, hanem annak lerombolásához járultak hozzá. Ennek két sarokköve a *piac megszüntetése* és az *állami tulajdon dominanciája* volt, amelynek viszonyai között a munkavállaló kevesebb beleszólással és védelemmel rendelkezett mint a fejlett vagy a fejlődő tőkés országok egy jelentős részében. *Véleményem szerint, ha van a volt államszocialista országokban jelenleg történelmi feladat, akkor az a politikai mellett a gazdasági demokrácia megteremtése.* Ennek az utóbbinak két legfontosabb eleme egy intézményesített és szabályozott *piacgazdaság* létrehozása és a munkavállalói tulajdon megszületésének az elősegítése, s nem az egyik hatalmi-rendelkezési monopólium helyett egy másiknak — az állami tulajdon dominanciája helyett egy szűk kör magántulajdonlásának — a megteremtése.

Ronald Reagan igazán nem híve semmiféle szocializmusnak, a Kongresszus előtti beszédében mégis a munkavállalói részvénytulajdon támogatójaként lépett fel: „Alapító Atyáink jól tudták, hogy a hatalom koncentrációja az emberi szabadság és jogok ellensége. ...Lehet-e ott szabad vállalkozás, ahol a jólét és a tulajdon kevesek kezében összpontosul, és a többségnek alig van többje, mint a ruha, amit visel? Lehet-e más mint általános nyomorúság az, ahol kevés számú kivételezett ellenőrzi a nemzeti vagyont, míg mások csak alamizsnát kapnak a munkájukért, és a többi milliók kétségbeesetten munkát keresnek? Mindenki számára világos kellene hogy legyen, hogy egy nemzet állhatatosan követett politikájának reálisan lehetővé kell tennie minden munkaképes korú amerikai számára, hogy a növekvő nemzeti termelővagyonban tulajdonra és az ellenőrzési jog valamilyen tartalmas formájára tegyen szert.”⁹

Mindez nem teremtdődött meg magától sem az Egyesült Államokban — egy a liberalizmust és a populizmust egyesítő ESOP-törvény kellett hozzá —, és nem alakul ki magától Magyarországon sem. *A gazdaság demokratizálásához intézmények kellenek*, melyek egyike éppen a munkavállalók valódi tulajdonossá válása előtt utat nyitó törvényerejű rendelkezés lehet.

JEGYZETEK

- 1 Az említett országok ESOP-tapasztalatait átfogóan tárgyalja *Smiley—Gilbert* (13) összefoglaló műve
- 2 A témában számos — alaposágban és következtetéseiben eltérő, sőt némileg ellentmondó — kutatási beszámoló született *Bloom* (2), *Quarrey* (11), *Jones—Svejnar* (7) és mások tollából, de a megállapítások annyiban egybehangzóak, hogy a munkavállalók részvénytulajdona részvételi rendszerekkel összekapcsolva egyértelműen növelte a vállalati profitot
- 3 Az amerikai és nem amerikai ESOP-okról lásd *Smiley—Gilbert* (13) összefoglaló művét, a spanyol szövetkezeti óriásvállalatról pedig *Thomas—Logan* (17) és *Bradley—Gelb* (3) műveit
- 4 A témában az alábbi publikációk jelentek meg: *Burawoy—Lukács* (4, 5, 6), *Lukács* (9, 10), *Stark—Lukács* (14)
- 5 Lásd erről *Blasi* (1) és *Stern* (15) írásait
- 6 A téma legjobb összefoglalóját lásd *Blasi* (1), *Rhodes* (12) és *Tannenbaum—Cook—Lohman* (16) műveiben
- 7 Itt elsősorban a *Burawoy* (4, 6) és *Stark* (14) tanulmányokra utalnék
- 8 Ez a meggyőződésemm részben a *Michael Burawoy*-jal közösen több éven keresztül folytatott kutatások, illetve a hajdani Lenin Kohászati Művekben, illetve a Weirton Steel Co.-nál kutatással eltöltött hónapok során alakult ki. Lásd *Burawoy—Lukács* (6)
- 9 Idézi *Blasi* (1), 15. o.

IRODALOM

- 1 *Blasi, Joseph R.*: Employee Ownership. Revolution or Ripoff? Ballinger. Cambridge, Ma., 1988
- 2 *Bloom, Steven M.*: Employee Ownership and Firm Performance (Ph. D. dissertation). Department of Economics, Harvard University, 1985
- 3 *Bradley, Keith—Alan Gelb*: Cooperation at Work: The Mondragon Experience. Heinemann Educational Books. London, 1984
- 4 *Burawoy, Michael—Lukács János*: Mythologies of Work — A Comparison of Firms in State Socialism and Advanced Capitalism = American Sociological Review. 1985. Vol. 50. (December) 723—737. o.
- 5 *Burawoy, Michael—Lukács János*: Mítoszok a munkáról: gyárak összehasonlítása egy szocialista és egy fejlett tőkés országban = Társadalomkutatás, 1987/2. 43—62. o.
- 6 *Burawoy, Michael—Lukács János*: What Is Socialist about Socialist Production? Autonomy and Control in a Hungarian Steel Mill. In: *Stephen Wood* (Ed.): The Transformation of Work? Skill, Flexibility and the Labour Process. Unwin Hyman. London, 1989
- 7 *Jones, Derek—Jan Svejnar*: Participatory and Self Managed Firms: Evaluating Economic Performance. D. C. Heath. Lexington, Ma., 1982
- 8 *Long, Richard J.*: The Effect of Employee Ownership on Job Attitudes and Organizational Performance: An Explanatory Study. University Microfilms International. Ann Arbor, Mich., 1977
- 9 *Lukács János*: Flexibilität in sozialistischen Industrieunternehmen — Probleme und Lösungen in Ungarn. In: *Hans-Erich Gramatzki—Hans G. Nutzinger* (Hrsg.): Betrieb und Partizipation in Ost-europa. Campus Verlag. Frankfurt/Main-New York, 1986
- 10 *Lukács János*: Organizational Flexibility, Internal Labour Market and Internal Sub-contracting — Hungarian Style. In: *Rudolf Andorka—László Bertalan* (Eds): Economy and Society in Hungary. Department of Sociology — Karl Marx University of Economic Sciences. Hungarian Sociological Studies 3., Budapest, 1986
- 11 *Quarrey, Michael*: Employee Ownership and Corporate Performance. National Center for Employee Ownership. Oakland, Cal., 1986

- 12 *Rhodes, Susan*: The Relationship between Worker Ownership and Control of Organizations and Work Attitudes and Behaviors. Report to the Employment and Training Administration. U.S. Department of Labor, 1978
- 13 *Smiley, Robert W. Jr.—Ronald J. Gilbert*: Employee Stock Ownership Plans, Prentice Hall. New York, 1989
- 14 *Stark, David—Lukács János*: Die interne Unterauftragsvergabe in der sozialistischen Unternehmung — Neuere Entwicklungen in Ungarn = Soziale Welt, 1986., Heft 2/3, 341—359.
- 15 *Stern, Robert*: Employee Ownership Plans. Working Paper 34. U.S. Department of Labor, Commission on Workforce Quality and Labor Market Efficiency, 1989
- 16 *Tannenbaum, Arnold—Harold Cook—Jack Lohman*: The Relationship of Employee Ownership to the Technological Adaptiveness and Performance of Companies, Institute of Social Research. Ann Arbor, Mi., 1984
- 17 *Thomas, Henk—Chris Logan*: Mondragon: An Economic Analysis. Allen & Unwin. London, 1982

LUKÁCS JÁNOS

WAYS OF THE DEMOCRATIZATION OF THE ECONOMY: ON THE SHARE HOLDING OF EMPLOYEES IN THE HUNGARIAN MARKET ECONOMY

Summary

Acts support the creation of the opportunity of purchasing shares by the employees and of their participation in a number of advanced and developing countries of the world. This method of the democratization of the economy has become possible because its institutionalization has been supported by the different interests of governments and employers pointing towards the same direction. The author raises his voice against the exclusion of employees from the systemic change of the economy and from the privatization of state property in Hungary. On the basis of his research experiences obtained in the companies in the United States where the shares are owned by the employees (ESOP), the author recommends the consideration of an extensive possibility of the purchase of shares by the employees and their participation in decision making in Hungary too, similarly to the system in the United States. He also outlines a possible solution, by which he wishes to contribute to the creation of Hungarian ESOPs and to lay the foundations of the related government activity. The author, who is an industrial sociologist, is the managing director of the Foundation Supporting the Share Holding and Participation of Employees, called "Rész-vétel" (Participation).

KÖZÉRZET, LELKIÁLLAPOT ÉS AZ INTIM KAPCSOLATOK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA A MAI MAGYARORSZÁGON

A fenti cím kapcsán szükségesnek látom, hogy néhány szót ejtsek a magyar társadalomtudomány viszonyáról a jelenségek pszichológiai szintű tükrözését illetően. Sajnálatos, hogy az elmúlt évek-évtizedek egyébként sokféleképpen elemzett társadalmi folyamatainak szubjektív oldala háttérbe szorult a makrostrukturális szociológiai vagy szociálpszichológiai megközelítések mellett. Még a jellegzetesen a pszichológia kompetenciájába tartozó kérdések közül jó néhány — mint mondjuk, a család válsága, vagy a szocializáció folyamata — elemzése is a szociológiai módszertan és problémalátás jegyében történt. Maguk a pszichológusok is gyakran nagyobb léptéket vettek saját vizsgálódásaikba. Ám a szociológusok és a társadalomtudomány, vagy a gyakorlat más képviselői joggal hiányolják az olyan pszichológiai adatok meglétét, melyek integrálhatóak volnának a strukturális elemzések eredményei közé. A címben megjelölt, a mai magyar társadalom számára kritikus pontot jelentő, témáknak is sokféle — a szociológiaián kívül publicisztikai — megközelítésével találkozhattunk az utóbbi időben, a pszichológiai értékelés és elemzés azonban hiányzik.

Az elmúlt évtizedekben a társadalmi folyamatok szubjektív, individuális szintjének leírása sokféle akadálya ütközött. Ezek közül a legfontosabb bizonyára az ilyen jellegű — tágabb értelemben vett — *megrendelés hiánya*. Hiszen, bár nyilvánvalóak a magyarság rossz közérzetének, lesújtóan rossz egészségi állapotának (ebben a pszichoszomatikus eredetű szervi betegségek igen komoly szerepet játszanak), tömeges kiegyensúlyozatlanságának és labilitásának minden társadalmi rétegre kiterjedő jelei, a politikai vezetésnek jó oka volt rá, hogy az okok keresése minél általánosabb szinten maradjon. Nem igyekezett elősegíteni, hogy fény derüljön olyan determinációsorra, amely egyértelművé tenné az összefüggést a rendszer működése és az említett tünetek között. Ha az elmúlt évek során kétségkívül javuló, más szocialista országokban olyannyira irigyelt életszínvonal, a fogyasztási lehetőségek, a személyi szabadságjogok valamelyes bővülése nem vezetett az általános jól-lét és elégedettség légköréhez, akkor előbb-utóbb felmerül a kérdés: voltaképpen mi célt szolgált mindez? S még ha elfogadjuk is, hogy az anyagi jólét és a boldogság között sehol sincs lineáris összefüggés, Magyarország esetében egyedien megdöbbentő ellentmondással állunk szemben: a testi és lelki szükségletek kielégítésére szolgáló, javuló lehetőségek a testi-lelki egészségi állapot soha nem látott leromlásával jártak együtt a népesség széles rétegeiben.*

* A többféle értelemben vett egészségi állapot-romlás rétegspecifikusságával kapcsolatosan — miszerint a legrosszabb helyzetben az egyébként is társadalmi hátrányok által sújtott rétegek vannak és az ún. középréteg, ill. értelmiség körében kevésbé rosszak a betegségi-halálozási és az idegrendszeri megterhelést tükröző mutatók, az alábbi megjegyzéseket szeretném tenni:

- A statisztikák itt sem megbízhatóak. Bizonyára sokkal kevesebb értelmiségi jár alkoholgondozóba vagy ideggondozóba, mint segéd munkás. Sok pszichoszomatikus betegség rétegspecifikus statisztikai nyilvántartása hiányzik, a neurózisok számtalan fajtáját pedig sehol sem tartják nyilván.

- A hátrányos társadalmi helyzetű rétegek és csoportok eleve rosszabb induló helyzete miatt az azonos feltetelek károsító hatása erősebb, azaz ugyanolyan körülmények súlyosabb károsodást okoznak és rövidebb idő alatt.

- Végül szeretném felhívni a figyelmet, hogy az említett mutatók valamennyi társadalmi rétegben folyamatosan romló tendenciát mutatnak.

Az utóbbi másfél-két évtizedben nemcsak ez az egyre aggasztóbbá és feltűnőbbé váló ellentét, hanem a gazdaság siralmas működése is jelezte a politikai és gazdasági szerkezet mélyre ható diszfunkcióját. Arra, hogy e működési zavarok mögött azonos okok rejlenek, nem én fogom elsőnek felhívni a figyelmet. De úgy vélem, hogy a differenciáltabb elemzési szintek és nézőpontok alkalmazásával túl kell jutnunk az olyan jellegről, kétségtelenül nagyon igaz általánosságokon, mint, hogy több demokrácia kell. Azt már az említett egészségi mutatók alapján biztosra vehetjük, hogy a demokrácia hiánya, az intézményrendszer és irányítás torzulásai a gyakorlat minden szintjéig elhatolnak, beleértve az egyén belső világát, de a mechanizmusok pontosabb ismeretére volna szükség ahhoz, hogy felmérhessük az egyéni kiszolgáltatottság minőségeit, vagy a — bizonyára nem túl tágas — cselekvési teret ezekkel szemben.

Az egyéni szempontok kívülmaradásának a társadalmi elemzésekből másféle okai is vannak. Bizonyára nem kis szerepet játszik benne, hogy a nagy hagyományokkal rendelkező magyar pszichológia a második világháború után száműzetett a hazai tudomány világából. E súlyos törést csak lassan tudja kiheverni maga a pszichológiai szakma, az általános képzésben pedig még ma sem kaptak megfelelő helyet a modern lélektani eredmények és iskolák. Az értelmiség legjobb szándéka és meggyőződése ellenére sem rendelkezik megfelelő pszichológiai műveltséggel, hiszen a 80-as évek végre nyitottabb könyvkiadása aligha tudja behozni a negyven éves lemaradást.

Ha a hazai társadalomtudományban a szubjektív oldal elemzése nem tett szert az öt megillető jelentőségre, ez feltétlenül összefügg azzal a marxista tudományos szemlélettel, mely nemzedékem neveltetésében alapvető szerepet játszott. E szerint (erősen vulgáris megfogalmazásban) a társadalmi történések — még ha azok közvetlenül kapcsolatosak is egyéni döntésekkel, mindig „objektív” társadalmi okai vannak és bármiféle beavatkozás is csak ilyen irányból képzelhető el. Ez a szemléletmód — képviselői szándékától függetlenül — néhány pontban egybecsengett a szocialista országok központosított, paternalista intézményrendszerével és társadalompolitikájával, közösségi demagógiájával. Folyományaképpen leértékelődik az egyéni felelősség és döntés szerepe és lehetőségei, mondván, hogy ezeket is alapvetően meghatározzák a társadalmi feltételek.

Ez az érvelés az egyéni közérzetre, az emberi kapcsolatokra vonatkozóan úgy fogalmaz, hogy az egyén és szűkebb környezete — az intim kapcsolatok, a család — azért vannak válságban, mert válságban van az egész társadalom. Ilyen torz intézményrendszer, gazdasági helyzet, munkahelyi körülmények stb. mellett nem szorul különösebb magyarázatra, miért van válságban mondjuk éppen a család. A válságtünetek konkrét megjelenítése pedig, hogy az egyének a társadalmi szerepek hordozóiként kapott sérelmeiket, keletkezett feszültségeiket „a családon verik le,” mert ott büntetlenül lehet, mert valahol „ki kell adni” stb. Természetesen én sem akarom tagadni a jelenségek társadalmi meghatározottságát, hiszen erre már az eddigiekben is utaltam. De ha az egyéni élet minden mozzanatát egy totálisan értelmezett társadalmi valóság elválaszthatatlan egységében kezeljük, ott az elemzés végül a közismert végtelenített futószalag formáját ölti: honnan indulnak ki a társadalmi változások, ha nem éppen az egyéntől, de ehhez (ti. a társadalmi változások egyéni kezdeményezéséhez) szükség van bizonyos társadalmi változásokra. S ha a tapasztalat gyakran nehezen átlátható is, legalább elvi síkon fel kell tételeznünk az egyéni döntések, az intimitás bizonyos fokú autonómiáját, mert e nélkül még az elemzés szintjén sem tudjuk specifikálni a társadalmi válsághelyzet magánszférát érintő áttételeit. Az adott konkrét esetben például felvethető, hogy a bensőséges kapcsolatok, a család éppenséggel védelmet és biztonságot is nyújthatnának az egyénnek az öt terhelő negatív társadalmi hatásokkal szemben. Ha ez, úgy látszik, nem jellemző a mai magyar családok túlnyomó többségére, akkor nem kell feltétlenül arra gondolnunk, hogy ez örök érvényű működési szabály, lehetséges, hogy a hazai helyzet sajátosságaival függ össze.

Ha nem tételezzük fel az egyéni döntések legalább bizonyos mérvű autonómiája, akkor sincs sok létjogosultsága a morális ítéletalkotásnak, különösen a magálebenben, a családban, az intim kapcsolatokban tanúsított viselkedéssel kapcsolatban, annál is inkább, mert időközben viszonylagossá, sőt kétségessé váltak tradicionális, ötven éve még megingathatatlannak látszó értékek is.

A magánszférán belüli viselkedés kérdésében az írástudó értelmiség nehezen teremti meg a tárgyilagosságot disztanciáját, hiszen ebben éppen úgy érintve van, mint más társadalmi csoportok. A saját érzelmi élet, magánélet (nyilván társadalmi okokkal is összefüggő) válságai, önideológiai és önisegelési törekvések meggátolhatják, hogy sikerüljön a jelenség mélységére hatolni, miközben a hit a társadalmi determinációban felmentést adhat egyéni megoldások keresése, a példaadás felelőssége alól.

Szabadkozva, amiért a fenti általános értékelésen túl műfaji okokból nem térek ki a témával kapcsolatos, számos nivós és értékes gondolat felsorakoztatására, még egy körülménnyel szeretnék foglalkozni, amely abszolút érvényűnek látszik, s amely a kormány értékelésében is gyakran szerepel, mint egészségrontó ágens és

a kapcsolatok megmérgezője, és ez az *idő*. Azaz a jócskán megnyúlt munkaidő, a rohanó élet miatt megy tönkre egészségünk, ezért vagyunk idegesek, ezért mennek tönkre kapcsolataink. Vitathatatlan ezen ok-keresés részleges igazsága, a kérdés mégsem ilyen egyszerű. Így meggondolandó, hogy a múltban főként agrárfoglalkoztatottságú Magyarországon a napi 12–14 órás munkaidő — az év nagy részében — a régmúltig visszanyúló hagyomány és még az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején is a megélhetés feltétele volt. (Minden bizonnyal éppen e paraszti hagyomány fennállása tette lehetővé, hogy a honi lakosság felvállalja a jelenlegi helyzetet. A ma napi munkája után fíliázó, GMK-zó stb. népesség „csak” ugyanolyan életmódot él, mint apja és nagyapja.) Vagy nézzük az idő tényezőjét egy más vonatkozásban: mintegy 20 éves múltat tekint vissza a GYES, vagy az utóbbi időben GYED intézménye. Sok mindenről hallhattunk azóta — a legtöbbet az anyák neurózisáról és szenvedéseiről — csak arról nem, hogy az együtt töltött *több idő* jótékony hatása érződik a gyerekek lelkiállapotában, vagy a családok harmónikussá válásában. Mindezzel nem azt szeretném mondani, hogy az idő semleges tényező a kapcsolatok alakulása szempontjából, de bizonyos, hogy a mennyiség önmagában nem meghatározó.

S az sem mindegy: miért és hogyan tölti idejét a családjától távollevő. Sokszorosan igazolt tény, hogy a testi-lelki teherbíró képesség szinte a végtelenségig növelhető, ha világos a cél és látható az eredmény, s mindehhez az egyén bírja a közösség támogatását, de legalább jóváhagyását. Azaz a sok munka, a nagyfokú elfoglaltság attól függően károsító és elkedvetlenítő, minek az érdekében végzik, és milyen eredményre vezet.

Miért áldozzák fel az emberek idejüket, miért tesznek erőfeszítéseket a mai Magyarországon? Hiszen a szélesebb értelemben vett középosztály — ide számítva a jobb módú parasztságot, a szakmunkásokat és ipari alsó- és középszintű vezetőket stb. — az egzisztenciateremtés éveit után nem elemi létfeltételei biztosítása érdekében vállal áldozatokat. Kétségkívül problémát jelent pontosan megvonni a határt, meddig tartanak a valós, és hol kezdődnek az eszmei szükségletek. Ám a józan hétköznapi szemlélet általában elég jól meg tudja különböztetni a kettőt, s erre szükség is van, mert nem mindegy, hogy a túlmunkára, önkizsákmányolásra készítő nyomás létfenntartási vagy ideologikus mozzanatok diktálta kényszer (azaz presztízszerzőpontok, elvárások stb.): bár mindkettő lehet nagy erejű, és egyik sem kívánatos jelenség, a megszüntetés módja nagyon is különböző. Fontos tehát tudnunk, milyen értékek, normák, vagy egyéb társadalmi körülmények diktálják azt a kényszert, amely miatt, úgy látszik, az emberek tömegével választják az egészségüket, intim kapcsolataikat, családi életüket veszélyeztető életmódot, a túlmunkát, a pénzhajszolást.

Írásom második részében *két feltételezést* szeretnék alátámasztani a fenti helyzet magyarázatában. Az *első* lényegében megismétlése annak, ami már a bevezetésben is szerepelt: az itt felsorolt jelenségek és tünetek kisebb mértékben tulajdoníthatók a megerőltető munkának, a kiegészítő jövedelmekre irányuló erőfeszítéseknek, mint inkább ugyanazoknak az okoknak, melyek miatt az egyén minderre rákényszerül: a gazdasági és társadalmi folyamatok irracionálisának, a formális és informális szabályrendszerek ezzel kapcsolatos működésképtelenségének, az egyén által belátható ok-okozati folyamatok torzá válásának. A *második* feltételezés úgy hangzik, hogy mindazok a javak, amelyek a „pénzhajszá” és „önkizsákmányolás” útján megszerezhetők, nem elsősorban azt a célt szolgálják az emberek életében, amire tárgyi valójukban alkalmasak lehetnének: pihenés, kényelem, az élet emberibbé tétele, hanem jórészt kompenzáló funkciót töltenek be az irracionális teremtetten helyzet torz viszonyai közepette.* Végül írásomban a teljesség igénye nélkül konkrét elemzést is megkísérlek adni a fenti körülmények kontextusában működő közérzetről és kapcsolatokról.

Nézzük először is az első állítást. Az önmagát felemészítő, többletérték létrehozására képtelen gazdaság önmagában véve irracionális jelenség. De az irracionális nem csupán a siralmas végeredményben, a növekvő adósságtömegben, az állapotok zűllésében és romlásában ölt testet, hanem fokozatosan *általános működőelvé* válik. Éppen úgy, ahogy a jól működő, hatékony gazdaságban az alrendszerek és kisebb egységek is szükségképpen az egészet jellemző racionalitás jegyében szerveződnek, az irracionálisan működő gazdasági-társadalmi szervezet részegységei számára sem teszi lehetővé a racionális működést. E helyzet legjobb illusztrációja talán, ha elképzelünk egy olyan országot, ahol a közlekedésben nincsenek, vagy nem érvényesülnek a szabályok. Itt nyilvánvalóan hamarosan karambolozni fog az, aki arra számít, hogy mások betartják az elsőbbségadási, vagy egyéb szabályt. Az irracionális egyik fontos mozzanata, hogy a működés feltételei nem kapcsolódnak kézzel fogható eredményekhez (minden deklaráció ellenére) a gazdaságban, sőt voltaképpen ez utóbbiak nem is szerepelnek a megítélés kritériumai között. Egy-egy alegység számára ideiglenesen csak úgy biztosítható a gazdasági értelmesség érvényre jutása, ha a nagy egésztől sikerül valamilyen módon elszigetelődni. Csakhogy a működés hatékonyságát a társágységek irracionális működése is bénítja.

Mindezek lényegében széles körben ismert tények, gazdasági következményeikkel együtt. Kevésbé került megfogalmazásra, mit jelent az irracionális társadalmi viszonyok világa az egyén számára?

Talán nem kell hosszan alátámasztani, hogy az emberi adaptáció alapköve a racionális, ok-okozati összefüggések átlátásán és logikus következtetések levonásán alapuló cselekvés. Ugyancsak nem szorul bizonyításra, hogy eme adaptáció fontos eleme az önmeghatározás a társadalom szövetében, s a történések előre tervezhetősége.

A jelen körülmények között az egyén számára láthatatlan, vagy nemlétezőnek tűnik a társadalmi okság. Nem követhető a szűkebben vett szervezet, a munkahely működésének szabályai sem, amelybe az egyén tevékenysége illeszkedik, nem érthető és értelmesen nem belátható a munka értékelésének kritériumai, az egyénnel szemben támasztott követelmények, elvárások. Ezáltal a mindennapi valóság hétköznapi tényei értelmetlenné és megismerhetetlenné válnak. Mindez egyként vonatkozik a gyári munkásra, aki teszem azt, filléres takarékosági kampányban vesz részt, miközben szeme láttára óriási értékek mennek kárba, vagy olyan terméket gyárt, amelyet ő maga sohasem venne meg, az ipari vezetőre, aki évtizedek óta tapasztalhatta, hogy a vállalat megítélésében vajmi kevés szerepet játszik, mit és mennyiért termelnek falai között, vagy a pedagógusra, orvosra, akitől abszurd feltételek közepette kívánnak meg, hogy munkájukat tökéletesen végezzék.

Az adaptáció megromlott feltételei bizonytalanságot termelnek, amely már önmagában egészségkárosító tényező. S e bizonytalanság csak erősödik azáltal, hogy az áttekinthetetlen, egymásnak ellentmondó elvek szerint „működő” szervezetben az egyén sem a folyamatban, sem a hierarchiában nem tudja magát elhelyezni, így nagymértékben megnehezül a hosszabb távú önszabályozás alapfeltétele: az önértékelés, annak átlátása, milyen szerepet tölt be az egyén az egész társadalom szövetében, hogyan illeszkedik tevékenysége másokéhoz és az egészhez? Továbbá nem tudja sem mérlegelni, sem előre látni a történéseket, nem tudja kiszámítani saját tetteinek következményeit, így nem is vállalhat felelősséget értük. Ha azonban már a soron következő lépés sem kiszámítható, akkor az sem meglepő, ha a távolabbi jövő képe — mint ezt a legutóbbi évek kutatásai megmutatták — teljes mértékben hiányzik.

További következmények, hogy egy irracionálisan, széles körben elfogadott és betartott szabályok nélkül működő gazdaság és társadalmi intézményrendszer keretei között más jellegű szabályrendszerek is működésképtelenné válnak, így például az erkölcs. Az adott szó betartása, a felelősségvállalás — mint fentebb már utaltam rá — csak ott várható el, ahol a dolgok kiszámíthatóan folynak és az is jól átlátható: mi függ az egyéntől, mi tartozik az ő hatókörébe. De az irracionális ideológikus szinten is szétzilálja az erkölcsöt, hiszen kevesen igyekeznek magukat olyan értékekhez tartani, amelyeket a mindennapi gyakorlat nemhogy nem igazol, de még kárt is okozhatnak az egyének. (Itt is érvényes lehet a közlekedési példa.) S itt már olyan mozzanattal van dolgunk, ahol a társadalmi diszfunkció áttevődik az informális kapcsolatok rendszerébe: az értékek esetlegesége, a társadalmi viszonyítási pontok hiánya gyakorlatilag lehetetlenné teszi, hogy létrejöjjön az a szereprendszer, amely elengedhetetlen a kisközösségek felépüléséhez. Az erőszak és gátlástalanság többek között azért terjed ilyen feltűnően, mert a „nyers erő” átmenetileg rendszert hoz létre az irracionálisban, a „ki kit győz le” a mindenkor érvényesíthető értékelési szempont, amely más, differenciáltabb kritériumok hiánya miatt keletkezett űrt tölti be.

Az adott feltételek között tehát torzzá vagy lehetetlenné válik az egyén társadalmi adaptációja, minden szinten és minőségben megnehezül társas léte, a másokkal való együttműködés. Így általános életérzéssé válik az izoláltság és a kiközösítettség. S minthogy nem konkrét közösség az, amely kitaszította az egyént, ami, mint tudjuk, szintén nem kevésbé tragikus mozzanat, de konkrét közösség esetében megismerhető, értelmesen beláthatóak azok a feltételek, amelyek a kitaszításhoz vezettek, amelyek teljesítése esetleg befogadást eredményez, azaz a kívülmaradás, vagy befogadás legalább bizonyos fokig egyéni döntés eredménye, nem beszélve arról, hogy ilyenkor létezhet más közösség, amely hajlandó a befogadásra. Független a szándéktól és akaratától. Ebben az állapotban az egyén számára kétségessé válik létének értéke és értelme, meg kell küzdenie a védtelenség és kiszolgáltatottság érzéseivel. Az eszmei egyedüllétben bármikor bekövetkezhet a személyiség dezintegrációja, a gyakorlatban sorozatban csődöt mondott alkalmazkodási és önmeghatározási próbálkozások végül a belső erők kimerüléséhez, a belső irányító mechanizmusok összeomlásához vezetnek. Az emberi élet és viselkedés működő, kongruens, társadalmi célokkal összefüggésbe hozható cél és szabályrendszere — ezen belül az erkölcs — nem csupán a társadalmi működés feltétele, hanem mentálhigiénés szükséglet is.

A második feltételezés szerint a több pénz és a fogyasztás azért vált ilyen fontos céllá az átlagos magyarok számára, mert ezzel próbálja kompenzálni a kialakult helyzetet, ezáltal próbál adaptációja és társadalmi integrációja számára támpontot találni önmagának.

Először is kétségkívül ma a pénz az egyetlen dolog, amely a mindennapi életben valamiféle biztonságot jelent, s e minőségében gyakran elemi szükségletek kielégítését, létfontosságú szolgáltatások igénybevételét szolgálja. Hiszen pénzkérdés nemcsak a lakás és a megélhetés színvonala, de extra kiadást jelent, ha valaki pl. valóban meg szeretne gyógyulni egy egészségügyi intézményben. (S ne felejtjük el, hogy ez utóbbiak irracionális működése sok ember számára az életveszéllyel egyenlő.) De hasonlóképpen sokat jelent a pénz a gyerekek megfelelő iskoláztatása szempontjából (a jövedelmező szakmákban csak megfelelő „kaució” ellenében vesznek fel tanulókat) és növekszik azoknak a közszükségleti cikkeknek a köre, melyek megszerzése lényegesen magasabb befektetést igényel, mint ami egy átlagos jövedelemben bealkulálhat.

A fentiekből némiképp már következik, hogy a gazdagság és a fogyasztási lehetőségek azok, melyek körében, ha nehezen is körvonalazható, mégiscsak feltűnik valamilyen rendszer és az egyénnek az az illúziója támadhat, hogy kiszolgáltatottsága csökken és képes némileg befolyásolni a dolgok menetét. Különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy egyre inkább kialakul egyfajta rejtett és torzán működő „üzleti világ” a vállalkozók, a különleges lehetőségek birtokosai (pl. gyakran külföldre járók, tanácsi lakások felett diszponálók stb.) és magas állami pozícióban lévőek között. Úgy látszik, maga a formális pozíció kisebb szerepet játszik e bonyolult cserekereskedelemben, mint az, hogy e pozíció milyen terület felett biztosít kontrollt.

Azt a tényt, hogy e rejtett, de érezhetően működő szervezetnek — amelynek feltérképezése és működésének ismerete sürgős és fontos adalék volna a mai magyar társadalom megismeréséhez — bárki tagja lehet, aki megfelelő pénzösszeggel rendelkezik, lehetne a demokratizálódás egyik különös esetének tekinteni, hasonlóképpen ahhoz, amikor más történelmi korszakokban a tőketulajdon kivívta magának a jogait a született előjogokkal szemben. A különbségek és a fent vázolt jelenség értékelése nem fér bele ennek az írásnak kérdésfeltevésébe, így csupán azt szeretném kiemelni, ami saját megközelítésem, az egyén helyzetének jellemzése számára fontos. A döntő kérdés itt az, hogy a pénz, vagy a lehetőségek megszerzése kötődik-e egyéni képességekhez, vagy másféle érdemekhez, s ha igen, milyenekhez. Számos, nagy nyilvánosság előtt zajló esetben megbizonyosodhattunk: még a legjobb, legproduktívabb ötletek megvalósítása is számtalan akadályba ütközik, és gyakorlatilag lehetetlen az irracionálisan működő gazdaságba integrálni azokat. Mi kellett tehát az elmúlt években ahhoz, hogy valaki tőketulajdonossá vagy megfelelő pozíció birtokosává válva élvezhesse az aktív állampolgári lét helyzetét? A konkrét adatok, elemzések hiányában csak saját tapasztalataimra hagyatkozhatom: jóval kisebb arányban sikerült ez jó ötlet által, mint véletlenek, az egyéni érdemek szempontjából irreleváns tényezők segítségével — mint például öröklött vagyon, pozicionált szülők stb. —, de legfőképpen az alegalitás csatornáinak felkutatásával és kockázatának vállalásával.

A bökkenő csak az, hogy az így megszerzett státust az egyén számára sem a külvilág, sem saját önértékelése nem legitimálja, és az sem látható biztonsággal előre, mennyi ideig birtokolható. Így nem nyílik lehetőség a valódi önmeghatározásra, legfeljebb ennek időleges pótlására, a tüntető, hivalkodó fogyasztásra és magamutogatásra. Ott, ahol a pénz legalább bizonyos mértékben valós teljesítményekhez kötődik, ott elfogadott módon magasabb státusszal, politikai hatalommal is együtt jár. Mindezek torzképe a nálunk kialakult informális szövevény, ahol ki-ki pozíciója és befolyása időleges és esetleges.

Sokan tehát annak reményében igyekeznek pénzforrásaikat növelni és megfelelő fogyasztási szintet elérni (ez utóbbi bizonyos vonatkozásokban szintén belépőt jelenthet a „jobb” társaságba), hogy csökkenthetik bizonytalanságát és nagyobb befolyása lesz a dolgok menetére nézve. A nagymértékű fizikai vagy szellemi erőfeszítés és áldozat azonban korántsem mindig vezet eredményre, nem sikerül biztonságot szerezni általa, a próbára tett adaptációnak itt sem sikerül megfelelő támpontokat szereznie. Az értelmetlen, de megterhelő erőfeszítések, az adaptáció képtelensége, a bizonytalanság és izoláció: mindez együttesen alakítja ki a ma emberére olyannyira jellemző feszült, fáradt, belső nyugtalansággal telített állapotot, amely már önmagában is megnehezíti, hogy élvezze a fogyasztás áldásait. A pszichés tartalékok és a tűrőképesség felemészti a kényeszerfen ismétlődő törekvésben, hogy az egyén megmérje magát, racionális elképzeléseinek érvényt szerezzen és megértse a vele kapcsolatos történések okait, fel tudja mérni következményeit. A kudarcitűró képesség ebben az állandósult kudarchelyzetben a minimálisra csökken: az apró kellemetlenségek is válságot okoznak. A kimerült lelki háztartás nehezen viseli el az intim kapcsolatok egyébként szelídebb természetű konfliktusait. Egyébként sem marad energia mások megértésére és elfogadására: minden belső erő arra használdik fel, hogy az egyén a bizonytalanság és a lehetetlenné tett adaptáció feltételei között saját lelki háztartását egyensúlyban tartsa.

E ponton már áttértünk az utolsó témára: mi jellemzi a fenti kontextusban értelmezve korunk sokat emlegetett magánéleti és intimszféra-beli problémáit?

A társadalmi szerepek bizonytalansága és az önmeghatározás lehetetlensége jobban sújtja a férfiakat, mint a nőket. A férfiak számára az állampolgári lét, a munkaszervezetben való részvétel mindenkor fontosabb volt, mint a nők számára. Emellett ma nálunk az emancipáció sokat hangoztatott jelszavai mellett a gyakorlat tényei is ezt a beállítottságot látszanak szolgálni, vagy megerősíteni. Jóval több férfi, mint nő van vezető pozícióban, ők keresnek többet, az ő státuszuk határozza (határozná) meg a család társadalmi helyzetét stb. Ebből következik, hogy a férfiak körében fordulnak elő nagyobb arányban a lelki, vagy a részben lelki eredetű testi betegségek, náluk csökken megdöbbenő mértékben a várható életkor stb. (igaz, minden bizonnyal a megerőltető túlmunka maga is szerepet játszik ebben, mégis vissza szeretnék utalni a bevezetőben mondottakra a célokkal és eredményekkel kapcsolatban): annál is inkább, mert a többletmunkából sokféle formában a nők is kiveszik a részüket: nemcsak a háztartás, a gyerekek, de sok helyen a kert, a ház körüli gazdaság stb. révén. Magyarországon, ahol nem voltak nőmozgalmak és a nők tömeges munkába állása meggyőződésem szerint elsősorban gazdasági kényszer, nem pedig saját óhajuk és törekvéseik eredménye, bizonyára nagy esélye lett volna a hagyományos, a férj dominanciáján alapuló házasság fennmaradásának. Az, hogy nem így történt, véleményem szerint ismét csak nem annyira a nők szándéka, hanem a férfiak sérültsége, támasznyújtó képességének csökkenése miatt következett be. Érzékelhető, hogy a férfiak mindinkább vonakodnak a tradicionális családfenntartó szerep vállalásától, saját biztonságérzetük híján másokért sem tudnak felelősséget vállalni. Az így keletkezett helyzetben szükségképpen kényszerültek a családfenntartói, családfői szerepre a gyermekgondozásra, családi életre biológiailag is motivált nők — ez utóbbi társadalmi létük értelmét is megadja. Ám az így kialakult helyzet végeredményben mindkét nem szerepvárához vezetett. (A nőket felelőssé tenni a férfiak talajvesztéséért legalább olyan ostobaság, mint a férfiakban büntudatot ébreszteni a nők műltbeli elnyomása miatt.) E szerepvárá tüneteként értelmezhető, hogy ami a nőket illeti, még sohasem panaszkodtak ennyit a házimunka terheire, mint manapság, a tömegétkeltetés, mosógép, Patyolat, autó korában, még soha ennyi szó nem esett a házimunka megosztandó terhérl. A szerepvárá kapcsán jön létre a gyakori bizonyítási kényszer, a házasság közötti rivalizáló helyzet, amelynek gyakran maga a kapcsolat esik áldozatul.

A házasság intézménye nálunk mégis népszerűbb, mint más országokban, bár ez a népszerűség csökkenőben van. Mégis meglehetősen gyakori a fiatal korban kötött házasság, és a válás rendkívüli gyakorisága mellett még mindig gyakoribb az újraházasodás, mint más országokban. Kézenfekvő, hogy az izoláció gyötrelmei elől az emberek megpróbálnak szoros kapcsolatokba, hivatalosan is megpecsételt házasságokba menekülni, de ezek nem bizonyulnak hosszú életűnek. Mindkét fél úgy érzi, nem kapja meg a másiktól, amire vágyik, ami a kapcsolat révén megilleti, e helyett versengés, majd kölcsönös gyanakvás és sértettség ver gyökereit a partnerek között. Hiába a szinte kényszeres újabb és újabb kísérlet: sok olyan magányos ember van, aki sok választás, többszöri próbálkozás ellenére is úgy érzi: nem tudott rátalálni a megfelelő társra.

A kiürült férfi—nő kapcsolatok, a gyakori válás szorosan összefügg a szerepvárával, de nemcsak azzal. A mindennapokat átható fogyasztás szelleme a kapcsolatokat sem hagyja érintetlenül. A kapcsolatok tartalma gyakran nem más, mint együttes fogyasztás, ahol a partnereknek nem kell egymásnak bármit nyújtania. Fogyasztói típusú értékek válnak az emberek egymáshoz való viszonyának meghatározóivá is: a partner addig számíthat a másik félre, amíg az bármilyen különösebb indoklásra nem szoruló okból meg nem elégeti a kapcsolatot. Nem lesz morális mérlegelés tárgya — legfeljebb az elhagyott részeről —, ha a partnerek elhagyják egymást, akár házasságról van szó, több gyerekkel, akár együttjárásról, akár élettársi, vagy más kapcsolatról. Ezáltal elvesz a kapcsolatok biztonságnyújtó és védő funkciója, amely akkor valósulna meg, ha a felek az élet minden helyzetében szolidárisak volnának egymás iránt („jóban—rosszban”) és számukra a másik fél utánozhatatlan, mással nem helyettesíthető társat jelentene. Miután ilyen módon szinte senki sem várhatja, hogy párja valóban elfogadja és vállalja, a számára esetleg kedvezőtlen vonásaival együtt, nem is következik be a kapcsolatokban valódi oldódás, az emberek félnek intimitásukat feltárni és arra törekcsenek, hogy mindvégig szerepeket játszanak. Így nem sikerül a közös létnek valódi tartalmat adni és tovább terhelődik a lelki háztartás. A kapcsolati konfliktusok, melyek a szépirodalom és a pszichológia tanúsága szerint katartikusak is lehetnek, és az emberség épülését, a személyiség gazdagodását, a teherbírási növekedését is szolgálhatnák, a jelen körülmények között nagy eséllyel elfajulnak, bántó durva megnyilatkozásokat eredményeznek és bármikor a kapcsolat felbomlásához vezetnek.

Az újabb és újabb — házasságon kívüli, előtti vagy utáni — kapcsolatok hajszolásával az egyén szinte előre „biztosítani” igyekszik magát tartástalan, biztonságot nem nyújtó állandó partnerviszonyával, házasságával szemben. A szexuális kalandok — melyeket oly üres és megbotránkoztatón vásári módon tálalt az elmúlt évek néhány „sikerkönyve” — inkább ürügyek, mint valódi okok a kapcsolatok felbomlásában. A lelki egészség

megromlása — ezt tanúsítják a pszichológiai—pszichiátriai szakrendelések tapasztalatai — nem hagyta érintetlenül a szexuális örömszerzés mindkét nemre vonatkozó képességét sem. S az új kapcsolat sem nyújt biztonságot, melegséget, azt, amire az egyénnek voltaképpen szüksége volna. A hódítás, a siker ugyan okozhat átmeneti jóérzést (bár ennek jelentősége is csökken azáltal, hogy a flörtök egyre inkább alkalmi és feltételek nélküli esetleges módon szövődnek), de ezt hamarosan felváltja a fokozódó belső nyugtalanság, amely abból ered, hogy megismétlődnek az egyénnek az élet más területein szerzett nyomasztó tapasztalatai: a biztonság, az önmeghatározás lehetőségeinek állandó keresése és meg nem találása.

Ha házasságról, intim kapcsolatokról van szó, nem hagyhatjuk ki a gyerekek problémáját sem. Minden bizonnyal igaz, hogy a nagyszámú válást, az elsvárosodott kapcsolatokat ők szenvedik meg a leginkább. De ne álljunk itt meg a csonka család sokat emlegetett sztereotípiájánál. A szakirodalom tanúsága szerint egészen más, ha a család az egyik szülő halála miatt lesz csonka, mint, ha válás következtében. Az előbbi esetben kevésbé lesznek neurotikusak a gyerekek, azaz elsősorban a szülők konfrontálódása (csak hogy ehhez nem kell válás), nem pedig egyikük hiánya az, amely valóban károsító hatású. A csonka család nevelési képtelenségének gyakori emlegetése egyébként is oda vezet, hogy az érintettek tömegének lába alól végképp kicsúszik a talaj, hiszen úgyszincs remény rá, hogy csonka családban normális gyerek nevelődjön.

A kulcskérdés itt is a racionális alkalmazkodás lehetetlensége miatt létrejött bizonytalanság, amely kiterjed az értékekre és a nevelésben érvényesítendő hosszú távú morális szabályokra is, s a nemi szerepzavar, amelyben a támaszt, a döntést, a felelősségvállalást mindenki a másik féltől várja. Az anyáknak ahhoz, hogy megfelelő odaadást tudjanak tanúsítani a gyerek iránt, hogy fel tudjanak áldozni egy részt önmagukból, nemcsak általában van támaszra szükségük, hanem megfelelő férfitartnerre is női szerepük betöltéséhez. A labilis, rivalizáló, sérelmekkel terhelt kapcsolatok terheiből talán elvesz a sikeres karrier (de ez sem könnyű), csak hogy ez utóbbi nem fér össze a gyermeknevelés legintenzívebb korszakával a nők esetében. Ezért látszik olyannyira megterhelőnek a kisgyerek gondozásában eltöltött néhány év, hiszen jó néhány nyugati országban az értelmiségi nők is magától értetődő természetességgel maradnak otthon a gyerekekkel és tudatosan vállalják a néhány éves kiesést a munkából. (Hazai viszonylatban azokra gondolok, akik ugyan igénybe veszik a GYES—GYED éveit, de nem érzik jól magukat ebben az állapotban.) A karrier és a gyerek között tétovázó anyák lelkiállapotában állandóan jelen van a bűntudat és a szorongás, s a gyerekekkel való kapcsolat, amely nélkülözi a valódi áldozatvállalást és odaadást, már a kezdet kezdetén sérül, itt sem jön létre valódi oldódás, spontaneitás.

Az értékek elbizonytalanodása is sajátos helyzetet eredményez: hiszen nem lehet olyan elveket vallani, amelyek egyszerre koherensek és a gyakorlatban alkalmazhatók is. A nevelési elvek és normák helyén — ez utóbbiak természetesen mindenkor szorosan összefüggnek az uralkodó ideológiával — úr tátong. Márpedig a nevelés a jövőre irányul, itt nem lehet nélkülözni az állandó, a jövőben érvényes értékeket. Mit tehet a szülő? Gyakran azt, hogy egészen egyszerűen nem foglal állást, nem képvisel semmit a gyerekek szemben. Látszólag — s emiatt a helyzet különösen fonák — a felbomló porosz hagyományok után megindult modernizálódási folyamatról van szó. A modern szülő demokratikusan bánik a gyerekekkel, figyelembe veszi a kívánságait, az ő belátására bízta a dolgokat. Csakhogy a gyerekek kívánságai nincsenek mindig összhangban valódi szükségleteikkel és hosszabb távú érdekeikkel, és a szülőn kívül nincs más, aki ezeket képviselhetné. Mégis gyakran találkoznak a korlátozások szinte teljes hiányával, mert a szülők itt sem vállalják magukra a támasznyújtó erősebb státusát, nem vállalják a felelősséget, a konfliktusok terheit, nincs energiájuk a korlátozásokra, különösen azok következetes alkalmazására. De a belső korlátok csak akkor jöhetnek létre, ha ezt megelőzték a külsők. Kárpótlásul a gyerekeket is elhalmozzák a fogyasztás örömeivel, szükségleteiket azonnal kielégítik, a frusztráló helyzetektől mindenáron igyekeznek megóvni őket, s így nem tanulják meg, hogyan összpontosítsák energiáikat, hogyan küzdjék le a nehézségeket, hogyan vergődjenek át a családokon, konfliktusokon.

Bármilyen elriasztó is a kép, amit festettem, mondandómat nem szeretném a beláthatatlan jövő képével zárni. Először is, ha bármilyen korlátozott értelemben is, de mégiscsak léteznek egyéni megoldások. Az egyik ilyen a vallás, amely tömeges térhódításának tanúi lehetünk. A vallás segítséget ad, hogy az egyén olyan erkölcs híve legyen, amelyet nem igazol a gyakorlat, amelyek miatt a gyakorlattal konfliktusok is keletkezhetnek. De a konfliktusos tudatos vállalás kevésbé romboló hatású, mint a bizonytalanság.

Másképp a racionális alkalmazkodás törekvése és képessége nem vész el, sőt fel sem függesztődik, lévén az emberi viselkedés alapmechanizmusa. Ezért jelent folyamatos frusztráltságot az olyan közeg, ahol nem tudja betölteni funkcióját. Bár a mindennapokat inkább jellemzi a közöny. Rendkívüli körülmények, katasztrófák tömeges mozgósító hatása arról tanúskodik, hogy az emberek keresik az alkalmat az értelmes cselekvésre, a közösségbe való legalább időleges integrációra.

AZ ÁLLAMPÁRT MŰKÖDÉSE EGY MEGYÉBEN*

A Kádár-korszak hullámváz hangulatú három évtizedes története jobbra még megfegtetlen rejtvények tömege. Már most annak megítélése, hogy ezek valóban kibontásra kerülnek-e s ha igen, mikor s kiknek lesz türelme s lehetősége elemzésükre, a mából nézve meglehetősen bizonytalan jóslat. Amíg a Rákosi-diktatúra emberek millióinak jelentett közvetlen sérelmet, szenvedést, sokaknak halálos ítéletet, tehát az ítélkezések hátterének megvilágítása még ma sem érdektelen — addig Kádárék esetében a társadalmi értelemben vett tömegeket ilyen érdeklődés nem jellemzi.

A tömegek azt látták, hogy a vezetés legfőbb helyet cserél, de nem változik alapvetően, nem is szólva az irányítási struktúra alakzatairól, hiszen azok lényegileg változatlanul működtek, harminc éven keresztül. A különféle megítélések szerint mintegy 20-30 ezres középvezetői réteg jobbra végig megőrizte kiváltságait, legfőbb mezt cserélt s a KISZ—MSZMP—szakszervezet—tanács, vállalatvezetés, KTSZ, mezőgazdasági vezetés szerepeit váltogatta, természetesen illő okkal és kellő időben. (Már amennyiben önként lépett és nem kényszerítették! Teszem azt, valaki lebukott városi tanácselnök-helyettesből főiskolai tanárnak a néhai „pol. gazd.” tanszékre. Mellékesen szólva, az akkori rendszer mély feudalizmusát mi sem bizonyítja jobban, mint-hogy egyeseket avval büntetett, ami másoknak egy élet jutalma lehetett volna...) Ez a meglehetősen egybe szerveződött, lényegében *M. Gyilasz* leírásának eleget tévő „új osztály” gyakorolta a hatalmat országosan, tehát ami velünk többiekkel történt, az általuk alakult. Ennél fogva utólag nyomozgatni inkább történész érdeklődés, mint tömegigény, szemben az előző, tehát az 1956-os forradalom előtti időszak kérdéseivel. Manapság, bár sokan együttérzéssel meghallgatják a forradalmat követő megtorlás rémtörténeteit, ám ennél alapvetőbb problémákra kell válaszolni, amelyek valóban a sztálinizmus—poszt sztálinizmus meghaladását, megtagadását jelentik. Nevezetesen a *régi lebontása-elutasítása, az új megjelenítése* a feladat s ez lényegében elveti az elmúlt négy évtized politikai gyakorlatát, tehát egybevonja az 56 előtti és az utáni. Elfogadva, hogy ez a kijelentés még a 89-es év közepén is fölháborodás számba ment volna, az új országgyűlési választások bontakozó politikai kampánya idején ez a hozzávetőlegesen kibontható, bár egyszerűsített vélekedése, jelentős hazai politikai csoportoknak. Az előző korszakok politikai intézményei, állami hatóságok, nevükben népképviselői szervei — mind érvényüket veszítették. Ezért a mából nézve szinte érthetetlen (mi több: érdektelen) a *Kádár-kor*, noha nem tanulságok nélkül való, egyes mozzanataiban, sem általános működési elveiben. Ez utóbbira bizonyít, hogy Soprontól Kabulig azonos működési föltételek érvényesültek végső soron, úgy mint:

- hatalmi parancsutasításos rendszer;
- föltétlen szovjet primátus és hegemonia;
- egyetemes képmutatás — vélemény igazítás a munkában csakúgy, mint az eszmékben;
- a személyi kiváltságok szigorú rangsora;
- az új nemesség hatalomra kerülése;
- az üldözött csoportok megjelenése Kelet-Európa-szerte, mint a feszítő társadalmi indulatok levezetését segítő kinevezett ellenségek.

* Jelen dolgozat a *Bárany Ferenc* vezette kutatócsoport elemzéseinek felhasználásával készült, *Rátkai Árpád*, *Varga István* és a szerző kézírataira is figyelemmel

Az ellenségek fölerősödése a nyolcvanas évtized egyik jellemzője s egyben a térségünkben uralkodó, szocializmusoknak mondott rendszerek megoldatlan problémáinak is mutatója. Nálunk ennek az ellenségeknek az ún. *ellenzéki mozgalmak* voltak hordozói, másutt ezt a funkciót töltötte be az illető ország nemzetiségi lakossága; szabad-szakszervezete; bárki aki az adott hatalom birtokolt előjoga alapján kinevezett ellenség. Valójában ez egy tényleges és kölcsönös rang, elsőszámú közellenségnek lenni! Kölcsönös, mert azt is mutatja, hogy a hatalom bír olyan erővel, amelyik ezt vagy azt a csoportot, organizációt kiemelheti környezetéből és a negatív ranglistára helyezi. Csupán a példa kedvéért említve, a királyságokat Kelet-Európa-szerte sehol sem emelték erre a megítéltélő táblára, mert nem értékelték őket erre érdemesnek, noha más kérdés, hogy ezt most már szívesen átértékelnék. Természetesen ideértve a cári családot is.

A Kádár-korszak sajátos képződménye a *szocialista festékekkel átmázolt vármegyerendszer*, mert ennek léte-zése az állampárt működésének alapvetése. A megye-hálózat területileg rendezi s evvel együtt megköti a lakosságot, gazdaságát, kulturális életét, politikai tevékenységét. A megyék vezetői afféle alkirályokként trónolnak birtokukon, ahol egyébiránt élet s halál korlátlan urai. Költői képnél vélvén e szavakat, sietve bizonygatnom illik keserű igazságukat, kiragadva néhány jogot a többi közül:

- vádemelés, sőt, ügyészi vizsgálat megindítása előtt a megyei párt hatalomnak vétő joga volt;
- 56 után például Csongrád megyében igen elnézően azzal is büntették a korábban ún. renittenskedőket, hogy bevonták gépjárművezetői-jogosítványukat, megyei kezdeményezésre;
- baleseteket tussoltak el vagy éleztek ki;
- költőket, művészeket tiltottak ki a megyéből;
- munkahelyeket zároltak bizonyos személyek elől;
- rendőrségi megfigyeléseknél érvényesítették befolyásukat;
- vezető hivatalnoki, tisztségviselői poszt betöltésénél előjogokat gyakoroltak;
- kedvezményekkel éltek és másokat ezek elől elzártak;
- újságok-folyóiratok megjelenését döntéseikkel még a nyomdában is képesek voltak megakadályozni, függetlenül azok készültétől.

Csongrád megyei állampárt

Az elkövetkezőkben Csongrád megye példájából kiindulva, néhány általános érvényű következtetésre kívánunk jutni, a politikai hatalom megyei természetét és működési módját illetően.

Amennyiben megérteni kívánjuk az állampárt megyerendszere működésének lényegi mozgatóját, nevezetesen a politikai erőközpontot, akkor ehhez kiváló *szemléltető modell Csongrád megye*, amely túlzás nélkül számolva is, négy évtizeden keresztül a Komócsin-família hűbértoka volt, már a politikai közhely értelmében szólva. Egyébiránt egy szakközépiskola, egy ifjúsági-ház meg egy tér viseli a család nevét, helyesebben viselték a közelmúltig. Ám ezen külsőleg is látható jegyek helyett, sokkal mélyebben és maradandóbban gyökereznek megyénk életében, sőt, jövődjére tekintve a komócsini vetemények. Oly hatással megülve vidékünk, hogy számos áttétlen keresztül hatva burjánzanak, régtől fogva önálló életet élnek. Hiszen ha valakit, kiszolgáló hívét kinevezte annak idején egy középvezetői posztra, akkor az illető ma tűzzel-vassal küzd helyének megtartásáért, noha egyetlen érve jelenléte székében. A néhai *Gazda* hatása ugyan áttételes ám jelenvaló, hiszen a középvezető meggátolja, hogy más tehetséges ember helyére kerüljön így a terület föllendüljön, a világ kényszerűsítésére tovább fejlődjön. A Gazda már régen nincs jelen, ám a kiválasztott káderek igen. Leginkább sérülékeny, mert a politikai hatalomtól védtelen szektor volt mindig is a művelődésügy, államigazgatás s a nagyvállalatok. Valamelyest védettebb volt, társadalmi tekintélyelvűség alapján az egészségügy s általában a speciális szakképzettséget igénylő munkaterületek. Bár ellenpélda, hogy a posta vezetője évtizedig, mai szóval élve ejtőernyős titkár volt, szintén egy nagy textilgyáré, és még sorolhatni tovább, hiszen a megye valamennyi nagyobb gazdasági intézményének élén, miként jobbára minden egyéb vezető helyén is politikai kiválasztás alapján odakerült káderek álltak. Ez a réteg összetartott, hiszen nem utolsósorban egymás között cserélődtek is, továbbá közös tulajdonságuk volt több-kevesebb függésük kinevező testületüktől — a megyei pártvezetéstől.

A nyolcvanas évtized elején országosan *rossz híre támadt* Csongrád megyének, Pol-pot-ként emlegették vezetőjét, értelmiség-elnyomó diktatórikus magatartása miatt. Azonban az igazsághoz tartozik és természete-

sen szem előtt tartandó, hogy Csongrádhoz hasonlóan működött hazánk többi megyéje is, legföljebb nem ennyire kerültek az érdeklődés középpontjába, bár a Hajdú megyei *Sikula-botrány*, a Veszprém megyei *Papp János* országslása legalább ilyen hírnevű. Teszem a sorhoz Zala megyét, *Cservenkánét* Pest megyéből, Nógrádot, ám itt már zavarba kerülünk, mert megállíthatatlanul sorakozik a többi is.

Nálunk a Kádár-kor utolsó harmadában a megyei vezetés szintjén olyan mennyiségű erkölcsi kártétel hatalmas gyűlt össze, amely a struktúra merevségétől függetlenül is meggátolta a normális vérkeringést. Ezek a megyei vezetők szükségképpen a régi jó feudális világból itt maradt szóval: kiskirályokká lettek, mert mások nem is lehettek ilyen hatalmi viszonyok mellett! Ehhez járult hozzá az erkölcsi megromlásuk és így már készen volt a képlet — a rendszer csúdbe jutott, bukásra érett. (Ezt háritotta el látszólag, mert ideig-óráig ügyes kölcsön-manipulációval az országos politikai vezetés, amelynek katasztrofális következményeit most is szenvedjük.) Fontos mozzanat, bár nyilvánvaló, hogy nem a személyek erkölcsi gyöngesége okozta a rendszer torzulását, miképpen nem is fordítva igaz ez a kölcsönhatás! Rendszer és személyiség egymást gerjesztik a kölcsönös megfelelés irányába, miként szociológiai közhelyként megfigyelhető mindig is. Ez a folyamat olyan ellentmondásos személyiségeket is kitermelt országosan mint *Aczél György* s a neki tetsző megyei megfelelőik, a végrehajtók. Minden esetre, hogy a megyei-típusok, az állampárt helyiségét megtestesítő, de mégis az általánost sem tagadó alakok léteztek és hatottak, ez biztosan állítható. Tanú rá a kortárs magyar művészet közélet-ábrázolata *Kovács András* filmjeitől, *Mocsár Gábor*, *Annus József*, *Harvati Dániel* és mások írásáig.

A Csongrád megyei politikai hatalom megszilárdulása 1956 után

1956. november 5-én Szegeden kiengedték a hírhedt Csillag-börtönben fogvatartott kommunistákat, zömmel volt ÁVH tiszteteket. A megyei és a szegedi MSZMP ideiglenes intéző bizottsága elhatárolta magát a múlt hibáitól és új kurzust hirdetett. Azonban ennek ellenére, a nagyüzemek és az egyetemek tartózkodóak, mert egyszerűen nem bíznak a nevében új, személyi összetételében régi hatalomban. Még a Népszabadság 1956. november 22-i tudósítása is megállapítja, hogy a megye nagyobb városaiban sok olyan funkcionárius van, akiben nem bíznak a dolgozók, mert hatalmukat akarják átmenteni. Az MSZMP megyei intéző bizottsága szinte kivétel nélkül az előző vezetés tagjaiból állott. Ezzel elő is bukkant megyénk egész további évtizedeire hatást gyakorló ellentmondás: azok bizonyultak vezetésre alkalmas személyeknek, akik október 23-ától elhatárolták magukat, elmenekültek, akik semmiképpen nem vállaltak szerepet a forradalomban! Még olyat sem, amivel megakadályozták indulat-kiütéseit. Érthető, hiszen ezeket az embereket legalábbis egy időre, legalábbis a helyi lakosság elfogadta MSZMP vezetőknek, tehát a november 4. után hatalmat követelőeknek ellenfeleik lettek! Nem csupán személyükben, hanem elveiket illetően! Ha ellenforradalom zajlott itt, akkor akiket ez helyükön hagyott, azok ellenségei a Kádár-hűeknek. A valóság-idegen kontraszelekció már ekkor győzött a megyében s ennek megfelelően még számos alkalommal a harminc év alatt, valahányszor ilyen választás elé került a hatalom. Ez a térfél-választás kemény, az országos vezetést is befolyásoló tényezővé nehezült, mivel a megyei első titkári székbe *Németh Károly* került, aki ekkor és innen indult politikai pályájára. Továbbá ettől el nem választható esemény, hogy november végén Budapestről leküldik az akkor még *ifj. Komócsin Mihályt* pártszervezet-vezetőnek, aki elkötelezett ellenfele mindenféle reformerőnek s kíméletlenül bolsevizálja a pártot és állami környezetét. Természetesen megerősítik a karhatalmi alakulatokat és azok tevékenysége mellett kiállásukkal maguk is sodródnak tovább a szélsőségek felé. Ismét csak egy sajátos öngerjesztős körfolyamat, mint amelyek egyébként is jellemzik a korszakot. Azért történhetnek meg ezek a kölcsönös fölerősítései a jelszavaiban balos tényezőknek, mert szinte teljesen *hiányzik a társadalmi nyilvánosság csillapító ereje*. A vezetők önmagukra hagyatkozhatnak csupán, tehát cselekedeteik sem függenek másoktól — legalábbis a hatalomnak e kezdeti szilárdulás idején. Az állampolgárok borzolt félelemben élnek s ezt nem csitítja, inkább fokozza a közélet. Így kezdődött és lényegében semmi különleges oka nem volt, hogy ne így tartson ez a korszak, végig *Kádár János* idejében. Azzal a nagyon is szükséges megszorítással persze, hogy mint minden diktatúrának, úgy ennek is voltak enyhültebb szakaszai, az ún. liberalizáció erősebb periódusai. Ám valójában ezek mindig személyi alkuk éppen érvényes szakaszait jelölték, hiszen soha nem volt az engedmény törvényesített, magarán engedtek, ha szükségét látták, illetve ha valami okból elkerülhetetlennek ítélték. De azért még 86-ban is olyan erősnek érezte magát az MSZMP központi vezetése, hogy betiltották a Tiszatáj megjelenését. Ez a tény akkor azt mutatta, hogy a rendszer valamiért erőbematot tart szükségesnek, ami sajnálatosan beleillett az előző évben

menesztett *Komócsin Mihály* változatlanul továbbélő személyi garnitúrája politikai kizusába. Annál is inkább, mert az ő idejében is, legalább két ízben volt válságos helyzetben, a betiltás határán a Tiszatáj. Ebből a folyóirat-történetből ítélve és egyéb jelzéseket figyelembe véve elmondható, hogy a megyei kultúrpolitika szoros összhangban volt az országos irányítással, igazodva annak elvárásaihoz. Talán nem mondható ez el annyira egyértelműen a kádári politika megyei leképezéséről. Tudatában a sejtések ingatag természetének, azonban alkalmasint megemlíthető *Komócsin Mihály* meglehetősen rideg, merev politikai magatartása, amely végig jellemezte őt. Nem ő illeszkedett, hozzá alkalmazkodtak beosztottai s ilyen vonatkozásban majdhogynem ide sorolható az egész megye. Értelemszerűen nem szándékait tekintve az itt lakóknak, hanem az objektív helyzetüket véve alapul. Kuriózusként említve, a szegedi városvédők neve azért lett városzépitő, mert az volt engedélyezve s nem pedig az eredeti szándék szerinti elnevezés. A szegedi szabadtéri játékok előadásainak műsorterve, sőt az előadások szereplői is a megyei első titkár hatáskörébe tartozott — ha úgy ítélte. Az egész szisztéma működését jellemezte, hogy a megyei első titkár *bármibe* beleszólt, *bármir* eldönthetett, ha úgy vélte helyesnek. Ez nem jelentett föltétlenül nyilvános beavatkozást, sőt ez volt a jóval ritkább eset, de föltétlenül jelentette a hatékonyságot. Tehát ha beavatkozott, akkor azzal el is dőlt az illető kérdés, a további vita értelmetlen lett volna. Ráadásul ezek a beavatkozások nem valamifajta parancs jelleggel kerültek közlésre, inkább véleményként gyakran csak áttételesen jutottak kifejezésre, tehát munkatársai egyike szólt, mi több — telefonon. Papír nincs, vita nincs, döntés van.

Megemlíttém érdemel, hogy az a csapat, amelynek tagjai 56 november 4-ével átvették a megyei/városi hatalmat, túlélő tagjainak zöme végig vezető volt az elmúlt három évtizedben. Ezek saját káder-területei azutáni tükrözték azt a szellemet, amelyet az induló csapat elvárt tőlük. Nem politikai magatartásuk mozdulatlanságán múlt, ami az 1988 májusi országos pártértekezleten bekövetkezett. Csongrád megye úgymond fölsőbb pártkapcsolata *Szekér Gyula*, *Apró Antal*, *Győri Imre*, de szomszéd megyéből való *Puja Frigyes*, *Korom Mihály* s bizonyára szoros összefüggésben az előbbiekkal, a szegedi szalámigyár vezetője volt évtizedekig, a szegedi pártvezetés tagja és a megyei szakszervezet elnöke az 56-os belügyminiszter: *Piros László*. Ezek az emberek jószerevével valamennyien vidéki háttérűnek tekintették s joggal e dél-alföldi régiót, egyben kellő konzervatívizmusuk révén erősítették is az itteni vezetést. Az öngerjesztő kölcsönhatás ebben az esetben nem működött, mert az országos nyilvánosság megakadályozta.

Kádár János káderpolitikái mozdulatlansága (amely az egész állampárti szisztéma egyik lényegi elemét alkotta, nevezetesen a vezető elit *Hruscsov* óta garantált biztonságát) a megyei kiskirályok helyi birodalmának sérthetetlenségét fokozta. Nem kellett, sőt nem is szabadott változtatni a megyei első számú vezetőt, hiszen személye a politika folytonosságát bizonyítja. Márpedig belpolitikai helyzetünk, miként ezt gyakran hallhattuk — szilárd. Olyan csere természetesen volt ebben a megyében is, hogy *Komócsin Mihály* megyei tanácselnöki székét cserélte a megyei első titkárira ám ez a korszak megszokott eseménye. Állampárti tünet, mely egyben hozzásegíti a politikai irányítót az államigazgatás emeltyűinek megismeréséhez.

A megyei állampárt apparátusa

Komócsin Mihály egyik ismert tézise szerint, ő nem a több mint száz fős megyei apparátus vezetője, hanem a megye mintegy 36 ezer fős MSZMP tagságának első titkára. Ezt általában akkor hangoztatta, valahányszor az apparátus befolyásolni igyekezett. Ilyen eset volt, ha a meglehetősen sajátos képmutatás szerint úgymond pártalapszervezetbe tömörített megyei apparátus — ezen a tagszervezeten keresztül — törekedett hatást tenni rá. Más szóval semmilyen módon nem kívánta korlátozni személyi hatalmát, még saját kiszolgálóivégrehajtói által sem.

A megyei apparátus propaganda-, gazdaságpolitikai, államigazgatási és káderpolitikai feladatok ellátására szerveződött, illetve önmaga adminisztratív belső ellátását szervezte. Ezekre a területekre osztályok szerveződtek, amelyek működésük során kimerítették a pártbürokrácia minden előírását, hiszen szigorú hierarchiába sorolva, merev válaszfalakkal dolgoztak. Az osztályokba szervezett apparátus országos előírásoknak felelt meg s egyáltalán nem a helység szempontjait érvényesítették, amire kiváló példa Szeged iskolaváros jellegének közömbössége. Nevezetesen Csongrád megyének éppen úgy nem volt a pártbizottságán külön osztálya a felsőoktatásnak, noha két egyetem és több főiskola működött a megyében, miként Békés megyében sem volt ilyen osztály. Hasonló a helyzet az egészségügygel is, amelyet a munkatárs képviselt-instruált, noha ez inkább jelké-

pes tevékenység volt. (Zárójelben, de érdemes a szóra, hogy a társadalom foglalkozási presztízsrangsorának megfelelően, megyénk vezetőinek gyerekei jelentős számban választották az orvosegyetemet tanulmányaik szünetiürel, miközben a politikai vezetés szigorúan követte az országos vonalat, az ún. improduktívnak mondott egészségügyről. Hasonló kettősség jellemezte a vezetés kivételezett egészségügyi ellátását, amit viszont kifélé egy evvel ellentétes magatartású, populista ideológia kívánt leplezni. Természetesen az egészségügy perszónális viszonyai valamiként azt a régtől fogva létező feudális hálózatot erősítették, amely nem egyszerre, de mégis saját képére gyúrta a vele közvetlenül érintkező személyes politikai hatalmat. A kapcsolatba került elemek egymást kölcsönösen erősítő hatásának megfelelően s mivel a társadalmi nyilvánosság eleve kizárult, így aligha volt kontroll. Illetve e sajátos terület esetében valami mégis érvényesült; az a bizonyos országos tudományos tekintélyelvűség, aminek az egészségügyben igen nagy hagyományai vannak. Tehát mivel már egy jelentősebb tisztséget sem lehetett az országos szakmai nyilvánosság tudomása nélkül betölteni, így a helyi hatalom önkorlátozásra kényszerült a beleszólást illetően!) Az állampárt felosztása különféle szempontok nyomán történhet, ezek egyike szerint lényegében két részből állt, az alapszervezetekbe zárkózott, semmilyen további tagozódásba nem szervezhető tagságból és a különféle szintű vezetésből. Ez a felosztás azonban egybéköt és szétválaszt — indokolatlanul. Az alapszervek vezetősége, az intézmény pártvezetése lényegében azonos érdekelttségű volt, hiszen nem függetlenített apparátus látta el, meglehetősen eltérő személyes motivációktól vezérelve tevékenységében. A felsőbb szintű, városi, illetve megyei pártvezetés tagjai már többnyire valóságos hatalommal bírtak, afféle kijáró-embereként is (lásd: lobbysták érdekszövetségei). E rendkívül hevenyészett felosztás szerinti csoportok között létezett az apparátus, kissé a senki földjén. Valóban élvezett némi területen kivüliséget, hiszen valójában nem volt más függősége, mint saját főnöke, azok pedig a megyei első titkár beosztottjai voltak. Látszat szerint ugyan választott funkciók párhuzamáról volt szó a titkárok esetében, valójában azonban a ténylegesen létező, és gyakorolt hivatali alá-, fölérendeltségről. Bizonyosan volt ebben szerepe az első titkár személyiségének és bejátszott ez beosztottai kiválasztásában is, mert valójában kiválasztás és nem pedig kiválasztódás alapján nyerték el a funkciókat — ám a vezető személyiségén túlmenően, az szisztéma meghatározó ereje volt a döntő. Az állampárt hierarchiája volt ilyen merev, következésként, aki bekerült, az igazodott vagy elmenekült, inkább jobb állásba mint jóba. Természetes kádermozgásnak tartották ezt a fluktuációt s általa lényegében személyileg is megerősítették a párhatalom befolyását. Ebben nem volt semmi rendkívüli, hiszen a középvezetői rétegben már előzetesen belül lévő személy, korábbi hatalomgyakorló került más — de méltósággal vállalhato, tehát a testületet visszamenőleg is fölértékelt — vezetői pozícióba. Egyébként a későbbi Kádár-korszakban már nemigen fordultak elő legalább formailag nem védhető személycserék megyénk vezető posztjain, mert erre ügyeltek. Más kérdés, hogy a papír szerinti közzgazdász még életében nem töltött be szakmai munkakört, az iskolaigazgató egyetlen órát sem tanított, a főszerkesztő politikai feladatul kapta az újságírást, és így tovább. Ezek a hiányosságok azonban részint bepótlásra kerültek, legalábbis a napi rutin hatására látszat szerint, részint a vezetői hatalom jótékonyan eltakarta mélyebb ürességeiket. Továbbá a tulajdonos nélküli, megfoghatatlan döntési hierarchia, az intézményesített felelőtlenségek rendszere minden egyes elemében odahatott, hogy csak igazodni kellett az elvárthoz. Az elvárások szerfőltött bonyolult szövetében a vezető is csak egy tényező, tehát csak azt kellett kitanulni, amit tőle elvárnak ezen a poszton, a többi már ment magától. Megjegyzem, az apparátusi munka kiváló előiskola lehetett sokak számára, részben a későbbi vezetői hely földerítéséhez, illetőleg annak megszerzéséhez, majd az elvárások teljesítéséhez.

Külön kell szólni azokról a politikai szerepkörű, valójában állampárti testületekről, amelyek tartalmi feladataikat nézve az állami- és pártvezetők valóságos műhelyeül funkcionáltak. Ezekben a testületekben jött össze az állampárt, ezekben szerveződött meg a felelőtlenség intézményesülése. Ezek a bizottságok valamilyen szempontok szerint összeállított csoportokat képeztek, akik például az ún. agitációs és propaganda területéhez tartozó intézményeket, szerkesztőségeket, színházat stb. felügyelték. Valójában időről időre összegyűltek, előre megszabott munkarend szerint üléseztek és beszámoltatták a területükhöz besorolt intézmények vezetőit munkájukról, terveikről. Afféle népiítéletet képviselhetek volna, ám helyette merőben külsődleges-politikai szempontokat igyekeztek érvényre juttatni, követelményként szabni. Kicsinyeskedés, személyesség és alattvalói magatartás, hiszen ülésezésük a korszak szabályai szerint a legteljesebb becsukódás, bezártság mellett ment végbe. A bizottságba való bekerülésük sem a társadalmi értékítélet kifejeződése, még csak nem is a párttagságot tükrözi, annak akaratát éppen nem, mert azokat meg sem kérdezték. A kiválasztás merőben formális szavazással került szentesítésre, hiszen a jelölés ténye a döntő, amit viszont már eleve kitalált-egyeztetett az apparátus. A Komócsin-korszak egészének jellemzője csak úgy, mint az ország akkori állapotainak is mutatója, hogy a pártplénumok valójában csak díszletek. A valóságos döntések és szándékok leplező díszletei. Előkészítések

a pártapparátus legfőbb feladata, elmulasztása esetén fölborulna a legfontosabb, sőt a korszak során gyakran idézett szólam: őrkdjünk mint szemünk világára a pártegységen! Ez a mániákus egység-megőrzési igyekezet nagyban előmozdította az állampárt belső életének kiüresedését.

1956 novemberében még képes és készséges volt a megyei hatalom csakúgy, miként az országos, erővel fenyegetőzve, ha szükséges azt érvényesíteni megteremteni az állampárt egységét, minden érintett (hatalmi körébe vont) állami intézménnyel, hivatallal, az ún. társadalmi szervekkel, amelyek valójában az MSZMP fiók-intézményeiként működtek (lásd azt a „szemléletváltást” hogy 56 után a párt nem hozott direkt határozatot a szakszervezetre, KISZ-re, HNF-re). Csakhogy a párt folyvást hangoztatott vezető szerepe éppen abban mutatkozott meg vidéken s minél vidékibb, fővárostól tehát az országos nyilvánosságtól távolabb településről van szó, annál inkább, amit személyi vezetésnek mondhatunk. Nevezetesen, a megyei első titkár személyi vezetése — látszat szerint a párt vezető szerepének érvényesülése volt. Egy községben csak annyiban érvényesült amennyiben az illető helyi titkár erre alkalmas személyiség volt vagy fölsőbb kapcsolatai erre készítették-képesítették.

Ahogy azonban haladt előre az idő és vált konszolidáltabbá a társadalmi helyzet, magyaráz megantultak együtt élni a pártállam szerveivel és vezető hasznélvezőivel — úgy lettünk a lágeren belüli legvidámabb barakk. Ez a folyamat egyet jelentett a *Hruscov* által is használt kétes értékű címke, a gulyáskommunizmus térhódításával. Ezekben a késői hetvenes években, a nyolcvanas évtized első felében viszont fölerősödött egy másik hatásmechanizmus: *Kádár János* személyi hatalmának karizmája, külföldön s idehaza egyaránt. Ez pedig fölért az egység megteremtéséért folyó küzdelemben az előzőekben gyakorolt erőszakkal. Ráadásul döntő szerepet játszott az a több ezer fős országos, a társszervekkel bővíthető és hadrafogható apparátus sereg is, amely bevezető volt adott célkitűzés érdekében, teszem azt elnémitani a környező országok magyarságának sorsa fölött érzett elégedetlenséget; láthatatlanná tenni a Duna-elterlést vagy egyáltalán bármi olyan társadalmi méretű manővert elvégezni, amit a Központ szükségesnek ítélt. Megyei szinten ilyen jellegű kötelezettség volt/lehetett az állampárti apparátusnak a különféle, gyakran változó előjelű, sőt ellentmondásos központi sugallatok-direktívák érvényesítése; a helyi nyilvánosság kordába tartása, esetleges szabályozása; országos- és helyhatósági választások levezénylése; a helyi pártvezetés körüli teendők ellátása és a tömegekkel való találkozásaiak megszervezése; a helyi ünnepek lebonyolítása, ami különösen fontos feladat volt kezdetektől, hiszen a látszatok világának tett szolgálatot jelentette; a folytonos egyeztetés és kapcsolattartás az országos vezető szervekkel, akik számára természetes jelentkezési-terefelmérési helyként működött az állampárt; rendkívüli feladatkört képezett mint információs központ, az állampárt apparátusa, hiszen megei szinten ők birtokoltak mindent, amit fölülről tudni kellett és alulról lehetett; stb.

A Tiszatáj körüli mesterségesen képzett botrányok egyik forrása mindenképpen abban az összeférhetetlenségben keresendő, amely ennek a folyóiratnak szabad szellemiségű alkotói és a külső-bürokratikus szempontokat érvényesítő hatalmi apparátus között fennállott. Személyi érzelmek játszhattak szerepet, de a lényeg aligha ezekben jelölhető. Mindenképpen igaz az elvárásokat érvényesíteni akaró, kívülről vezényelt végrehajtók és az alkotók közötti feszültség rendszer-lényegű megjelenése, noha a személyi tényezők még befolyásolhatták ezt a helyzetet. A betiltást indokló „közléspolitikai hiba” a politika csinálók oldalán volt s nem fordítva. Mélyebb elemzés szükségeltetne annak földértéséhez, miképpen befolyásolták éppen ezek a személyek a botrány kibontakozását, hiszen hasonló „közléspolitikai” ütközések másutt is előfordultak (lásd Forrás, Alföld, Mozgó Világ). *Komócsin Mihály* 85-ös bukását egyébként megelőzte egy látszólag távoli, valójában szintén „közléspolitikai” robbanás, egy tragikus börtönlázadás a Csillagban, amelyről ugyan percek alatt tudomást szerzett a város, ám majd két hétig meggátolták a nyilvánosságra kerülését. Akkoriban a magát mindenhatónak képzelő és hirdető állampártnak ez az elhallgatás komoly zavart okozott.

Korszakhatár

Az évtizedekig a megyét uraló első titkár leváltása ugyan valamelyest kiszivárgatott előrejelzésekkel került bevezetésre, ám mégis meglepő volt. *Korom Mihály* kapta az ítéletvégrehajtó szerepet s bár hivatalosan igyekeztek leplezni, „a nép” között mégis bukásként tekintették a megyében, miként országosan is. Ha Csongrád megye a kádári hatalom szilárdságát jelző bolya szerepét is betöltötte, akkor ez a távozás már előrevethette volna a vér árnyékát. Azonban semmi ilyenről nem volt akkor még szó, noha országosan várták azon a 85-ös kongresszuson magának *Kádár János*nak is a távozását. Mindez elmaradt, legalábbis átmenetileg, hogy azután

annál mélyebb legyen a zuhanás. *Komócsin Mihály* személyesen a pártvezetői székéből való kényszerű távozása után érzékelhette a vele szemben évtizedek alatt kialakult ellenérzéseket, amikor indult a képviselői választáson. A 85 tavaszán meghirdetett szavazáson az a hallgatólag tömeg jutott szóhoz, választási lehetőséghez, amelynek tagjai eddig nem nyilváníthattak véleményt. Amikor híre ment, hogy a hivatalos kettőssel szemben egy valóban népi-jelölt *Király Zoltán*, választható képviselő — az ügy eldőlt. Akkor még az egypárt — újabb jelöléssel nullpárt — rendszer utolsó szakaszát élte az ország, tehát ebben a helyzetben a választók két világosan elkülönülő táborba soroltak, föltehetően pártállásuktól függetlenül. Kádárék pedig ekkor már nem alkalmazhatták azt a „meggyőző erőszak-apparátust”, amely egész addig oly előírásos szerepelt. Új helyzet keletkezett, amelyben könnyen lehet, hogy a központi hatalom kiszolgáltatta korábbi helyi végrehajtóját az ekkor a keretek közé fogott népiítéletnek. Ez a központi beleegyezés az erő viszonylagos játéktérébe onnan liberalizálásnak tűnt, innen engedélyezett bukásnak. Föltehetően a végső megítélés valóban kettős természetű, miként az önnön elfogadottságában, tényleges legitimitásában igazon soha nem bizonyos hatalom és az ő népe viszonyából ez következett is. *Komócsin Mihály* választási vereségét egyébként mással is magyarázták annak idején, nevezetesen a rossz körzet-kiválasztással, viszonylag idős korával, állampárti hivatalosságával. Akárhogyan is volt, bizonyosan belejátszott e kudarcba az a hatalmaskodó stílus, amit évtizedeken át gyakorolt a megyei állampárt első embere, közellenszenvre. Megkésett és fölösleges lélekűvárkodás lenne ebben a hatalomba torzult érintkezési stílusban szétszalazni a személyiséget és az intézményt. Az évtizedek alatt kibogozhatatlanul összezűzödött, mint sokaknál ilyen pozícióban. Ráadásul még valami megfjejtethetlen eredetű tartalmú, de gyakorlása nyomán riasztó hatású ún. „proletárgőg” is hozzáadódott e hatalomhoz, a határozott fensőbbség képében. Persze, hogy elviselhetetlen ellentmondás feszült a szavakban egyenlőséget, erkölcsi tisztaságot, sőt a hatalmat mint szolgálatot hirdető eszmék és a valóságban gyakorolt kíméletlen uralkodás, erkölcsi hanyatlás jelenségeit hordozó személyek között. Amikor a szolgáló pártról prédikáló központi főember gorilláktól kísérve lemegy az ő népe közé, rendszerint csalódik. 1985-ben Szegeden már leszavazták.

Pol-pot megye értelmiségi szerepei

„Megyénkben az értelmiségiek kiemelkedően nagy számban vannak jelen hosszú évtizedek óta” — idézhetem az értelmiségit mint kezelésre szoruló betegséget tekintő szónoklatokat. Egyébként való igaz, hogy az értelmiségiek csak jelen voltak az állampárti évtizedekben, de nem beleszóltak, még kevésbé orientálták a helyi közéletet. Az a vezetők lehetősége volt. Igaz, mindig is érződött a 18. századi francia felvilágosodás idején megnevezett közvélemény, amely hangot kapva vagy afféle „suttogó propagandaként”, de létezett és hatott. Ez volt a tényleges háttere a népiítéletnek, amely általában határozottan elmarasztalta a hatalmon lévőket, amit őnk nemes egyszerűséggel „vezetőellenes szemléletnek” neveztek és kampányokat vezettek ellene. Azonban tény, hogy vezetők lenni a Komócsin-érában is vonzó feladatnak tetszett sokaknak, hiszen nem kötéllel fogták a kiválasztottakat. Természetes, hogy az apparátus sajátos feladatköre miatt nem vonhatott be sem kiemelkedő, sem szabad gondolkodókat a középpvezetői-vezetői posztokra, hiszen ők nem illeszkedtek volna az állampárt szigorú rendjéhez. Így az állampárt belső körébe bekerültek ugyan az igazodó értelmiségiek, akik azonban hosszabb-rövidebb idő múlva eredeti hivatásuk szakszerűségét veszélyeztették, sőt egyáltalán értelmiségi mibenlétüket. Különösen vonatkozott ez azokra a speciális képzettségű szakemberekre, akik a tudományos élet valamely területéről kerültek a „napi pártmunkába”, hiszen ők igen gyorsan elavult tudás birtokosaivá süllyedtek, rendszerint személyükben is meghasonulva, részben méltatlan feladataik és környezetük miatt. Nem utolsósorban korábbi szakmájuk közvéleménye miatt, akik szemében: eladták magukat.

Csongrád megye értelmiségi csoportjainak azonban volt egy iméntiekkel ellentétes pólusa, akiket joggal nevezhetünk az állampárt üldözötteinek. Részben a korábbi időszak jelenségei, részben olyanok, akik 1956-tal kapcsolatosan valamilyen módon kinyilvánították különvéleményüket. Ezeket az embereket visszaszorították, korán nyugdíjazták, mellőzték. A diktatúra kemény szakaszaiban kifejezetten nehéz helyzetbe hozták őket, mintegy igyekező elszigetelni, megbélyegezni személyüket, egészen a rágalmozásig. Ennek a nyomorúságos helyzetnek következményeként még tovább éleződött a társadalmi/megyei közvéleményben az ellentmondás az üldözött tiszták, elvűek és sötét érzelmű pribékeik között. Valamiként ez a társadalmi szituáció volt a szüntelen újratermelője a kettős nyilvánosságnak, azaz a felszín és valóság mind többek számára nyilvánvaló szembeesésének. Márpedig a hatalom számára nem volt veszedelmesebb — noha megyei önhiúságában ezt nem érzékelt — mint a mindinkább láthatóvá váló pórsége, hirdetett szólamai és valóságos viszonyainak ütközései.

Az értelmiségiek számára leginkább követhető magatartásnak a közepszerűség mutatkozott, a föltűnésmentes csendes közepszer, ami természetesen a valóságos értelmiségi szerepkörök tagadásával volt egyenértékű. Mégis, egyszerűbb volt a nem cselekvés unalma, mint a tevékenység követelte állásfoglalás, majd ütközés. Ebben az értelmiségi dilemmában nyomtak a latban a megélhetés nehezülő föltételei is, amelyek a pénzkeresés lehetőségeinek föl kutatására szorították megyénkben is a szellemi embereket. Többszörösen igazolt számadat, hogy Csongrád megyében a bérből élők fizetése az országos átlag alatt van, mintegy 30%-kal, amihez a nyugdíj is hasonló képet mutat. Aki értelmiség viszont beállt a sorba kiegészítő jövedelmet szerezni, az nem ért rá a későbbiekben közéletet élni. Őket így vonták ki a forgalomból, tömegével.

Szeged sajátossága s jóval kevésbé a megye jellemzője, hogy az itt dolgozó szellemi emberek jó része országos kitekintéssel él, Magyarország, sőt szakmájában Európa műhelyeinek részese. Képes tehát arra, hogy befogadjon és közvetítsen információt, véleménye legyen a helyi jelenségekről, adott esetben tiltakozzon és támogasson. Főlerősítette ezt a szűkebben vehető értelmiségi csoportvéleményt az itt dolgozó újságírók, kommunikációs szakemberek hírvivő szerepe, amelynek következménye erősen csorbította Pol-pot megye urainak hatalmát. Ez a híráramlás szorosan összefüggött az országos politika liberalizációs törekvéseivel, amelyeket ha *Komócsin Mihály* és apparátusa nem tudott vagy akart követni – magukra maradtak. Budapesten a vezetők bármikor készek voltak összekacsintani a vidéki kiskirályok feje fölött, rovásukra, az alul lévőkkel. Ezek a gesztusok természetesen csak a hatalomgyakorlás mozzanatai voltak csupán, mégis sokat ronthattak a helyiek féltékenyen őrzött tekintélyén. A tudósítói csínytevések, félig rejtett közlések akkor civil kurázsit követelő merészségek voltak, melyek rendszerint retorziót vontak maguk után. Központi védelemben bízni meglehetősen bizonytalan jövőnek számított. Mégis tény, hogy a megyei újságírók, riporterek sokat tettek annak érdekében, ami siettetette a Komócsin-korszak bukásának bekövetkeztét. Mára megértük, hogy értetlenül nézünk vissza e tegnap még rettegett zsarnokság közepszerére.

Természetesen ennek a dél-alföldi régióknak, a magyar történelem utóbbi évszázadában „viharsarok”-ként ismert egységnek korábbi kemény évtizedei valamiként összetartoznak a Komócsin-korszakkal. Vas Zoltán visszaemlékezésében hajlíthatatlan, konzervatív-dogmatikus jelzőkkel illeti a térség 1944-es vezetőit, a szegedieket különösen. Újabb adalék, hogy a moszkvai bolsevik emigráció vezető képviselői Szegedre érkeznek, itt nagy erővel tevékenykednek s nyilván kellő befolyással vannak a „hely szellemére”. Szegedből, miként ezt afféle félig tréfás, valójában borzongató elszólásokból tudni lehetett, kis-Moszkvát akartak faragni. (Más városok vezetésének is volt ilyen programja, lásd Makó, Szolnok stb.!) Ez a hatalmi törekvés és a város jelentős szellemi ereje szükségként ütközésbe sodródott, csak idő és alkalom dolga volt a nyilvános összecsapás. A történelem szokott fintora, hogy minderre valójában a poszt-Komócsin időszakban került sor, a késő Kádár-korszak végén. Látszat szerint a Gazda bukása után, amikor már szabadott. Valójában a szegedi lázadás még a volt első titkár nagyon is valóságos jelen való szelleme és udvartartása, kijelölt bábuutóda ellen folyt, országos visszhanggal. Egyben beharangozva Magyarország Kádár utáni rendszer váltását — szakítást az állampárttal.

SZINERGIKUS VAGY ATOMIZÁLÓDÓ TÁRSADALOM — DEMOKRÁCIA VAGY DIKTATÚRA? KÖZELEDÉS VAGY TÁVOLODÁS A FÖLD RÉGIÓI KÖZÖTT?

(Az információs társadalom alternatívái)

Bevezetés

Paradoxonnak tűnhet, de a gazdaságilag legfejlettebb országokban a *posztindusztriális* társadalom megszűntetésének éppen a harmadik ipari forradalom volt a bábája. Igaz, hogy egyelőre a Föld néhány térségére korlátozódó fejlett országok a csúcstechnológiájuk felhasználásának terrénumát tekintve ma még jobban megérdemlik a „hiperindusztriális” mint az inkább csak megelőlegezett „posztindusztriális” jelzőt. Az utóbbira utalás egyben előrevetíti az új információs-kommunikációs technikák, a „telematika” széles körű alkalmazásával végbemenő információs forradalom nyomán kibontakozó „információs társadalom” problematikáját.

A társadalmi fejlődés értelmezéséhez, magyarázatához használt tényezők közé fel kell venni a kommunikációt is. E felismerésről tanúskodik a francia *S. Nora*—*A. Minc* szerzőpáros, akik a jövőbeni társadalmi-gazdasági fejlődés iránt mély intellektussal érdeklődő *Giscard d'Estaing* felkérésére írt jelentésükben úgy látták, hogy „A számítógép és a telekommunikációs eszközök technikai és funkcionális összekapcsolódása, amit telematikának nevezünk, teljesen új horizontot nyit a társadalom számára... A telematika megváltoztatja a kultúrmodellünket”.¹

A közhasználatú (és egyre inkább a különleges teljesítményű üvegszálkábelből álló) közvetítő hálózat segítségével mind a vállalatok, közületek, mind a magánháztartások részére végzett telematikai szolgáltatásokra (adat, információ lehívás központi adatbankból, áru-távmegrendelést, banki távügyintéztést lehetővé tevő telebox, képernyőszöveg, a távellenőrzést — pl. betegekét — forradalmasító temex, a távmásolást produkáló telefax, a távoli helyeken együttműködők számára a közös alkotó munkát lehetővé tevő távrajzoló, képtávbeszélő és főként a videokonferencia) technikai szempontból két ismérv jellemző. Az egyik az, hogy a telematika igazából a standardizált információs formák közvetítő eszköze; a másik, hogy bevezetése ott fizetődik ki a legjobban, ahol nagyon hasonló jellegű információkat nagyon gyakran, vagy éppen folyamatosan kell feldolgozni. E feltételek teljesítése részben nagyságrendi, részben szakspecifikus függőségű.^{2–21}

I. Az információs társadalom kutatásának szemlélete és alapkérdései

Ma már zsurnalisztikai közhely, hogy az egyes országok, térségek fejlődése hosszabb távon nagymértékben függ a különféle tudományos ismeretekkel, gazdasági és társadalmi információkkal való ellátás színvonalától. Az új információs-kommunikációs technikák azonban nemcsak a gazdasági színvonal és teljesítőképesség növelésében, hanem — a társadalmi struktúra erőteljes átrendezésével, az életminőség és életeszmények alakításával — a társadalmi, politikai átalakulásban is meghatározó szerepet tölthetnek be.^{22–27}

A telematika és a társadalom közötti kölcsönhatáson belül a domináns hatásirány a vitatott kérdések közé tartozik. A technika lehetőségeinek bővükörében élve a legtöbben mindenható determinánsnak tekintve a technikát, annak a társadalomra gyakorolt hatását tartják a meghatározó hatás-

iránynak. Figyelmet érdemelnek viszont azok a kutatók, akik (pl. *Nora—Minc*,²⁸ *Szekfű*²⁹) azt vallják, hogy az I+K technikák (gazdasági, területi stb.) hatásait alapvetően a társadalom általános fejlődése határozza meg és önmagában a technikának csak kisebb az esélye a társadalmi fejlődés kikényszerítésére. Más megfogalmazásban ez azt is jelenti, hogy a *technikailag lehetségest nem szabad a gazdasági téren megtehetővel és a társadalmilag kívánatossal összetéveszteni*.³⁰

Az információs technikai forradalomnak a marxista ideológia talaján történő eddigi hatásvizsgálata alig lép túl a technikai-gazdasági szférán, a társadalmi-kulturális hatások terepét marginálisan marginalizálva, illetve a frazeológiai szintnél nem magasabb igényű megállapításokat téve. Pedig a telematika felbukkanása sok feszültség, kétely és nyugtalanság forrása a társadalomban. Ellentétes emberi reagálásokat, reményeket és félelmet váltanak ki az egyelőre a gazdasági növekedésre, a munkahely- és szakmastruktúra, a munkával szembeni minőségi követelményekre,^{31–35} az emberek magatartására, a privátszféra védeltségére várható, a mai trendekből alig extrapolálható hatások. Egyelőre biztonsággal csak azt tudjuk megállapítani, hogy a telematikában rejlő óriási változtatási potenciál gazdasági-infrastrukturális téren két vonatkozásban látszik ígéretesnek:

- a jövőbeni szállítási és közlekedési keresletben, üzleti-fogyasztói magatartásban (a hivatásfogalom, az üzleti-ügyintézési célú utazások számának csökkenésével, a szabadidő eltöltésével, politikálással kapcsolatos utazások számarányának növekedésével, a közlekedési áramlások optimalizálásával stb.), valamint

- a termelőüzemek, közszolgáltatási intézmények, sőt a magánháztartások telephelyválasztásában (az otthon, vagy a lakóhely közelébe telepített „telemunka-stúdiókban” végzendő munka részesedési arányának növekedésével).^{36–38}

Az információs társadalom alapkérdését *Arm*³⁹ abban fogalmazta meg, hogy

- hogyan fogják az új információs-kommunikációs technológiák a társadalmi struktúrákat megváltoztatni,

- kik lesznek a „nyertesek” és kik a „vesztesek” a haladásért folytatott harcban?

II. A jövőt előrejelző tendenciák

Nem teljesen alaptalan *Sólyom*⁴⁴ fenntartása, amikor a telematika hosszú távú társadalmi hatásainak prognózisát a környezeti hatásokéhoz hasonló nehézségűnek véli. Azonban az általános növekedésméletek és -modellek mellett a jövő előrejelzéséhez bizonyos lehetőséget nyújtanak az ipariból a posztindusztriális-információs társadalomba való átmenet során az általános értékrend alakulásában egyre jobban kidomborodó, tettenérhető és általánosan elfogadottá váló jellemzők, amelyek a kifejtett információs társadalomnak szinte az „előjelzői”. Földünk legfejlettebb régióiban a már ma is határozottan érzékelhető tendenciák szerint növekvő mértékben helyettesíteni fogja, felváltja a tudás az anyagot, a szellem a tőkét, a szolgáltatás a termelést, a képesség és tehetség a (gép)tulajdont, az élmény utáni vágy az áruvásárlás iránti vágyat.⁴⁰

Általánosabb megfogalmazásban az *értékrenden belüli praesens súlypontáthelyeződések* lényegében a tulajdonkultúráról az „életkultúra”-ra való áttérés útját rajzolják meg. Ezt a fejlett országok lakosságának fogyasztási struktúrájában végbemenő, a *Maslow*⁴¹-féle szükségletpiramis teóriát igazoló változások tendenciái is jelzik. (Az élelmiszer és ruházati kiadások arányának csökkenése, a közlekedésre, kommunikációra, képzésre, szórakozásra fordított — egyáltalán a szellemi természetű szükségletek kielégítésével kapcsolatos — kiadások növekedése.) Az előbbi elvnek a technológiai fejlődést a növekvő nemzetközi munkamegosztás függvényének tekintő felfogással való összekapcsolása a *kommunikációs alapszükséglet*-nek való elismeréséhez (a „szükségletpiramison” belül). Ezt többféle általános tapasztalat támasztja alá. Egyrészt pl. az, hogy a technológiák szinte kikényszerítik a továbbfejlesztésüket, alkalmazásra találnak attól függetlenül, hogy tényleges szükségletre hozták-e létre azokat. Megfelelő fizetőképesség mellett tehát az új technológiák a pusztá megjelenésükkkel, létezésükkel is képesek *keresletet* kiváltani önmaguk iránt. Másrészt a külkereskedelem felfutása és a belföldi piac bővülése is növeli az új technikák, szolgáltatások iránti szükségletet a marketing információk felértékelődésével.

Nem kevésbé jól illeszthető az általános fejlesztőerővel rendelkező I+K technikák fejlődésének tendenciája, a különféle közép és hosszú távú (pl. a *Kondratyev*-, vagy éppen a *Schumpeter*-féle) ciklusok elméleteibe,^{42–43} mivel a telematikának alapvető innovátorként és a növekedés új motorjaként való elfogadásával előrevetíthető a ciklusok jövőbeni alakulása. Egy olyan korszakban, amikor a kommunikáció mind a termelés, mind a fogyasztás szempontjából alapszükségletté válik, a gazdasági növekedés folyamata és ciklusai minden bizonnyal az I+K technikákkal összefüggő innovációkhoz igazodnak.

III. Áldás vagy átok, szép álom vagy trauma?

(A telematika várható távlati globális társadalmi hatásainak minősítése)

Számos prognózis és szcenárió egyetért abban, hogy az információs forradalom igen erősen beavatkozik a gazdasági-társadalmi és politikai struktúrák alakulásába. Annál nagyobb viszont az eltérés a változások előjelében, azaz, hogy a *negatív, avagy a pozitív hatások lesznek-e a meghatározók*. Bár a jövőkép személyenként árnyalt, megállapíthatunk egy meglehetősen érdekes és el nem hanyagolható különbséget az európai és a japán — elsősorban az eltérő kulturális, ideológiai, vallási, történelemszemléleti alapokra visszavezethető — vélemények között. Nevezetesen az európai szakértők az új társadalom problémáit (a maiakkal jóval erősebb összefüggést feltételezve) több árnyalattal sötétebbnek látják^{39, 40, 45–53} mint a mától gondolatilag totálisan elszakadni tudó, a telematika által előálló lehetőségeket alapvetően újnak és az egész társadalom javára fordíthatónak vélő („fegyelmezett”, munkacentrikusan élő és gondolkodó?) japánok, akik a kérdésről jóval távlatosabban gondolkodnak.

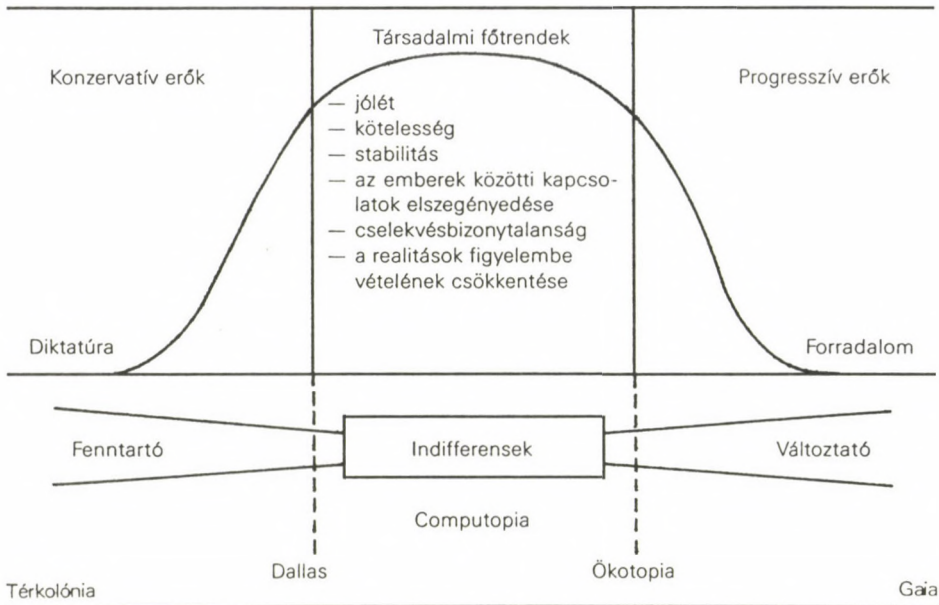
1. Az európai—amerikai megítélés

Nyugat-Európában még a legderülátóbbak is csak olyan kritériumok mellett tartják lehetségesnek a *pozitív* társadalmi átalakulást, ha az új technikákat csak *igazi társadalom dinamizáló erőként* és nem hatalmi eszközként alkalmazzák.³⁹ Az európai anyagelvűbb gondolkodás nem tud igazán elszakadni a mától, a mai struktúráktól. Ez az inercia tetten érhető az anyagi termelés primátusának elismerésében, a mai társadalmi gondok örökletesként kezelésében stb. Az európai—amerikai munkák között a távolabbi idők problémáit feszegetőknél nagyobb számúak a közeljövő gyakorlati kérdéseivel foglalkozók.⁵⁰

A nagyobb távlatú társadalmi fejlődés lehetséges szcenárióinak felvázolásakor *Arm*³⁹ az ipari társadalomból indul ki és a társadalom tagjait cselekedetük lényege, a létező társadalomhoz való viszonyuk alapján *Arm* két részre osztja:

- A *fenntartók* a technika segítségével nagyobb termelékenységre törekedve használják környezetüket pozíciójuk megszilárdítása érdekében.

- A *változtatók* a társadalom átalakítását a struktúrák káros jellemzőinek (pl. környezetkárosítás, a kisebbségek diszkriminációja, funkcionális stb.) tudatosításával kezdik.

A társadalom szerkezete
(ARM) [1985] szerint)

Arm a társadalom e két része érdekeitől függően öt különleges jövőszcenárióat különböztet meg és viszonyukat az 1. ábrán mutatja be. Az eddigi trend lineáris folytatását *computopia*-nak nevezi. (Ez számunkra azért érthetetlen, mert a japánok éppen hogy egy gyökeresen új fejlődési irányzat megnevezésére használják.) A ma konfliktuspárként legvilágosabban manifesztálódó szélsőséges változatok közül a *Dallas* eszményképe az erőforrások kizsákmányolását, az erős, keménykezű vezetést, a hatalmat, a pénz fontosságát és az intrikákkal teli életet tartalmazza. Ehhez a szélsőséges eszményképhez tartozik még a realitás érzék elaltatása manipulációval, a jelenségek értékelésének standardizálása, az előítéletek betokosodása, azaz egy olyan magatartás, hogy az emberek csak arról akarnak tudomást szerezni, ami megfelel, kedvez nekik, hogy az információkat erősen egyszerűsített formában dolgozzák fel. (Úgy tűnik számunkra, hogy igazán ez a szcenárió és nem a *Computopia* vázol fel a mából gyökerező egyenes trendet.) Ebből a realisabb ellentétpárból a másik lehetőséget az *Oekotopia* képviseli, amelyre a társadalom egységesebb, de kisebb decentralizált egységekből álló szerkezete, a mérsékeltbb különbségek a jellemzők. Az utopisztikusabb szcenáriapáron belül az *Űrkolónia* az űrkutatásra alapozódik, tehát a világűrbe való „meneküléssel”, ill. a termelékenységek az űrtévékenységek általi növekedésével számol, a *Gaia* pedig a Világ teljes körű észlelésére, az univerzum önszerveződésére, a természettel való egységre alapozódik. Ezen utóbbi szcenáriapárhoz kapcsolódnak a legkifejezettebben a „fenntartók” és a „változtatók” szélsőségei. Az 1. ábrán bemutatott modellspektrum két oldalán kirajzolódó alternatívák:

- Az egyik oldalon a *haladó erők*, amelyek fő célja, hogy a mai társadalom hibáit felszámolják, megteremtsék az együttélés emberbaráti, humánus formáját, szélsőséges esetben forradalommal. Az e törekvéssel azonosuló „*változtatók*” szcenáriái az *Oekotopia*, illetve a *Gaia*.
- A másik oldalon a *konzervatív erők* állnak, akik a társadalom pozitív oldalait a nagyobb anyagi jólét javára szeretnék erősíteni, akár diktatúrával is. Az e törekvést megtestesítő „*fenntartók*” jellegzetes szcenáriái a *Dallas* és az *Űrkolónia*.

Az előbbi tendenciák gyengülnek a modell közepe felé, ahol a társadalmi-gazdasági átalakulás iránt közömböseket helyezkednek el. Arm szerint a Computopia ezek „nem reflektáló” világképének felel meg.

Attól függően, hogy az emberek melyik oldalhoz tartoznak, érdekeiket mi motiválja, nagyban eltérő a jövőképük, azaz másként ítélik meg a telematika társadalmi hatásait.

- A fenntartók derülátó jóslata a szabadság birodalmának eljövételével számol azon az alapon, hogy a szabadidő növekedése lehetővé teszi a teljes önmegvalósítást. Több időt fordíthat az ember a társas-családi kapcsolatok ápolására, felértékelődik a család és a kisközösség. Ugyanakkor egyre kevésbé lehet hagyatkozni a társadalmi kapcsolatokban a spontán önszerveződésre, megnő a tervezés és szervezés szerepe. A funkcionális, tetszés szerint beosztott időben végzett munka mellett növekszik a szerepe a kreatívan játékos, szórakoztató, alkotó, a környezetet jobbító, az önellátást is szolgáló tevékenységeknek. Az egyéni időstruktúrát felváltja a közhasználatú időstruktúra, ami a szolgáltatások igénybevételének új formáiban is megnyilvánul. (A boltok nyitvatartási ideje elveszti a jelentőségét az áruk távolról való kiválasztásának — a „teleshopping” — lehetőségével.) Nagyon egyediség lesz jellemző az élet más területeire is, az életpályák során többször lesz lehetőség arra, hogy az emberek akár éveket fordítsanak kizárólag képzésre, továbbképzésre. A fenntartók végső soron az I+K technikákban látják azt az eszközt, amelyek nemcsak a nemzetközi versenyképességet, hanem az ennél is nagyobb horderejű szociális kritériumokat, mint pl. a munkahelyek biztosítását, a szűk erőforrások ésszerű igénybevételét, a politikai és gazdasági rendszer stabilitását (beleértve a demokrácia megőrzését is) szavatolják.

- Az előzőekkel szemben áll a változtatók borulátó véleménye, akik a társadalom létezését, a krízisek átélését illetően tele vannak aggodalommal. Arm úgy látja, hogy a tömegképzés nem tud majd lépést tartani a következményekkel, ami oda vezethet, hogy a „minimális kvalifikációval” rendelkezők aránya Svájcban a jelenlegi 2%-ról 20%-ra növekszik! A mainál jóval nagyobb arányú tömeges munkanélküliséget prognosztizálnak több országban.^{22, 24, 27, 45, 46} (Svájci számítások szerint, ha a nettó termelékenység évente 2%-nál jobban növekszik, úgy 2001-re a munkanélküliség 40%-os lehet.) Ugyanakkor elveszti jelentőségét a mai társadalmat stabilizáló középosztály (a szakmunkástól a középszintű managementig). Így a társadalom szét fog szakadni egyrészt a munkával rendelkező „elite”, másrészt az alkalmi munkásokból és munkanélküliekből álló tömegekre, akik akár túlsúlyban is lehetnek. A társadalom mai negatív jelenségeinek tendenciái közül Arm különösen a létező hatalmi struktúráktól való függőség erősödését emeli ki. Fennáll a veszélye annak, hogy az egyén tevékenysége a „technikai funkciójára” redukálódik, magyarul műszaki szakbarbár lesz. Ennek egyenes következménye az elidegenedés, illetve az identitás elvesztése. Különösen veszélyes lehet az információk fokozódó összpontosulása, ami információs monopóliumokhoz, szélsőségesen erős információ- és hatalmi centrumok létrejöttéhez vezethet; ezek konzerválhatják a meglévő hierarchiákat, uniformizálhatják az embereket, a kultúrát, a társadalmat. Az információk feldolgozásának kényszere — különösen a társadalmi hierarchia közép- és alsó részén levők számára — elviselhetetlen terhet jelenthet, mivel nem lesznek arra szellemileg-szakmailag kellőképpen kapacitálva. Ennek a feszültségnek, frusztrációnak a közvetlen következménye a társadalmi-politikai problémák iránti passzivitás, közömbösség, a társadalmi kapcsolatok elszegényedése, az elmagányosodás-elszigeteltség jelensége, illetve érzése és végül a kreativitás elvesztése. Ehhez társul az emberekben az állandósulni képes félelem a munkahely elvesztésétől, a szakmai dekonjunkctúrától, a tendenciózus, nem mindenre kiterjedő adatvédelem következtében bekövetkező denunciaciótól, a stressztől az egyoldalúan foglalkozásorientált képzési rendszerben. Az információkat centralizáló központi intézmények az erősödő ellenőrzési lehetőségükkel konzerválják, vagy a saját érdekeiknek megfelelően alakítják a társadalom hatalmi struktúráját, horribile dictu: az egyének adatvédelmének jelszavával.

Bármilyen előjelű változásokhoz is vezet a telekommunikáció elterjedése, az mértékben világkonfliktusnak, természetében pedig eleve politikai konfliktusnak minősíthető. Kíváncsú tehát, hogy e konfliktus a társadalom céljai és prioritásai érdekében demokratikus módon megoldható legyen. Ennek előfeltétele egy olyan szemlélet kell hogy legyen, amely a telekommunikációt „komolyan veszi,” valódi és lényeges társadalomformáló erőnek tekinti.

Más szempontok, így a technikának az emberek rendelkezésre állása, az alkalmazhatóság mértéke szerint is megközelíthetők a telematika társadalmi hatásai. Az információs társadalom küszöbén,

amikor az I+K technikai szolgáltatásokat még csupán az emberek egy részének áll módjában igénybe venni, e kisebbség komoly előnyöket vagy éppen előjogokat élvez. (A különleges telematikus szolgáltatások igénybevételére alkalmas készülékek tulajdonosai lényegében kisebbségi, exkluzív programok élvezői lehetnek, de előnyben lehetnek az anyagi és szellemi termékek választékának áttekintése, a társadalmi-politikai információk terén is.) A társadalom „jövőjévé” a telematika csak a teljes elterjedésével válhat, amikor már elvileg mindenki részesülhet az „áldásaiból”, tehát a gazdaságin kívül a társadalmi fejlődést is dinamizáló hatásából.

2. A japánok optimizmusa és céltudatossága

A telematikai szolgáltatások közül az interaktív videotex és telefax a betűírási európai kultúrkörbe tartozó népeknél nagyobb fontosságúnak bizonyult a bonyolult írásjelekkel dolgozó kelet-ázsiai népeknél, ahol az írás aránytalanul idő- és munkaigényes. Wallenstein⁵⁴ ennek a különleges körülménynek tulajdonítja, hogy a kínaiak az egyébként nagyon gyenge távközlési infrastruktúrájuk ellenére aránytalanul fejlett faksimile szolgáltatást vezettek be. A japánok is a saját „arcukra szabott” sajátos kultúrájukkal összefüggő speciális érdekeiknek megfelelően alkalmazzák az I+K technikát, kiváltéppen a képi telematikus szolgáltatásokat.

a) Masuda komputópiája, az ideális társadalom

Nem csupán az előbbi körülmény a magyarázata a japánok telematika iránti affinitásának,^{55–56} ehhez társul még az évezredes, a sintoizmus (kisebb részben a buddhizmus) által alakított, befolyásolt kultúrájukból eredő mentalitásuk részét képező rendkívüli tudatosságuk is, amely nemcsak a csúcstechnológiával történő magas színvonalú termelésben, de az információs társadalom fogadására történő időbeni módszeres felkészülésben is tettenérhető.

Még az 1970-es években alapították az Információs Társadalom Intézetet. Vezetője, Y. Masuda professzor jövő századra vetített, hosszú távú, „komputópiának” (számítógépes társadalomnak) nevezett információs társadalmi koncepciójának egyik megvalósítandó eszményképe a szinergia, azaz a közösen kitűzött cél érdekében közös erővel és összetett funkcionális cselekvéssel létrehozott gazdaság talaján kibontakozó, a kapitalista szabadversenyt felváltó szinergikus társadalom. A másik eszménykép (mintegy az új társadalom „neoreneszánsz szelleme”) a Föld összes alapvető problémáját egyetlen rendszerbe illesztő „globalizmus” lesz.⁵⁷

E szinergikus gazdasági rendszer kialakulásának főbb feltételei közé tartozik az információ-központú ipari szerkezetre való áttérés, tovább a közhasznú gazdaság térnyerése. Az ebbe való átmenetet a szinergikus termelés és a hasznosítás megosztottságának kettőssége, a fogyasztás korlátozottsága, valamint a megnövelt vezetési és tőkerészvétel jellemzi.

A mindenki által szabadon igénybe vehető — idővel az egész Földön egyetlen közös interaktív rendszert alkotó, tehát globálisra váló — „információs közművek” lesznek a termelőerők központjai, amelyekben a termelést az „önkeltés” jellemzi. (Ugyanis az anyagi termékektől eltérően az információ a fogyasztásával nem tűnik el, sőt az információ értéke korlátlanul növelhető új információkkal történő kiegészítéssel; a már mások által használt információk értékkel továbbadhatók.) Az infrastruktúra részévé váló információs közmű mint a termelőerők háttér-hajtóereje életre kelti a társadalmi-gazdasági értékeket és az azoknak megfelelő törvényeket és rendszereket. Az új társadalmi rend megteremtésének és fejlesztésének alapelve a szinergikus előrecsatolás lesz, vagyis amikor a cselekvés alanya és a külső környezet kölcsönös, egymást kiegészítő viszonyban működnek közre a közös cél eléréseért. E „komputópiában” megálmodott ideális globális társadalomnak tehát alapvető jellemzője, hogy benne az emberek sokközpontú, sokszintű, a közös célok és elképzelések megvalósításán fáradozó önkéntes közösségei virágoznak egyidejűleg az egész világon.

Masuda az információs társadalmi koncepciójának kifejtésekor az *ipari társadalom eszményképének elvetéséből*, az *európaiak által bizonyított értékeinek tagadásából* indul ki. (A kapitalizmusra prognosztizált anyagi jólét még ma is csak a legfejlettebb országokban valósult meg, de az egyéni függetlenség és autonómia még sehol sem.) Tulajdonképpen a szorosabb értelemben vett *fogyasztói társadalom tagadását*, meghaladását jelenti a (társadalmi rendszerét tekintve akár „posztkapitalistának”, vagy éppen „posztoszocialistának” is nevezhető) számítógépes megfogalmazott információs társadalom, amelynek értékrendjében Masuda szerint már nem az anyagi értékek állnak az első helyen, hanem „... a társadalmi fejlődés az információs érték, a kognitív és cselekvésszelektív információk tengelye mentén megy végbe, ... a gazdasági szerkezetben a tudástőke uralkodik az anyagi tőke helyett... Ellentétben a fejlett ipari társadalommal, amelyre ma a magas szintű tömegfogyasztás a jellemző, az információs társadalom legmagasabb szintje a globális jövőépítés társadalmi lesz.”⁵⁸

Az *anyagi értékekről az emberi értékekre átváltó „célelv”* három fő jellemzője, hogy

- az emberi szükségletek az egyén által meghatározott cél elérésére tett erőfeszítések irányába orientálódnak,

- a társadalmi termelőerő (amely az emberi szükségletek kielégítésének az alapja) az információs termelőerő lesz,

- az emberi szükségletek kielégítése az információ termelés folyamata és a célraorientált cselekvés révén történik.

A célelvűség alapvetően az „*időérték*” alapértékké előlépését jelenti. Olyan értékről van szó, amelyet az ember a jövőbeni ideje céltudatos felhasználásával hoz létre. Ez az átmeneti szakaszra érvényesen közgazdász nyelvre fordítva azt jelenti, hogy a GNP (az össznépművi termék) társadalmából át kell térni a GNW (az össznépművi jólét) társadalmába. Megvalósul a *döntés szabadsága* az emberek idejének felhasználása terén, de ehhez mindenkinek rendelkeznie kell az *egyenlő lehetőségek* jogával is.

Felhasználva a létfenntartásért végzett munkától való függés alól, az emberek olyan dinamikus és kreatív, *önkéntes*, igen különböző célú (pl. természetbarát, nem dohányzó, energiamegtakarító stb.) *közösségeket* alkotnak, amelyben az egyéni és a csoportos jövőépítés harmonikus összhangban lesz a társadalmi méretű jövőépítéssel. Az önkéntes közösségekből szintetizálódó funkcionális társadalom *mentes lesz a felsőbb hatalomtól*, a társadalom szerkezetét a *sokközpontúság* és a *kölcsönös kohézió* jellemzi. (E mögött a közös cél és az önként vállalt korlátozások etikájának szellemével átított szinergia rejlik.) A parlamentáris rendszer közvetett demokráciájával szemben a *közvetlen részvételen alapuló demokrácia* lesz a politizálás általános módja. A totális részvételi demokráciával nagyszabásúvá válik a „számítógépes magánélet” és a számítógépesítés negyedik (a teljes információs közművesítettséget feltételező) szintjén létrejön a Masuda által „kopernikuszi fordulat”-nak nevezett változás, nevezetesen, hogy az embernek a tudáshoz való joga az információ hasznosításának jogává, a titkok megőrzésének joga pedig az információ megosztásának emberi, illetve etikai kötelességévé válik. Optimális esetben tehát a személyi adattárak az államapparátushoz fűződő vállalati érdekek helyett az államtársadalmi érdekeket, ezen belül a helyi közösségeket, illetve az egyéneket fogják szolgálni.

b) Az elhárítható veszélyek

Masuda tisztában van a *telematika alkalmazásának veszélyeivel*. Legfenyegetőbb a fejlett és a „fejlődő” országok között elmélyülő *információs szakadék* veszélye. Akkor válhat igazán kritikussá a helyzet, ha az információs és az ipari-demográfiai szakadék átfedi egymást, kettős szakadékot alkotva. Számolnak a japánok is az állam által félelmetesen *ellenőrzött társadalom* létrejöttének a lehetőségével. Az elkülönült rendszerek átfogó integrált vezérlő rendszerekké fejlesztése, a minden nyilvánított információt tartalmazó központi adatbankok anyagának egy hatalmi csoport politikai céljainak szolgálatába állítása rendőrállam létrejöttét segítheti elő. Az I+K technika lehetőségeit túlbecsülő eufória, a szellemi energiáknak túlzottan egyoldalú lekötése (pl. az úrkutatáshoz, „űrélet-hez”) máris a természettel való együttélés elhanyagolásához, az *emberi és természeti rendszerek közötti egyensúlyhiány* növekedéséhez vezetett, és ez a tendencia veszélyesen megerősödhet.

Masuda azonban hisz abban, hogy az emberiség elkerüli a vázolt veszélyekben rejlő katasztrófákat. Nem fogják az emberek megengedni, hogy az I + K innovatív technikával összefüggő „végső tudományt” (amely bizonyos értelemben az atomenergianál is fontosabb lehet) ne a szinergikus társadalom érdekében, hanem szellemi életének lerombolására használják fel. Ha viszont az I + K technikákat teljes mértékben az ismeret-, illetve információszerezésre használják, úgy létrejön a magas szintű tudást tömegesen produkáló, az önmegvalósítást lehetővé tevő társadalom. Messianisztikusnak tűnik az a jóslat, hogy (miután az információs termelőerő fogja megadni azt az erőteljes lökést, amely a társadalmi rendszer megújulását idézi elő) az információs társadalom szisztematikus, nyugodt átalakulás révén jön majd létre azzal, hogy az anyagi termelőerő helyébe az információs termelőerő lép, illetve hogy az anyagi javak termelése helyett olyan komplex rendszerek létrehozására kerül sor, amelyek a társadalmi-gazdasági szféra infrastruktúráinak minden elemét magukba foglalják: az anyagi javak termelésére szolgáló rendszerektől (pl. automatizált gyáraktól) kezdve a társadalmi rendszereken (bekábelezett városokon, önképző rendszereken) és politikai rendszereken (közvetlen lakossági részvételi rendszereken) át egészen az ökológiai rendszerekig terjedően. Az ember képes lesz harmonikusan együtt élni a természettel, felváltva a beletörődés szellemét, amely szerint az ember csak a természeti rendszerek keretén belül tud élni. Az új korszakra nem az óriási építményekkel szimbolizált anyagi civilizáció, hanem valójában a „láthatatlan” információs civilizáció lesz a jellemző. „A homo sapiens, aki az utolsó jégkorszak után az első, anyagi civilizáció kezdete előtt állt, most tízezer év elteltével a második, az információs civilizáció küszöbére lépett.”⁵⁹

IV. A közeljövő: gyakorlati egzisztenciális problémák

Európának abban a régiójában, ahol élünk, technikai-gazdasági lehetőségeink alapján feltehetően rezignált outsiderként szemléljük majd az újabb ezredforduló táján a katonai tömbök feloszlásával és a leszerelés terén tett erőteljes lépésekkel egyidőben a Föld szerencsésebb térségeiben már egyre markánsabban kibontakozó információs társadalmat. A nem éppen előnyös „követő pozícióban” azért bizonyára valamelyest előrelépünk az I + K technikák alkalmazásában, így talán nem felesleges az ezzel kapcsolatban felmerülő, már ma is nagy vonalakban végiggondolható problémákkal foglalkozni. Ezeket összességükben lényegében az I + K technikák alkalmazásának, az általuk nyújtott szolgáltatások igénybevételének korlátaiként fogalmazhatjuk meg.

- Az igénybevételt differenciáló ráutaltság mértéke. (Csak önerőből lesznek-e kénytelenek fizetni a telematikus szolgáltatásokat az azokra rászorultak?)
- Az emberek fizikai terhelhetőségének határa. (Nem vezet-e újfajta professzionális betegséghez a mozgáshiány?)⁶⁰
- A mentális terhelés a közösségi-munkahelyi kapcsolatok lazulásával. (Az otthoni egyedül végzett munka, az elmagányosodás frusztrációhoz vezethet.)³⁴
- Konfliktushelyzetek szaporodása a családi és lakóközösségen belül. Versengés a terminál többcélú (munkára, továbbképzésre, szórakozásra) igénybevételéért az együttélők között, a lakáson, épületen belül intim szférára vágyók és a készülékeket használók közötti konfliktusok oldása elkülönült helyiségek építésével oldható meg.⁶¹
- Tisztázatlan anyagi teherviselés és munkajogi kérdések. (Ki fizeti az otthoni munka épület-fenntartási költségeit, a második telefont, üzeminek számít-e az otthoni baleset?)⁶²
- Idegenkedés egyes vállalatok és szakszervezetek részéről. (A vállalatvezetők nehezebben tudják a dolgozókat ellenőrizni, a szakszervezetek nehezebben tudják tagjaikat szervezni.)^{63, 31}

V. Összefoglaló következtetések

Az új I + K technikák kiterjedt használatában óriási változtató potenciál rejlik, amely nemcsak a gazdaságban (ágazati szerkezetében, allokációjában), a településhálózat struktúrájában, hanem a társadalmi fejlődésben is megnyilatkozó — ma még csak nagy vonalakban prognosztizálható — hatá-

sokhoz vezet. A telematika — az összes többi innovációs technológiához hasonlóan — feltétlenül többet jelent mint csupán egy régebbi eljárás helyettesítése, magasabb szinten való meghaladása, mert minőségi változáshoz vezet, új folyamatokat vált ki.

A változások pozitív és negatív következményekkel egyaránt járhatnak, de az *előnyökből és hátrányokból az emberek* életkoruk, egészségi állapotuk (talán nemük?), de foglalkozásuk, képzettségük, sőt bizonyos vonatkozásban földrajzi helyzetük szerint is *különböző mértékben*, illetve arányokban *részesülhetnek*. A differenciáltság különösen az első időszakra lesz jellemző. Túlelmekedve azonban az egyéni és csoportérdekeken, ill. -szituációkon, a telematika igazi haszna össztársadalmi szinten, az információs társadalmi fejlődés technikai feltételeinek megteremtésében testesül meg. Lehet, hogy Masuda koncepciója a harmonikus, szinergikus új társadalomról (amely érzésünk szerint túlzottan marginalizálódik az anyagi termelés) csupán egy „széplélek” utópisztikus, megvalósíthatatlan elképzelése. Az viszont biztos, hogy a magasabb szinten formált társadalom magasabb színvonalon képes termelni, szolgáltatást végezni. A telematikai eszközök használatának, az otthoni munkavégzésnek az értékelésekor nem szabad csupán a közlekedést, a mozgást helyettesítő funkcióra korlátozódni, mert az nehezhítheti a bekövetkező változások sokféleségének, dimenzióinak teljes tudatosulását, hiszen egyebek mellett a munkairányításban, a munkaterhelés módjában és időbeni megoszlásában megnyilvánuló következményekkel is számolni kell. Témánk szempontjából még fontosabb, hogy a rengeteg ismeretet, tájékoztatást nyújtó információs társadalom tagja magas színvonalon képes kulturálódni, szórakozni, politizálni, egyéni és közérdekeket egyeztetni, személyiségét sokoldalúan, emberhez végre már méltóan fejleszteni. Ezzel a maihoz képest összehasonlíthatatlanul *jobb feltételek teremthetők a demokratikusabb, közösségibb élet kialakulásához*. Elvileg lehetővé válhat, hogy az emberek a közösségi döntésekben teljes mértékben részt vegyenek, a helyi közigazgatásiaktól az egész világot érintő globális szintű döntésekig terjedően. *Ezt a lehetőséget azonban veszélyeztetheti egy olyan centralizált diktatórikus politikai rendszer, amely az információk tömegét kisajátítja és saját céljaira* — pl. az emberek ellenőrzésére, manipulálására, függőségi viszonyban tartására — *monopolizálja*. Ennek a lehetősége alighanem csak efemer lehet, hiszen az információs társadalomnak a maitól gyökeresen eltérő foglalkozási, képzettségi struktúrája (a tercier és kvaterner szektor uralkodó arányával) szinte kikényszeríti a racionális és demokratikus életminőséget, politikai rendszert, az egyéni jogok tiszteletben tartását. A *félelmek közül megalapozottnak a fejlődő (elmaradott) országok és a fejlettek közötti gazdasági, technikai, infrastrukturális ellátottsági szakadéknak az információs szakadékkal való kiegészülését, illetve mélyülését tartjuk*. Megszüntetésére — vagy legalábbis lényeges csökkentésére — egyelőre nem sok lehetőség kínálkozik, mert a jelenlegi segélyezés és egyéb támogatás a fejlesztésekhez még a szakadék további mélyülésének megakadályozásához sem elég. Ha ezen a helyzeten a fejlett és közepesen fejlett országok nem képesek gyökeresen változtatni, úgy a destabilizáció legjelentősebb forrásává a Föld elmaradott régiói válhatnak, lehetetlenné téve a makroproblémákban harmonikus információs társadalom globális méretekben való kibontakozását. E veszélytől egyelőre nem mentes hazánk sem!

Az új technikák lehetőségeit megfelelő józan tárgyilagossággal kell értékelni. Nem szabad abban a hitben élni, hogy az emberek közötti személyes kommunikációt teljesen helyettesíthetik. Egy sereg emberi igény (mint pl. társasági élet, személyes, meghitt, bizalmas kapcsolatok kiépítése, hatalmipozicionális vetélkedés stb.) kielégítésére csak a közvetlen személyes találkozással kivitelezhető kommunikáció alkalmas.

Az előbbiekből levezethető, hogy az I+K technikák alkalmazásának az „*informatikai gettóképződés*” (azaz a lakosság egyes csoportjainak, rétegeinek, illetve egyes településeknek, területeknek az elszigetelődése, betokosodása), a társadalom atomizálódása (pl. Ny-Európában a mohamedán vendégmunkások kulturális önellátása a saját kultúrkörükből származó videoműsorokra korlátozással tulajdonképpen „kulturális védőfalat” húznak az idegen környezetben maguk köré), ami hallatlanul károsan hathat egy demokratikus társadalom funkcióképességére, a városok és vidéki térségek közösségi ügyeire, a generációk és más rétegek között kívánatos kölönbségcsökkenés esélyére.⁶⁴ Nem tűnik erőltetettnek a „*cuius regio, eius religio*” parafrázisa, a „*cuius regio, eius communicatio*” (vagyis, akie a hatalom, azé a kommunikáció, pontosabban a telekommunikációs eszközrendszer), mivel az eddigi tapasztalatok alapján a hatalom a saját érdekeinek megfelelően (egyebek között a kábeltelevízióval) szolgáltatott, manipulált információval képletesen szólva képes kerítést húzni a kommunikációs szabadság nehezen kialakított intézménye köré, az emberek információs világának beszükülését eredményezve.⁶⁵

- 1 *Nora, S.—A. Minc:* Die Informatisierung der Gesellschaft. Frankfurt—New York, 1979. 29. o.
- 2 *Fritsch, M.—H. J. Ewers:* Telematik und Raumentwicklung. Ges. F. Regionale Strukturentwicklung, Bonn, 1984.
- 3 *Borris, M.:* Un point de vue sur les nouvelles telecommunications = Revue Économique et Industrie, 1987. 1. 128—142. o.
- 4 *Bouché, C.:* Téléalarme pour personnes isolées = Revue Fr. Telecommunication, 1983. 1. 27—30. o.
- 5 *Brückner, H.:* A telematikai rendszerek megjelenítési eljárásai. A Teletext - Információ, Elektronika, 1984. 4. 197—209. o.
- 6 *Cowdrey, L.:* Viewdata: how to get on the screen = Director, 1980. 5. 92—94. o.
- 7 *Cross, T. B.:* Teleconferencing can reduce need to travel = Office, 1982. 4. 100—115. o.
- 8 *Dreyer, R.:* Telematic '84: Mit integrierten Netzen in die Zukunft der Kommunikation = Offsetpraxis, 1984. 7—8. 10—18. o.
- 9 *Edwards, M.:* More than just an energy-saver = Inforsystem, 1981. 8. 48—54. o.
- 10 *Enquete — Kommission „Neue Informations- und Kommunikations-techniken“.* Zwischenbericht vom 28. 3. 1983. — Bundestags-Drucksache 9/2442, Bonn, 1983.
- 11 *Facsimileverkeer* zal in VS tot '90 bijna vervijftien vouneligen = Computable, 1979. 8. 2. o.
- 12 *Huet, P.:* Télématique et Aménagement du Territoire. Paris, 1981.
- 13 *Hummel, R.:* Elektronik verändert die Telekommunikation = Büro und Verkauf, 1983. 9. 20—23. o.
- 14 *Hummel, R.:* Die totale Kommunikation: ISDN (Integrated Services Digital Network) -Büro und Verkauf, 1985. 9. 24—26. o.
- 15 *Kuzela L.:* Zooming in on decisions = Industry Working, 1985. 5. 46—48. o.
- 16 *L'ère de la communication* = Scientic Technic, 1986. különszám. 197—105. o.
- 17 *Nec:* Bühne frei für Fernkopier = Bürowirtschaft, 1986. 10. 34—35. o.
- 18 *Neue Informations- und Kommunikationstechniken und ihre gesamtuirtschaftlichen Auswirkungen.* Bundesverbände, der Deutschen Industrie, Köln, 1982.
- 19 *DECD Informations, Activities, Electronics and Telecommunications Technologies.* Impact on Employment, Growth and Trade. Paris, 1981. 1.
- 20 *Verlaque, C.:* Pour une géographie de la communication = Revue Géographique d L'Est, Nancy, 1985. 1. 23—32. o.
- 21 *Viewdata 81: proceedings of the second world conference on viewdata, videotex, and teletext.* Middlesex, 1982. Online Publ. 688. o.
- 22 *Bown, A.:* Equipping ourselves for the communications age = The Futurist, 1981. 4. 52—57. o.
- 23 *Budinszky J.:* Kommunikáció és információ = Híradástechnika, 1983. 8—9. 338—341. o.
- 24 *Corfield, K.:* Telecommunication. The European future = European Management Journal, 1985. 3. 148—151. o.
- 25 *Leonardi, F.—Luceardini, R.:* La rivoluzione informatica sta cambiando il Paese = L'Ufficio Moderno la Pubblicità, 1985. 10. 30—38. o.
- 26 *Mahter, M.—Bow, A.:* A kommunikáció egyesíti a világot = Jelkép, 1983. 1. 3—8. o.
- 27 *Szlichecinski, K. P.:* The interaction between Communications systems design and social change = Behaviour and Information Technology, 1983. 3. 253—261. o.
- 28 *Nora, S.—A. Minc:* (1979) i. m.
- 29 *Szekfű A.:* Az új kommunikációs technikák és társadalmi relevanciájuk = Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Módszertan. 1980. 28. o.
- 30 *Grundmann, S.—J. P. Heuer.:* Zur territorialen Struktur der Intelligenz in der DDR = Deutsche Zeitschrift für Philosophie, Berlin, 1986. 8. 708—717. o.
- 31 *Cseh K.:* A távmunka terjedése az USA-ban. = Műszaki—Gazdasági Tájékoztató, 1986. június. 783—794. o.
- 32 *Dostal, W.:* Telearbeit. Phänomen, Bedeutung, Probleme. — In: Räumliche Wirkungen der Telematik. Veröffentlichungen der Akademie für Raumforschung und Landesplanung. Forschungs- u. Sitzungsberichte, Bd. 169. Hannover, 1987. (a továbbiakban: R.W.d.T.) 273—300. o.

- 33 *Lamperter, W.*: The „Wiring of America’’... disconnecting printing’s power? 1983. 8. 16—17. o.
- 34 *Wolffgram, T. H.*: Working at home = The Futurist, 1984. 3. 31—34. o.
- 35 *Franches, J.*: L’horizon 2000 entre le desert et la jungle-Le Monde, 1983. XII. 25—26. 11. o.
- 36 *Erdősi F.*: Telematika és területi munkahelystruktúra = Munkaügyi Szemle, 1988. 5. 13—17. o.
- 37 *Erdősi F.*: A regionális fejlődés néhány új tényezője. Pollack Mihály Műszaki Főiskola Tudományos Közleményei. Pécs, 1988.
- 38 *Erdősi F.*: A regionális fejlődés új mozgatórugója? (Néhány gondolat a telematika területi hatásairól.) Kézirat, Pécs, 1988. 35 o. (megjelenés alatt).
- 39 *Arm, H. R.*: Das Informatik-Syndrom. Perspektiven der Informationsgesellschaft: Enthemmung oder Ganzbeitlichkeit? = Management Zeitschrift, 1985. 10. 421—424. o.
- 40 *Afheldt, H.*: Kommunikation: Der neue Produktinfaktor = Markt, 1985. 3. 224—229. o. (Hivatkozók *Bell, Kahn, Fourastier, Fromm* munkáira.)
- 41 *Richardson, N.*: The needstheory of Maslow. Princeton, 1984.
- 42 Közgazdasági Kislexikon Kossuth, Budapest, 1987. 220. o.
- 43 *Schumpeter, J. A.*: A gazdasági fejlődés elmélete. Közgazdasági és Jogi Kiadó Budapest, 1980. 320 o.
- 44 *Sólyom L.*: Egy új szabadságjog - Valóság, 1988. 9. 14—32. o.
- 45 *Bierhals, R.—Stebbat, U.*: Die Telekommunikation und ihre Auswirkungen auf Druckindustrie und Verlage = Deutsche Druckerei, 1985. 37. 28—32. o.
- 46 *Ders, J.*: Mehr arbeitsplätze durch neue Medientechnologien? In: *Rau, J.*: Die neuen Medien — eine Gefahr für die Demokratie? Frankfurt a. M., 1984.
- 47 *Fritsch, W.*: Veränderte Perspektiven in der Personalpolitik. Im Polaritäten leben — Spannungen aushalten. - 10 Management, 1986. 7—8. 333—336. o.
- 48 *Heinze, G. W.—Kill, H. H.*: Chancen und Grenzen der neuen Informations- und Kommunikationstechniken - In: R.W.d.T. 21—72. o.
- 49 *Mettler-Meibom, B.*: Prolegomena einer Medienökologie. Internationales Institut für Umwelt und Gesellschaft, IIUG discussion paper, Berlin, 1985. 85/22.
- 50 *Noir, M.*: Enjen industriel on enjen culturel? = Le Monde, 1980. 12. 2. o.
- 51 *Nouveaux media et illétres* = L’Imprimerie Nouvelle, 1985. 4. 65—68. o.
- 52 *Türke, K.*: Räumliche Wirkungen neuer Medien — überwiegt die Spekulation? = Raumforschung und Raumordnung, 1982. 3. 123—130. o.
- 53 *Türke, K.*: Information und Kommunikation als Element der Raumentwicklung. Gesellschaftliche und raumplanerische Aspekte. In: R.W.d.T. 157—176. o.
- 54 *Wallenstein, G.*: Visions to stay home by visual services for home delivery = Telecommunications Policy, 1982. 2. 74—86. o.
- 55 *Toward the Information Society. Report of the Industrial Structure Council, Ministry of International Trade and Industry. Computer Age, Tokyo, 1969.*
- 56 *Report on Tama CCIS Experiment Project in Japan. Living-Visual Information System Development Association, Tokyo, 1978.*
- 57 *Yoneji Masuda*: Az információ társadalom. OMIKK, 1988. 156. o.
- 58 *J. Masuda* (1988) i. m. 137. o.
- 59 *J. Masuda* (1988) i. m. 145. o.
- 60 *Wallenstein, G.* (1982) i. m.
- 61 *Foegen, J. H.*: Telecommuting: New sweatshops at home computer terminals? = Business and Society Review, 1984. 51. 52—55. o.
- 62 *Andreas, K.*: Rechtliche Aspekte der Heimarbeit = Personal Computing, 1984. 2. 69—72. o.
- 63 *The office away from the office* = Personal Computing, 1985. 7. o.
- 64 *Drouin, P.*: Les „gloutons optiques’’ = Le Monde, 1982. 1. 9. o.
- 65 *Linder, W.*: Politische Kommunikation als Voraussetzung regionaler Zusammenarbeit. In: *Liegt die Zukunft der Stadt in der Agglomeration?* G. Duttweiler Institut, Rüsclikon, 1984. 111—121. o.
- 66 *Böltken, F.*: Cuius regio, eius religio? Anmerkungen zur Modernisierung der Fernsehversorgung durch Verkabelung = Raumplanung. 1986. 32. 35—36. o.

LUKÁCS-SZIMPÓZION SZEGEDEN

— 10 éves a szegedi Lukács-kör —

(Szeged, 1989. november 16—17.)

Hovatovább intellektuális bátorság szükségeltetik ahhoz, hogy a mai gazdasági, politikai, ideológiai, erkölcsi válságok, legalábbis az azokra emlékeztető folyamatok közepette egy szellemi csoportosulás *Lukács György* életművének tanulmányozására, majd Lukács-konferencia megtartására szerveződjön. A gyors politikai mozgások, a sokszor követhetetlen s érthetetlen átértékelések időszaka különben sem kedvez az átfogó elemletek térnyerésének, a világ egészben való gondolkodásmód érvényesülésének. Hát még egy olyan filozófus „élővé” tételének, akiről az járja, hogy nagy „Marx-imádó” volt, és ha egyszer — mai divatáramlat szerint — *Marxot* temetjük, akkor hűséges tanítványára sem várhat különbség sors.

Tiszteletre méltó eltörekésre vall tehát a Szegeden dolgozó filozófiaoktatók és -kutatók egy csoportjának azon törekvése, hogy szembesüljön *Lukács* gazdag életművével, különösképpen a hazai és a nemzetközi filozófiai életben egyaránt háttérbe szorított vagy méltánytalanul mellőzött Ontológia-kísérletével. 1979-ben jött létre Szegeden az úgynevezett Lukács-kör, amely szisztematikusan tanulmányozza az életművét, tanulmányokat publikál különböző hazai és külföldi folyóiratokban, tudományos konferenciákon vesz részt, szovjet, nyugatnémet, olasz, svéd és jugoszláv fórumokkal tart kapcsolatokat. 1989. november 16—17-re, fennállásának 10. évfordulójára alkalmából nemzetközi szimpóziót rendezett Szegeden.

Azt még a Lukács-ellenes tábor is kénytelen elismerni, hogy nagyformátumú gondolkodóról van szó, akinek neve éppenúgy nem ismeretlen Európában, mint Ausztráliában vagy Brazíliában. A minap értesülhettünk arról, hogy például Dél-Koreában is kezd mind népszerűbbé válni *Lukács* filozófiája. Nemrég fordítottak le négy Lukács-írást németből koreai nyelvre.

A konferenciát *Szabó Tibor*, a Lukács-kör elnöke nyitotta meg. Hangsúlyozta, 10 évvel ezelőtt, alulról jövő kezdeményezésként fiatal, felsőoktatásban dolgozó filozófus oktatók 10-12 fős csoportja hozta létre a kört. A cél az volt, hogy — egyaránt elkerülve a Lukács-ortodoxia és az életmű valódi jelentőségét alábecsülő vagy teljesen elvető törekvések veszélyét — hozzájáruljon az életmű *korrekt és kritikai* feldolgozásához. A megnyitó beszédet követően *Tőkei Ferenc* bejelentette, hogy a Lukács-kuratórium emlékérmet adományoz a Szegeden működő Lukács-körnek. Ugyancsak érmet kapott (az esti fogadáson) két fiatal külföldi Lukács-kutató: a konferencián is fellépő nyugatnémet *Werner Jung* (89 novemberében jelent meg Lukács-monográfiája) és az olasz *Antonio Infranca* (aki kandidátusi disszertációt írt Lukácsból).

A tanácskozás kerülte a protokolláris szempontokat, a különféle „tiszteletkörök” megtételét: műhelymunka folyt, termékeny vitákkal. A program gazdag (talán túl zsúfolt is) volt, a részt vevők alapvetően háromfajta megközelítéssel próbálták átfogni s értékelni a hatalmas életművet. Érvényesült a „szakfilozófiai” megmérettetés (például a lukácsi munkafogalom problematikája, az Ontológia üzenete, a Prolegómena szabadságkonceptója), az esztétikai kiteljesítés (az esztétika és a lételmélet, valamint a nembeliség kérdései), végül a politikai optika nézőpontja (filozófia és politika viszonya — általában; *Lukács* és a sztálinizmus — konkrétan).

Az alábbiakban nem tudunk beszámolni valamennyi előadásról, még csak érinteni sem lehet a gazdag eszmecsereit. Az elhúzódó viták miatt különben is el kellett tekinteni több előadás meghallgatásától. Mindössze *egy problémakört* emelnénk itt ki, mellyel több előadó foglalkozott, s a hallgatóságból is heves vitákat váltott ki: mennyiben jogosult politikai és filozófiai értelemben Lukácsot a sztálini ortodoxia képviselőjének tekinteni?

Többen rámutattak, *Lukács*ot nem indokolt úgy értékelni, mintha a magyar kommunista mozgalom prominens alakja lett volna. S az is kevés, ha annyit mondunk, hogy *Lukács* alárendelte filozófiáját, egész gondolkodásmódját egy politikai mozgalomnak, az ő istenének: a kommunista pártnak (1917-tel kezdődően). Mintha kiszolgált volna filozófiáját egy totalitárius tirrannizmusnak (a sztálini irányvonalnak), ami végül is metafizikai büntetthez vezetett. S hasonlóképpen hamis az a kérdésfeltevés, miszerint *Lukács* elsősorban magyar vagy német vagy esetleg kelet-közép európai gondolkodó volt-e.

A *lukácsi életmű* egészének megítélésében abból kell kiindulni (leginkább az Amerikai Egyesült Államokból érkező *Tarr Zoltán*, illetve *Bayer József* képviselték ezt az álláspontot), hogy *Lukács* korszakos, európai gondolkodó volt, akit minden tévedésével, ellentmondásával együtt is a progresszív hagyományok közé fog majd sorolni a történelem ítélőszéke. Igaztalan lenne őt olyan filozófusnak beállítani, mint aki megreked a sztálini ortodoxia szintjén. Noha kétségtelen, meglévő s élete végéig megőrző messianizmusa bizonyos értelemben védtelenné is tette őt a sztálinizmussal szemben. Talán egyet lehet érteni azzal a megállapítással, hogy *Lukács* lényegében a sztálinizmus belső ellenzéke volt, hogy tehát semmiképpen nem lehet azonosítani a *lukácsi nézeteket* a sztálini vulgár marxista ideológiával, hiszen több ponton s keményen bírálta azt. Ugyanakkor az is igaz, hogy a vulgármarxizmus elleni bírálata, Sztálin-kritikája nem tudott következetes és hatásos lenni, mivel a sztálini belső rendszerből kilépni képtelen volt.

A fenti ellentmondásból kiindulva, a szimpózium egyik előadója, *Vajda Mihály* élesen fogalmazva tette fel a kérdést: szabad-e a filozófusnak gondolkodását kívülről jövő szempontnak, például politikai mozgalomnak alávetni? Majd konkrétan: mint ismert, *Lukács*, 12 évi Szovjetunióbeli tartózkodás (1933–1945) után hogyan volt képes arra, hogy eladja ezt a rendszert, miközben tudott a sztálini szörnyű büntetésekről s perekéről. *Lukács* tudatosan vállalta az adott politikai doktrínát. Nem úgy, mint *Heidegger*, aki végül tudott szakítani korábbi nemzeti-szocialista elkötelezettségétől. *Lukács* egyes műveiben (Az ész trónfosztása, A polgári filozófia válsága, Demokratizálás jelene és jövője) valósággal a megalázkodás orgiáját írja meg — hangsúlyozta *Vajda*.

Ez a problémafelvetés szenvedélyes vitát váltott ki. Többen azon az állásponton voltak, hogy *Lukács*nak ezt az ellentmondásos magatartását differenciáltan kell megítélni. Hivatkozás történt egy konkrét *lukácsi érv*-re: „A részekkel akkor lehet foglalkozni, ha a teljesség nincs veszélyben. El kellett fogadni a pereket is, mert aki Sztálint bírálta, az Hitlernek segített.”

Filozófia és politika, általánosan fogalmazva: gondolat és gondolaton kívüli, külső szempont (korlát) viszonyának kérdéséről van itt szó. Hogy a gondolkodás (filozófia) nem rendeli alá magát a politikának, semmilyen politikai mozgalomnak — ebben a kérdésben konszenzus látszott kialakulni a vitapartnerek között. Nem úgy abban a felvetésben, hogy vajon a gondolkodást alá lehet-e gyúrni valamilyen gondolati izmusnak vagy eszmének (például a kommunisztikus eszmének, a marxizmusnak stb.)?

Az egyik vélemény szerint a gondolat, a gondolkodás az izmusok korlátját sem tűri el, vagyis a filozófus semmilyen eszmének nem rendelheti alá magát. Rossz viszony lenne az. Ugyanis az eszme mi mást jelent, mint gondolatot. A gondolatot viszont, ha következtetések s bátrak vagyunk, mindenképpen végig kell gondolni. S könnyen előfordulhat, hogy az elemzés végén, eredményként éppen az indító gondolat ellenkezőjét kapjuk. A gondolkodás szabadsága azt jelenti, hogy vállaljuk a következetes és könyörtelen vizsgálódást, akár a korábbi nézetünkkel ellentétes gondolati következtetést is. A filozófiának egyetlen kritériuma van (vagy kell hogy legyen): a gondolkodás szabad szárnyalását ne kösse semmi meg. Ha a filozófus elkötelezi magát valamilyen eszmének, az már egyúttal gondolati „izmust” képvisel, az pedig egyfajta rendszert, gondolati megközelítést, korlátot involvál. Ezért kell a filozófusnak mindenféle eszmei elkötelezettségétől is tartózkodnia.

Mások (például *Mezei György*) azt hangsúlyozták; megfér egymás mellett filozófia s eszmei elkötelezettség. Különösen egy olyan marxizmussal, amelyik megtisztul az évtizedek óta keményen ráarakódott vulgarizált értelmezésektől. Hiszen a marxizmus valójában annyit tesz (megteremtőinek a felfogásában), hogy nyitott a valóság új tényei és a szaktudományok fejlődése iránt, nem tűr semmiféle dogmát és lezárt gondolkodást. Azonfelül azt is számba kell vennünk, hogy gondolati meghatározások nélkül nincs filozófiaművelés. A gondolati meghatározások viszont eleve feltételeznek vezérlő-irányító elveket. Minden konszisztens gondolat halad valamilyen irány felé. A gondolat új gondolatra tör, miközben magán viseli az adott kor szellemi állapotának lenyomatát. Ha figyelmen kívül hagynánk a gondolkodásnak ezt az önszabályzó mozzanatát, valamint szociológiai faktorát (a gondolati műveleteket átvesszük a szellemi köztudatból), akkor lényegében egy atomisztikus és parttalan gondolkodáshoz érkeznénk el. Mintha csak egyéni gondolatok, magára maradó s csapongó elmefuttatások léteznének, melyek között nincs összerendezést elősegítő kapocs, ezért nem is kristályosodhat ki valamiféle objektív igazság. A világban való gondolati eligazodás reményét mégsem lenne jó s indokolt felad-

nunk. Szükségünk van a történelem menetéből leszűrte általános tapasztalatokra s gondolkodásunk általános fogódzó pontjaira, *elfogadott* elveire és igazságaira. Még akkor is, ha mindezt természetesen nem lehet előre mesterségesen előírni a gondolkodásnak, vagy totalitárius nyomásként megparancsolni.

A szimpóziumnak nyilvánvalóan nem az volt a feladata, hogy eldöntse a fenti, illetőleg a többi felmerülő dilemmát. De jó alkalom volt a konferencia arra, hogy a szakértők s az érdeklődők fontos filozófiai, esztétikai és politikai kérdésekkel szembesüljenek. Az előadások és a viták minden bizonnyal segítettek abban, hogy differenciáltabban s ezért realisabban ítéljük meg Lukács életművét.

Befejezésül hadd soroljuk fel a konferenciára meghívott előadókat s témáikat. *Tarr Zoltán* (USA): Weber és Lukács, *Werner Jung* (NSZK): A mindennapi élet ontológiájához, *Antonio Infranca* (Olaszország): A lukácsi munkafogalom az Ontológiában, *Tanja Tonezzer* (Brazília): Lukács Brazíliában, *Vajda Mihály*: A filozófus és a politika: Heidegger és Lukács, *Bayer József*: Lukács és a sztálinizmus, *Mezei György*: Az Ontológia üzenete. És természetesen a Lukács-kör tagjai: *Szabó Tibor*: Az „igazi ember” a késői Lukácsnál, *Kapocsi Erzsébet*: Lukács és a frankfurti iskola, *Révész Mihály*: Esztétika és lételmélet, *Tráser László*: Az idős Lukács Sztálinról, *Besenyi Sándor*: Az érték kategóriája az Ontológiában, *Krémer Sándor*: A prolegomena szabadság-koncepciója, *Máté Zsuzsanna*: A nembeli létező problematikája, *Tóth János*: Szerves és szervetlen létszférák Lukácsnál, *Siroki Dénes*: Nembeliség és formációelmélet az Ontológiában s végül: *Karikó Sándor*: A non-konformista konformisták. Lukács kísérlete egy áldilemma elemzésére.

Csak a rend kedvéért: a Szegedi Lukács-kör tagja volt még a fájdalomosan fiatalon elhunyt *Karácsonyi Péter* és *Rákai István*. Továbbá a körben dolgozott az azóta Szegedről elkerült *Székely László* is.

A Szegedi Lukács-kör szeretné önálló kötetben, magyar és német nyelven megjelentetni a konferenciára készült valamennyi anyagot.

Karikó Sándor

DAVID HELD:

POLITICAL THEORY AND THE MODERN STATE

(Polity Press in Association with Basil Blackwell, Oxford, 1989)

A tekintélyes brit politológus, *David Held* legújabb kötete önmagukban is kerek esszékből áll; az írások a mai politikatudomány egyik legizgalmasabb s az utóbbi években egyre inkább a figyelem középpontjába kerülő kérdéskörét, a modern állam problémáit boncolgatják. Saját szavai szerint a szerző a kötetbe foglalt tanulmányokkal a következő *három* fő célt tűzte maga elé: általános bevezetést kívánt nyújtani a modern európai államok működési sajátosságainak a megértéséhez, meg akarta vizsgálni — az eltérő interpretációk fényében — a stabilitás, a rend és a válságok genezisének társadalmi feltételeit, harmadrészt pedig arra tett kísérletet, hogy elemezze: napjaink politológiája milyen mértékben képes megragadni korunk politikai folyamatait, jelenségeit. Valamennyi kérdésfeltevés mögött ott áll azonban az állam és a civil társadalom ellentmondásos kapcsolatának klasszikus dilemmája, az állam sajátos természetének megragadására irányuló törekvéssel együtt.

Az első esszé a modern államelmélet kialakulásának főbb állomásait tekinti át. *Held* négy fő irányzatot különböztet meg: a liberálisat, a liberális demokratát, a marxistát és az általa „politikai szociológiáinak” nevezettet, amely alatt elsősorban a weberiánus (és a Weber nyomdokain haladó) elméletet érti. *Hobbes*, *Locke*, az utilitaristák (*Mill*, *Bentham*) és *James Stuart Mill* nézeteinek értékelése után a szerző rámutat: *Marx* valójában kétféle felfogást dolgozott ki az állam és a társadalom viszonyáról; az első, fiatalabb korában kidolgozott verzió meglehetősen széles autonómiát tulajdonít az államnak, az államtól gyakorlatilag minden önálló szerepet elvitató, az osztályszempontok kizárólagosságára épülő felfogása csak később, idősebb korában

kristályosodott ki. *Weber* érdeme, hogy „ellenállt a kísértésnek” és szembefordult az államapparátus felesleges, parazita jellegét valló koncepcióval, de *Held* hozzáfűzi: ő is adós maradt a modern nyugat-európai állam bürokratizálódása és a kapitalizmus fejlődése közötti összefüggés konkrét kifejtésével. Napjainkban a weberi örökségből merítő irányzat legjelesebb képviselője *Theda Skocpol*, aki elutasítja az egyoldalúan társadalomcentrikus megközelítéseket, mert azok az államot a különféle politikai csoportok közötti harc pusztá színterének, „arénájának” tekintik.

Az *Osztály, hatalom, állam* című esszé a pluralista, a neomarxista és a korporatista elméleteket vizsgálja. Az ötvenes években az Egyesült Államokban uralkodó irányzattá vált a politikai hatalom fragmentáltságát, az egymással rivalizáló érdekcsoportok folyamatos küzdelmét hangsúlyozó pluralizmus. (A pluralista elmélet fő reprezentánsaként a szerző *Dahlt* jelöli meg.) E megközelítés azonban — mutat rá *Held* — tagadhatatlan érdemei mellett is sok kívánni valót hagy maga után, mert a különböző hatalmi centrumok, érdekcsoportok meglepte még nem garantálja, hogy a kormányzat mindegyikükre egyenlő mértékben oda is figyel („Aszimmetrikus hatalom”). A „korporatizmus” elméletének a hívei (köztük a legjelesebb teoretikusként említett *Schmitter*) viszont éppen abból indulnak ki, hogy a társadalomban mindenekelőtt belső (osztályok közötti) harmóniára, organikus egyensúlyra van szükség. (És a pluralisták gyenge államával szemben viszonylag erős államra.) *Held* elismeri, hogy a korporatisták érvei nem nélkülözik a belső logikát és koherenciát, de rámutat: az elmélet általános hasznosíthatósága, érvényessége megkérdőjelezhető. A munkaadók, a

munkások és az állam harmonikus együttműködésének kevés más bizonyítékát lehet felhozni, mint a példaként gyakran emlegetett háromoldalú „jövedelempolitikai” megállapodásokat. A neomarkista irányzat gondolatait *Held* elsősorban *Miliband* és *Poulantzas* műveinek fényében tárgyalja, utalva a két ismert teoretikus felfogásában jelentkező ellentmondásokra, a „relatív autonómia” fogalmának interpretációs gondjaira. Hangsúlyozza: *Miliband* inkább *Marx* fiatalkori, *Poulantzas* pedig (az állam, mint „az osztályviszonyok sűrítőmánya”) *Marx* későbbi nézeteihez áll közel. Az esszé végén *Held* maga is megkísérli néhány vitatott kulcsfogalom („államhatalom, adminisztratív kapacitás” stb.) definiálását.

A *Legitimációs problémák és válságteendenciák* című írás alapját *Habermas* munkásságának az értékelése alkotja, különös tekintettel arra a tipológiára, melyet a német tudós a kapitalista társadalom alrendszereinek potenciális válságaival kapcsolatban dolgozott ki. A szerző túlzottnak érzi *Habermas*nak a mai nyugati társadalmak sérülékenységről és kilátásairól vallott nézeteit, ám maga sem tagadja, hogy a rendszernek igen komoly kihívásokkal kell szembenéznie. Hiányolja *Held* a nemzetközi dimenzió kellő mértékű figyelembevételét is — szerinte ugyanis *Habermas* többnyire csak a nemzetállam kategóriában gondolkodik.

A *Hatalom és legitimitás* című, még a nyolcvanas évek első felében készített tanulmány a brit politikai színpad konkrét körülményei között vizsgálja állam és társadalom viszonyát. *Held* abból indul ki, hogy — a közhiedelemmel ellentétben — a II. világháború utáni éveket nem a társadalmi konszenzus jellemezte Angliában. Ez a széles körben elterjedt nézet szerinte a nem kielégítő módszerekkel elvégzett felmérésekre, közvéleménykutatásokra alapozódott; különösen kiemeli *Almond* és *Verba* 1963-ban publikált, *The Civic Culture* című munkáját, amely vitatható bizonyítékokat használt a rendszer legitimitásának az igazolására. A legitimitás korlátozottságához hozzájárultak a brit gazdaság mind nyilvánvalóbb működési zavarai, valamint az a körülmény is, hogy a szigetország társadalmi nem tudta kellően feldolgozni a birodalom elvesztésének traumáját. A hetvenes években ezért tovább csökkent a két nagy pártba vetett bizalom, megnyilvánult ez a rajtuk kívülről erőkre adott szavazatok számának emelkedésében is.

Mi állt e folyamat hátterében? A pluralista elmélet premisszáiból kiindulók azt hangsúlyozták, hogy az egyes érdekcsoportoknak az államra kifejtett nyomása túlságosan erős lett, ezáltal veszélyeztetve az állam működőképességét, mások pedig a bajok forrását abban látták, hogy az állam túl sokat vállalt magára, „túlköltezett”. Közös vonása azonban mindkét megközelítésnek, hogy feltételezik: az állam hatalma folyamatosan erodálódott s e megállapítással *Held* nem ért egyet, mert empirikusan nem bizonyítható. Meggyőző, részleteiben is kidolgozott magyarázatot ugyanakkor ő sem kíván, azt mindenestre hangsúlyozza, hogy a brit állam „kettős nyomás” alá került, vagyis nem csak belső, hanem külső, nemzetközi körülmények nyomása alá is. Gyökeres fordulatot állam és társadalom viszonyában az Új Jobboldal neokonzervatív thatcheri politikája kezdeményezett, amely meghirdette a „minimális állam” programját, az állam szerepének a lehető legszűkebbre szorítását. Hogy e politika következményei milyen mélyre hatolnak, azt csak a jövő mutatja meg.

A *Liberalizmus, marxizmus és az állami politika jövőbeli iránya* című írásban a szerző, egyebek között, kiemeli: bár a liberális és a marxista társadalomszemlélet homlokegyenest szemben áll egymással, paradox módon egy kardinális kérdésben mégis közös nevezőre hozhatók: elvben ugyanis mindketten szükségesnek tartják az államhatalom szűkítését, a bürokrácia visszaszorítását. A lehető legszélesebb állampolgári autonómiára van szükség, de hogyan érhető ez el? — merül fel a kérdés. *Held* egyértelmű, *Keane*-ével egybecsengő válasza: „kettős demokratizálódás” végrehajtására van szükség, az állami intézmények és a civil társadalom egyidejű átalakítására. Egyik sem helyettesítheti azonban a másikat! Bármely demokratikus állam csak a közhatalom és a civil társadalom végleges szétválasztásának liberális elvére épülhet, de szükség van a megfelelő állami intézményekre is annak érdekében, hogy egyetlen társadalmi csoport se sajátíthassa ki a kulcsfontosságú döntések meghozatalának jogát. A valódi demokrácia intézményei nélkülözhetetlenek a civil szféra autonómiájának a garantálásához.

A továbbiakban a szerző részletesen foglalkozik az állampolgári autonómia fogalmával (főként *Marshall* és *Giddens* írásait elemezve) és külön fejezetet szentel annak a dilemmának a kifejtésére, amelyet az állami szuverenitás és a

globalizáció folyamatának összeegyeztetése jelent. A kötet utolsó, rövid írása a politika tudományának mai gondjairól és lehetőségeiről szól, annak szükségességét hangsúlyozva, hogy e tudományágnak feltétlenül interdiszciplináris jellegűnek kell lennie és gyakorlati célokat is kell szolgálnia.

Held kötete igen hasznos olvasmány a mai angolszász politológia iránt érdeklődőknek, de az állam és a civil társadalom viszonyának elemzésére specializálódó kutatók is sok újat tanulhatnak belőle.

Egedy Gergely

KÖZÖS ÉLETREND.

VÁLOGATÁS ESSZÉIBŐL ÉS ÉLETMŰVÉNEK TELJES BIBLIOGRÁFIÁJA

(Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest, 1988)

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Magyar Szociológiatörténeti Füzetek sorozata hiánypótló vállalkozás, amely talán az ELTE ÁJTK Tudományos Szocializmus Tanszéke által kibocsátott Politikatudományi Füzetekhez hasonlítható. Eddig megjelent két kötet *Szende Pállal* és *Polányi Károllyal* foglalkozik.

A könyvtár ismét új kiadvánnyal jelentkezett: *Közös életrend* címmel *Hamvas Béla* életművének teljes bibliográfiáját és válogatott esszéit jelentette meg *Darabos Pál* közreműködésével. S bár az érdeklődő első ránézésre ezt a kötetet is a Magyar Szociológiatörténeti sorozatba utalja — tekintve a szerkesztő azonosságát *Báthory János* személyében, valamint a tematikus felépítés hasonlóságát —, az eltérő formátum és a háromszoros ár azonban kétséget ébreszt erre vonatkozólag. A kiadás apropóján túl az is a *Közös életrend* alaposabb áttanulmányozására ösztönözhet, hogy bár az utóbbi időben valóban divattá vált Hamvassal foglalkozni, a recenziók, méltató írások és elemző tanulmányok mellett éppen ezért fokozott jelentőséggel bír, egy-egy Hamvas-regény vagy esszékötet megjelentetése, nem beszélve egy megbízható, alapos életmű bibliográfiáról.

„Ez a kötet tisztelgés. Annak az intézménynek a tisztelgése Hamvas Béla emléke előtt, amely két évtizeden keresztül munkahelye és egyben szellemi műhelye volt.” — olvashatjuk Kiss Ernő Előszavában.

Darabos Pál bevezető tanulmánya szerencsés módon ötvözi az életrajzi adatokat a szellemi életmű bemutatásával. Így például megtudhatjuk belőle, hogy *Hamvas* édesapja *Aschendorfer József* evangélikus pap és gimnáziumi tanár eleinte írói álnévként használta, majd később törvényesen is felvette a fiának is örökül hagyott családi nevet. A fiú életpályája korántsem előre kitaposott ösvényeken haladt. Nehezen fogalmazható meg, valójában melyik szakma, hivatás képviselőjének is tekinthető *Hamvas Béla* — irodalmárnak, fordítónak, írónak, kritikusnak, társadalomtudósnak vagy filozófusnak? Emlékéhez híven maradjunk csak meg a

„szellem embere” kifejezésnél, aki — saját megfogalmazásában — kritikáját mindig fenntartja a korral szemben és annak minden mozzanatát „az örök lét életrendje” alapján ítéli meg, akárhogy is fogadják azt a bírálatot.

Mit jelent az örök lét életrendje? Annak a szellemiségnek a képviselését, amely abszolút, tisztakezű és teremtmény erejű; lényege a türelem, az állhatatosság, az önmegtagadás és a tudás. Minden helyes és harmonikus közösségnek ez a metafizika az alapja. A görög, az iráni, a kínai, a hindu, az egyiptomi, az inka és az azték kultúrák szent könyveiből olvasta ki *Hamvas* ezt az üzenetet, amelyet a hagyomány fogalmával illet. Az *archaikus közösség* című írásában (1943) — amely a kötet által tartalmazott 8 esszé közül a legérdekesebb — találhatók ezek a gondolatok. *Hamvas*t a közösség tagolódásának kérdése is foglalkoztatja. Ennek kapcsán új fényben világítja meg az indiai kasztrendszer, a platoni közösség-tant és olyan evidencia számba menő fogalmakat, mint például az egyenlőség, törvény és osztály.

Hamvas sajátos nézőpontjából nemcsak a két kulcsfogalom — közösség és hagyomány — tartalma alakul át, hanem egy sor egyéb fogalom is: ilyen pl. a történelem, az értelem, a tudomány, az ideológia, a társadalmonkívüliség, vagy az uralom — hatalom, illetve a tömeg — nép viszonylata.

A *Társadalmon kívül* c. írásában (1937) a modern korra jellemző eltúlzott racionalizmus-sal száll szembe: „Azelőtt a dolgok, úgy az élet és a sors és az állam és a közösség közvetlen forrása valami más volt; most a közvetlen forrás a tudomány lett. A tudomány a világot nem alkotja, ezt valami más teszi.” *Hamvas* rámutat a természet és a társadalom racionalizálásának ártalmas következményeire: a környezetszennyezésre és az értelmi emancipáció egyoldalúságára. Ez utóbbi ugyanis még nem meríti ki a teljes emberi emancipációt, mivel figyelmen kívül hagyja az emberi lélek, ösztön és érzelem tagolódási igényeit és lehetőségeit. Az európai történelem újkori fejleményei nyomán a köztu-

datban az alakult ki — írja *Hamvas* —, hogy „a tökéletes rend az értelmi rend, a tökéletes morál az értelmi morál, a tökéletes tudás az értelmi tudás, a tökéletes társadalom az értelemre épített társadalom.” Szorosan idekapcsolhatók a tudományosságra vonatkozó nézetei (*A modern társadalom idolumai*, 1939). *Hamvas* szerint „az eddigi” tudományok jogtalanul törtek abszolút ismeretekre, hiszen társadalmi funkciójukból következően nem ismeret-, hanem hatalomszerzés a céljuk. Ezért a „hamis” tudás — *Bacon* elnevezésével az idolum — bocsánatos bűn, hovatovább elfogadott dolog, hiszen „nem is az a fontos benne, hogy igaz legyen, hanem hogy a hatalomért való küzdelemben jól működjön”. A tudományos megismerést új alapokra kell helyezni; el kell ismerni azt, hogy „relativizált ismeret” és „mindenekfölött nem ideológiai dogmatikus, hanem: egzisztenciális”. *Hamvas* 1939-ben ezt a még nemlétező, új tudományt leginkább a klasszikus értelemben vett filozófiához tudja hasonlítani.

A racionális tudomány, az értelem vallásának megnövekedett ázsiója a modern társadalom társadalmonkívlóságának egyik jele. Az európai közösségek szakrális alapja negatív, mivel vallása a tudomány, vagyis a vallás nélküli vallás — véli *Hamvas*. A kollektívum kilépett magából és helyére lépett az egyén, aki az egész közösséget helyettesíti a társadalom szakrális voltának őrzésében. „A társadalmonkívlüli ember persze fordítva látja. Számára úgy tűnik, hogy ez az ember (a »magányos«, a próféta, a törvényhozó, a király — K. H.) képességeit hibásan alkalmazza. Azt mondja, hogy az ilyen magányos irreális, idealista, légüres térben áll. Nem veszi észre, hogy a tér nem azért üres, mert a magányos a többitől elrugaszkodott, hanem azért nincs körülötte senki, mert e közösség elhagyta helyét és a közösség szelleméből kiesett, a szakrális alapról lelépett s egyedül a magányos az, aki ott maradt egyedül, mint aki a süllyedő idő csábításának ellenállott, kitartott, a kollektív szellem fenntartója lett és a szakrális alap őre.”

A társadalmonkívlüiség állapota ma *Hamvas* felfogásában tehát nem egyeseket, hanem tömegeket érint. (Ez persze nem egyenlő a társadalmi szint alá süllyedéssel, ami többnyire a gonosztevéket, az örülteket és a nyomorba jutottakat érinti.) A társadalmonkívlüiség egészen mást jelent egy szakrális alapon álló társadalomban — így az archaikus közösségekben — mégpedig a társadalom fölé emelkedés értel-

mében. A merőleges társadalmi rend csúcsán állók: a magányos, a szent koldus, a filozófus-költő, a homo magus jelentik a „kollektívum kvintesszenciái”-t, a legkollektívabb személyeket, akiket keresztül folyik a világegyetem és a közösség anyagcseréje. A közösségeknek eme vertikális tagozódása a modernkori demokratikus társadalmakban teljességgel hiányzik, mivel a demokrácia a közösségek horizontális egységeseülésével járt. *Hamvas* ezt a tendenciát negatívan értékeli.

A közvélemény fogalmával is a társadalmonkívlüli közösség állapotát jellemzi (A közvélemény anatómiája, 1936). Ennek megnyilvánulása a tömegszerep-közszerep és a magánélet kettéválása. A publikum előtt ugyanis más arcot mutatunk, mint az elementáris életben, egyszerű szerepelünk, — az intimitás körülményei között viszont megnyilvánulásaink közvetlenül képességeinkből erednek. Általában amikor egyedül vagyunk, vagy úgy vagyunk, mintha egyedül volnánk: baráti körben, családban, otthon — írja *Hamvas*. A közvélemény jelenségét az amorfi, gépies tömegtársadalommal hozza összefüggésbe, ahol a vélemények és az egyének sosem találkoznak egy egységben, „egylelkűségben”. A társadalom valódi állapotában, a „nép-állapotban” viszont igen: „Ha van a társadalomnak tömegállapota s ennek egy jelensége a közvélemény, a nép-állapotban ennek a jelenségnek megfelelő nem lehet más, mint: a hallgatás. Az aktuálissal szemben a nép tényleg mindig néma... De csak a pillanattal szemben néma — teszi hozzá. Tud ítélni és ítélni is. Tud fölemelkedni, csodálni, rajongani, tud összetörni és kinevetni, és mindenekfölött: nem felejt.” *Hamvas* a közvélemény boncolása közben kitér az egyik jellegzetes „közvélemény-kreatúrára,” a sztárjelenségre, és így konkrét példával és helyzetekkel teszi érzékletessé mondanivalóját a közvélemény és a hiteles közösség ellentmondásáról.

A tisztakezűség (szellem) és a hatalom problémája több, mint egyszerűen a politika és a morál sokat tárgyalt viszonya — állapítja meg a *Szellem és hatalom* c. írásában (1939). *Hamvas* nem összeegyeztetni és ezzel termékennyé kívánja tenni a kettőt. Épp ellenkezőleg: bemutatni, hogy szellem és hatalom alapvetően más természetűek és egymásnak egyúttal kizárói is. „A szellem helyzete ma tragikus. Mi ez a tragédia? Az, hogy kénytelen látni a hatalom démonikus rombolását, de ugyanakkor kénytelen passzív lenni és passzívnak maradni.” Mert csak így

őrizheti meg azt, ami a számára a legfontosabb: tisztakezűségét. *Hamvas* ezzel még egy fontos dolgot felvet a politika és morál kapcsolatán túl: a gyakorlat kérdését. Kétséges, hogy *Hamvas* a problémát teljesen kimeríti-e azzal, hogy *Szabó Lajos* nyomán a gyakorlatot egyszerűen „lesüllyedt szellem”-ként definiálja. Gondoljunk csak napjaink egyik meghatározó dilemmájára: mi az az átvezető szál, amely az eszmét a praxissal összeköti? Vitatható, hogy ez pusztán alsóbbrendű technikai kérdés lenne. Erre mutat számos politikai akció sikertelensége, amelyek nem a „mit”, hanem a „hogyan” kérdésére irányulnak.

Végül szeretnénk felhívni a figyelmet arra a három esszére is, amely valamelyest „kilóg” az eddig ismertetett, társadalomtudományi tárgyú írások sorából. A kötet címadó írása nem is esszé valójában, hanem vázlat; egy nagyon tömör, tartalmas vázlat a *modern társadalomtudomány egységéről*, amely 1941-ben jelent meg a *Társadalomtudományban*. Ebben *Hamvas* címszavakban veszi sorra azokat a társadalomtudományi fogalomcsoportokat, amelyek őt leginkább foglalkoztatják, és amelyek eszmerendszerének sajátos terminológiai egységeivé is válnak. A másik két esszé rokonságot mutat abból a szempontból, hogy az egyik *Magyarország kultúrszféráit* foglalja össze, a másik pedig a szerzőnek egy konkrét térség, a Bakony bebarangolása közben megfogalmazódott gondolatait közvetíti a tájról, az ott élő emberekről, kettejük egységéről. Talán ez utóbbi üti meg a legszemélyesebb hangot, ami egyébként is jellemző *Hamvas Bélára*. Esszéiben nemcsak az a fontos, amit közöl, hanem az is, aki mondja — írja róla *Dul Antal*. Még ezek a könnyedebb írá-

sok is elbírnak olyan mély gondolatokat, mint például, hogy „minden nemzedék valamiképpen meg akarja menteni az országot. Sokszor elcsodálkozom azon, hogy az ország ennyi megmentést kibírt. Más nép számára ilyesmi teljesen idegen. Dicsőséget, hírt, gazdagságot szerezni, az elképzelhető — de megmenteni? Kitől? Mitől? Hát igen: a magyarok mindig meg akarják menteni népüket. Mintha valami szédítő szakadék szélén állana, mintha betegség rombolná”.

Így aztán nem véletlenül merül fel az olvasóban az igény, hogy vizuálisan is szembesüljön a szerző egyéniségével, arcának alapvonásaival. Ezért is hiányoljuk a kötetből a személyiséget dokumentáló fotókat, amellyel egyébként valamennyi eddig megjelent *Hamvas*-kiadvány adósunk maradt.

A bibliográfiai rész valóban kimerítő és alapos: külön bontásban és az időrendet követve tartalmazza úgy az önállóan megjelent műveket, mint a periodikus kiadványokban napvilágot látott írások jegyzékét, akárcsak a posztumusz és második kiadású írásokat, valamint a *Hamvas Béláról* született munkákat.

A Szabó Ervin Könyvtár *Hamvas Béla* emléket idéző kötetét elsősorban azoknak a társadalomtudományok iránt érdeklődőknek ajánlom, akiket a létezés effajta metafizikai megközelítésének idegenszerűsége eddig megakadályozott abban, hogy *Hamvas Béla* üzenetével és igazságaival közelebből megismerkedjenek valamint akik a szokatlan dolgokra és a másságra nem elzárkózással, hanem az okulásra való állandó készséggel válaszolnak.

Klimó Hedvig

AZ AKADÉMIAI KIADÓ AJÁNLATA:

ALKOTMÁNY ÉS ALKOTMÁNYOSSÁG

Szerk.: Kovács István	106 Ft
Gáspárdi László: A POLGÁRI PER IDŐDIMENZIÓJA	70 Ft
Holló András: A KÖZIGAZGATÁS, ÜGYÉSZI FELÜGYELETÉNEK ÁLLAMJOGI ALAPKÉRDÉSEI.....	84 Ft
Peschka, Vilmos: DIE EIGENART DES RECHTS	210 Ft
Sajó András: GAZDASÁG ÉS JOG KAPCSOLATA JOGELMÉLETI SZEMPONTBÓL.	
Jogtudományi értekezések	47 Ft
Zoltán Ödön: A LEGFELSŐBB BÍRÓSÁG A NEMZETKÖZI ÖSSZEHASONLÍTÁS TÜKRÉBEN	120 Ft
Rácz Attila: A TÖRVÉNYESSÉG ÉS KÖZIGAZGATÁS	64 Ft
Erdős Péter és Molnár Ferenc: INFLATION AND RECESSION IN THE 1970s	550 Ft
Gidai Erzsébet: JÖVŐALTERNATÍVÁK A TÁRSADALMI-GAZDASÁGI FEJLŐDÉS ELŐREJELZÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI	89 Ft
Schleicher Imre: A SZELLEMI LÉTSZÁM ARÁNYÁT BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK AZ IPARVÁLLALATOKNÁL	
Ipargazdasági értekezések 18.	35 Ft
Simai, Mihály: GLOBAL POWER STRUCTURE, TECHNOLOGY AND WORLD ECONOMY IN THE LATE TWENTIETH CENTURY	540 Ft
Wiener A. Imre: ECONOMIC CRIMINAL OFFENCES (A Theory of Economic Criminal Law)	185 Ft
QUANTITATIVE ANALYSES OF LAW A Comparative Empirical Study. Sources of Law in Eastern and Western Europe	710 Ft

Bartke István: A TÁRSADALOM ÉS A GAZDASÁG TERÜLETI SZERKEZETÉNEK ALAPVONÁSAI	85 Ft
Erdős, Tibor: GROWTH RATE AND GROWTH PATH	590 Ft
PROGRESS IN INVENTORY RESEARCH	
Proceeding of the Fourth International Symposium on Inventories, Budapest, August 25–29, 1986.	
Szerk.: Chikán, Attila	650 Ft

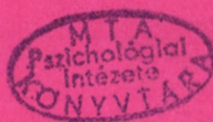
*A kötetek megrendelhetők
az Akadémiai Kiadó Kereskedelmi osztályán,
az 1519 Budapest, Postafiók 245. címen.
A megrendeléseket postán, utánvéttel (+portó) teljesítik.*

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az AKAPRINT Nyomdaipari Kft. végezte
Felelős vezető: dr. Héczey Lászlóné
Budapest, 1991. — Nyomdai táskaszám: 9019598
Felelős szerkesztő: Vágvölgyi András
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 7 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0231-2522

TÁRSADALOM KUTATÁS

1990
3-4

1991-09- 2

Akadémiai Kiadó·Budapest

Kiadóhivatal: 1117 Budapest, Prielle K. u. 19—35.
Szerkesztőség: Budapest VI., Benczúr u. 33.
Tel.: 121-4830/33
Levélcím: 1250 Budapest Pf. 20.

Megjelenik negyedévenként.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219—98636, 021—02799 pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható

az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. (tel.: 118-5881) és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. (tel.: 138-2440) alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 200, Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H—1389 Budapest, Pf. 149.)

TÁRSADALOMKUTATÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:
BOGNÁR JÓZSEF, EÖRSI GYULA, KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő, SZABÓ KÁLMÁN

Szerkesztő:

VÁGVÖLGYI ANDRÁS

SZERZŐINK

ANGELUSZ Róbert, a szociológiai tudomány kandidátusa, egyetemi docens, ELTE Szociológiai Intézet

TARDOS Róbert, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, Magyar Közvéleménykutató Intézet

CSEPELI György, a szociológiai tudomány kandidátusa, egyetemi docens, ELTE Szociológiai Intézet

ÖRKÉNY Antal, tudományos munkatárs, ELTE Szociológiai Intézet

TÓTH Pál Péter, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, Magyarságkutató Intézet

CZINE Gáspár, egyetemi tanársegéd, MNE AJK

TÓTH Olga, tudományos munkatárs, MTA Szociológiai Kutató Intézet

SZÉKELY András Bertalan, kormányfőtanácsos

FLECK Zoltán, tudományos segédmunkatárs, MTA Szociológiai Kutató Intézet

PÉTER László, az irodalomtudományok doktora, egyetemi tanár, JATE BTK

MAROSVÁRI Attila, tudományos munkatárs, Móra Ferenc Múzeum

SZENTIRMAI László, igazgatóhelyettes, JATE Központi Könyvtára

HÁRSFALVI Tamás, tanársegéd, GATE Agrárszociológiai Tanszék

KÓSA Lajos, tanársegéd, GATE Agrárszociológiai Tanszék

TARTALOM

Tanulmányok

5	Angelusz Róbert–
Tardos Róbert	Politikai és kulturális választóvonalak a parlamenti pártok
szavazótáborában
25	Csepeli György–
Örkény Antal	Politikai-ideológiai inkonzisztenciák és a rendszerváltás
-

Műhely

33	Tóth Pál Péter	1938
47	Czine Gáspár	Közvélemény és politikai rendszer
57	Tóth Olga	Az életút (life course) kutatásokról
-

Tájékoztató

64	Székely András
Bertalan | Többnyelvűség a magyarországi iskolákban, különös tekintettel a nemzeti kisebbségek oktatásügyére |
|----|----------------------------|---|
-

Könyvszemle

81	Fleck Zoltán	Kulcsár Kálmán: A modernizáció és a jog
84	Péter László	Társadalomtudományok a Horthy-korszakban. Magyar
könyvészet 1921–1944. (Szerk. Kertész Gyula)
88	Marosvári Attila	Lengyel András: Törésvonalak. Tanulmányok az 1919 utáni
negyedszázad művelődéstörténetéhez
91	Szentirmai László	Falussy Béla–Zoltánka Viktor: Módszerek és időmérés.
Adatgyűjtemény
Falussy Béla: A magyar társadalom életmódjának változásai
az 1976–77. évi és az 1986–87. évi időmérés felvételek
alapján
96	Hársfalvi Tamás–
Kósa Lajos	A Magyar Szociológiai Társaság évi konferenciája
-

CONTENTS

Papers

5	Angelusz, Róbert–
Tardos, Róbert	Political and Cultural Cleavages among Voters of Parties of
the Hungarian Parliament
25	Csepeli, György–
Örkény, Antal	Inconsistencies of the Ideological-Political Belief System of
Hungarian Intellectuals and the Transition
-

Workshop

33	Tóth, Pál Péter	1938
47	Czine, Gáspár	Public Opinion and Political System
57	Tóth, Olga	Life Course Researches
-

Information

64	Székely, András
Bertalan | Multilingualism in the Hungarian Schools, with Special
Regard to the Education of National Minorities |
|----|-----------------------------|--|
-

Book review

81	Fleck, Zoltán	Kulcsár, Kálmán: The Paradigm of Modernization and Law
84	Péter, László	Social Sciences in the Horthy Period. Hungarian Books
1921–1944.
88	Marosvári, Attila	Lengyel, András: Breakages. Papers to the Cultural History
of the 25 Years after 1919
91	Szentirmai, László	Falussy, Béla–Zoltánka, Viktor: The Utilization of the Time
and Lifestyle of Primary and Secondary School Teachers
Falussy, Béla: Changes in the Lifestyle of Hungarian Society
as Indicated by the Time Budget Surveys of 1976–1977 and
1986–1987
96	Hársfalvi, Tamás
Kósa, Lajos	The Annual Conference of the Hungarian Sociological
Association
-

ANGELUSZ RÓBERT—TARDOS RÓBERT

POLITIKAI ÉS KULTURÁLIS VÁLASZTÓVONALAK A PARLAMENTI PÁRTOK SZAVAZÓTÁBORÁBAN*

I.

Formálódó politikai életünk leginkább reflektorfényben álló szereplői minden bizonnyal a pártok. Aki eligazodást keres a politikai történések szövevényeiben, annak nem utolsósorban a vezető pártok jellegéről — orientációikról, tömegbázisuk szellemi arculatáról, törekvéseikről — kell képet kapnia. A politika iránt érdeklődő közönség benyomásait mindenekelőtt a pártok elitjének, a nyilvános kommunikáció fórumain fellépő vezető politikusaik megnyilatkozásaiból alakíthatja ki. Ezek kétségkívül nem mellékesek a pártok profilja szempontjából, megtévesztő lenne azonban a pártvezetők fellépéséből, nyilvános szerepléséből „egy az egyben” következtetni a pártok egészének alapállására, orientációjára. Utóbbit ugyanis erősen befolyásolja az a kölcsönhatás, amely a különböző pártok elitje, tagsága, illetve (potenciális) szavazóbázisa közt olykor látenszen, olyankor nyíltan is kifejezésre jut és melyben korántsem feltétlenül az egyetértés dominál.

A parlamentáris demokráciában pártok politikai súlyának alapja a magukhoz vonzott szavazótábor mérete, amelynek nagyságával rendszerint a szociális összetétel és a csatlakozási motívumok heterogenitása is egyenesen nő. A pártok elitjétől a pártok mellett csak esetlegesen kikötő, politikailag kevésbé involvált szimpatizánsok, választók felé haladva nő a pártok központi célkitűzéseivel csak részben azonosuló, esetleg mellékes szempontokat szem előtt tartó követők száma. Ha azonban egyszer magukhoz vonzották e lazábban kötődő szavazórétegeket, politikai profiljuk, programjuk formálásánál a pártok irányítói a továbbiakban komoly kockázat nélkül már nem hagyhatják figyelmen kívül ezeknek a csoportoknak sajátos gondolkodásmódját, érdekeit. Meg kell jegyezni, hogy sokszor éppen lappangó jellegük miatt e nézetek nemcsak a nyilvánosság, hanem a pártok vezetése előtt is homályban maradnak. Különösen így van ez olyan fiatal, még kevésbé kristályosodott politikai intézményrendszer esetén, mint amilyenek a hazai pártok is részét képezik.

Az a vizsgálat, amelyet kevésbé az 1990-es parlamenti választások előtt végeztünk,¹ a pártok szavazótáborának legfontosabb szociális-demográfiai paraméterein túl — aminek felvázolására a választás környéki közvéleménykutatások

* A tanulmány II. részét következő számunkban hozzuk. (A szerk.)

alapján már többen vállalkoztak — betekintést enged az egyes pártok hatósugarába eső csoportok társadalmi-politikai orientációiba, mentalitásába is. Jelen tanulmányunk döntően a parlamentbe bejutott hat párt „közönségét” elemzi, és csak egyes összefüggéseikben tér ki néhány további párt szavazótáborára. E lehatárolást a pártok eltérő politikai jelentőségén túl a mintanagyságból adódó statisztikai korlátok is szükségszerűvé teszik. Bizonyos részletesebb elemzéseket pedig — ahol a pártok stabilabb szavazóbázisának, „magjának” és lazább „gyűrűjének” beállítódásait külön is vizsgáltuk — még ennél is szűkebb körre, a legtöbb választóval képviselt négy legnagyobb pártra vonatkozóan tudunk elvégezni. (Megjegyezzük, hogy már a február eleji felvétel adatai is megközelítőleg tükrözték a március végi választásokon érvényre jutó párt-erőviszonyokat.)²

1. A pártok választóinak társadalmi hátteréről

Mielőtt a tanulmány tulajdonképpeni tárgyára térnénk, indokoltnak látszik röviden ezúttal is áttekinteni a hat parlamenti párt szavazótáborának szociális-demográfiai jellegzetességeit. Ennek során néhány olyan változót is felhasználtunk (mint a mobilitás, vagyoni helyzet, személyes kulturális miliő), amelyek árnyalják is a korábbi elemzésekből kirajzolódó összképet.

A választók objektív jellemzők szerinti megoszlását alapján két módszerrel vizsgáltuk. A regresszió-elemzés segítségével az egyes pártok szavazótáboráról kapunk az egyes objektív változók szerepét konkrétan kirajzoló képet. A diszkriminancia-elemzés útján pedig azokat az átfogó dimenziókat ragadjuk meg, amelyek a legpregnansabban választják szét a hat párt híveit.

Nézzük először az egyes pártokra vonatkozó megállapításokat. Az MDF esetében a magas iskolai végzettség és a városi lakóhely látszik a szavazótábort az átlagostól leginkább megkülönböztető tényezőnek.³ Az SZDSZ-nél a kedvező anyagi helyzet szerepe emelkedik ki.⁴ Emellett a személyes kapcsolathálózatnak (a saját iskolázottsággal is összefüggő) magas végzettségi szintje, a városi (s ezen belül fővárosi) lakóhely is fontos szelekciós ismerv, s az átlag alatti életkor is szignifikáns tényező.⁵ Végül az SZDSZ szavazóbázisára az egykori MSZMP-hez tartozás viszonylag alacsony előfordulása (a regresszió-analízis által kimutatott módon) is szignifikánsan jellemző. Az MSZP esetében — nem meglepő módon — a korábbi MSZMP-tagság a döntő rekrutációs tényező. De némi szerepet a mobilitás is játszik; az MSZP hívei között az átlagosnál nagyobb arányban fordulnak elő a szüleik iskolázottságához képest magasabb szintet elért választók.⁶ A FIDESZ szavazótáborának kiválogatódásában az életkor játszotta a döntő szerepet (ami akkor is igaz, ha a párt választói nem kizárólag a legfiatalabbak közül kerültek ki). A további összefüggések a FIDESZ szavazóbázisának bizonyos heterogenitására hívják fel a figyelmet. Míg az előbbi pártnál a felfelé, a FIDESZ-nél a lefelé mobilitás, illetve az immobilitás jelenik meg önálló tényezőként (a vizsgálat más adatai is jelzik a leblokkolt mobilitás, mint a politikai beállítódások egyik szociális indítékának szere-

pét. Ettől eltérő irányú vonzáskörre utal, hogy — érdekes módon — az (alacsony szintet is magába foglaló) vezető beosztás is megjelent a FIDESZ-tábor háttértényezőinek sorában. A Kiszgazdapárt hívei főként a falusi, alacsony iskolázottságú, illetve kulturális milióból való, idős emberek közül kerülnek ki. Az előbbihez sok tekintetben közeledő társadalmi meghatározottságot jelez a Kereszténydemokrata Néppárt híveinek összetétele. Az elemszám-beli korlátok nem teszik lehetővé annak részletesebb boncolgatását, hogy a KDNP esetében kimutatható önálló környezeti (kulturális milió-) hatás mögött mélyebb társadalmi összefüggések húzódnak-e meg.

A fentieket viszonylag tömören foglalja össze az a diszkriminancia-analízis, amely szerint két dimenzió választja külön erősen szignifikáns módon a hat parlamenti párt szavazótáborát.

1. táblázat

A parlamenti pártok szavazótáborait szétválasztó dimenziók (funkciók) és a pártok szavazóinak elhelyezkedése e dimenziók mentén

(diszkriminancia-analízis adatai)

	1. funkció („erőforrás-dimenzió”)	2. funkció („ex-integráltság-dimenzió”)
iskolai végzettség	0,76	
személyes kulturális milió	0,68	
anyagi helyzet	0,70	
lakóhely (városi +)	0,55	
mobilitás		0,52
(volt) MSZMP-tagság		0,58
vezető beosztás		
életkor (idős +)		0,58
nem		
MDF	0,40	0,09
SZDSZ	0,46	-0,14
Kiszgazdapárt	-0,91	-0,01
MSZP	0,16	0,77
FIDESZ	0,10	-0,69
KDNP	-0,92	0,05

A pártok szavazótáborát legmarkánsabban elkülönítő „erőforrás”-dimenzió egyaránt tartalmaz kulturális, anyagi és (a személyes kapcsolathálózat minőségén keresztül) társadalmi erőforrásokat.⁷ A dimenzió markánsabb pólusát az erőforrás-hiányos szavazótáborok, a Kiszgazdapárt és a KDNP alsó néprétegeket magába foglaló, alacsony iskolázottságú, falusi, szegény és személyes környezetükben is hasonló emberekkel érintkező választói képezik. A pozitív póluson az SZDSZ és az MDF hívei foglalnak helyet (az MSZP esetén a vidéki szavazók valamivel magasabb aránya csökkenti az erőforrások kumulálódását). Az „exintegráltság”

dimenziója az egykori állampárti tagságot, valamint a főáramú mobilitásban való részvételt foglalja magába, melyekhez az idősebb életkor (illetve a megfelelő évjáratokhoz tartozás) is társul. E dimenzióban a személyes társadalmi-politikai háttérhez kapcsolódva sajátos módon fonódnak össze a generációs és demográfiai sajátosságok. E tengelyt a két póluson az MSZP- és a FIDESZ-választók — mint a múlthoz a legtöbb és a legkevesebb szállal kötött szavazócsoporthoz — értékei fektetik ki. A többi pártok hívei e dimenzión a közbülső sávjában helyezkednek el (közűk az MDF enyhén pozitív, az SZDSZ enyhén negatív irányban).

2. A pártok választóinak politikai—ideológiai attitűdjei

Az alapul szolgáló két felvételből jelentős mennyiségű adat állt rendelkezésre a különböző pártok híveinek politikai nézeteiről, ideológiai orientációról. Tartalmi megfontolások, a beállítódások empirikus szerveződése és az áttekinthetőség szempontja egyaránt szerepet játszott abban, hogy a vizsgálat terepnumát négy metszetre redukáltuk:

- a rendszerrel, rendszerváltással kapcsolatos állásfoglalások,
- a piacgazdasággal, polgárosodással összefüggő felfogások,
- a szociális kérdések iránti érzékenység,
- a nemzeti szempontok hangsúlya.

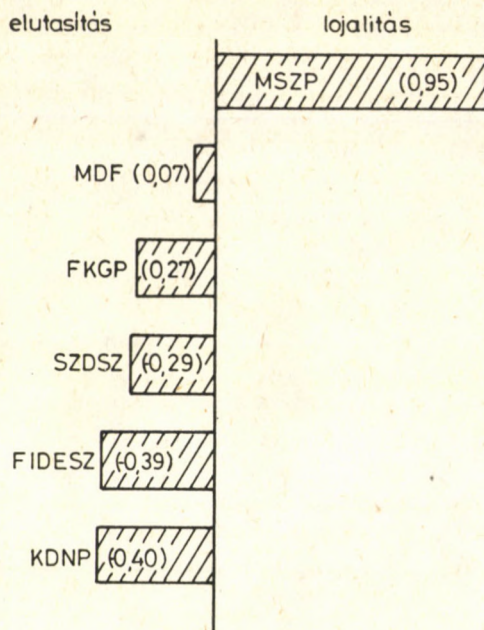
A rendszerkérdés szerepét a választók pártok mögötti felsorakozásában a politikai fordulatot realizáló parlamenti választás alkalmával nem szükséges részletezni. A témában kialakított komplex indexet öt elemi véleménykérdés alapján alakítottuk ki.

A konkrét komponensek — az index-konstrukció során felhasznált faktoranalízis szerinti jelentőségük sorrendjében — a következők: a (tízfokú) bal-jobb skálán való önbesorolás;⁸ az ideológiai orientációs címkék közül a „baloldali gondolkodás” választása — nemválasztása; a „politizáló” vagy a „nem-politizáló” emberekkel való azonosulás;⁹ az ország által követendő utak közül a „demokratikus szocializmus” vagy a „nyugati típusú polgári demokrácia” előnyben részesítése, végül a (felvétel időpontjában hivatalban lévő, még egypárti) kormány iránti rokonszenv (egy hétfokú skála alapján).¹⁰

Az öt item külön-külön sokféle sajátos tartalmat hordoz magában. Azonban mint empirikus összekapcsolódásuk mutatja, van egy közös komponensük, amelyet a kérdések szemantikai elemzése alapján nemigen lehetne másban megjelölni, mint a múlt rendszer politikai berendezkedése iránti lojalitás, illetve annak elutasítása.

A hat párt választóinak a „rendszer-dimenzió”-n való elhelyezkedését az 1. ábra a vonzódástól az elutasítás felé haladva mutatja be.

A hat parlamenti párt közül az MSZP hívei fejezték ki lojalitást a régi rendszer értékei iránt,¹¹ míg a másik öt — korábbi ellenzéki — párt szavazói e kérdésben valóban az ellentétes oldalon foglaltak helyet.

1. ábra

A pártok választóinak értéke a „rendszer dimenzió”-n

(A múlt rendszerrel szembeni lojalitás, illetőleg elutasítás: faktor · score · átlagok)

Bármennyire pregnáns eltéréseket mutatnak az adatok, e leíró szintű eredményekből nem vonhatók le messzemenőbb oksági következtetések a nézetrendszerek és a pártaffiliációk összefüggéseire, alakulására vonatkozóan. A pártok és a követők beállítódásai közti megfelelések különféle mechanizmusok nyomán formálódhatnak. A nézetkapcsolódás adódhat kultivációs-szocializációs hatásokból, amikor a pártok hívei fokozatosan magukévá teszik a „hivatalos pártfilozófia” által sugallt alapértékeket. Ez elsősorban tradíciókkal rendelkező, kikristályosodott arculatú pártok esetében juthat érvényre. Létezhet ezzel szemben egy preszelektív mechanizmus, amikor eleve meghatározott gondolkodású emberek gyűlekeznek olyan pártok köré, amelyek akár ténylegesen, akár csak feltételezésük szerint, az önnön értékeiket juttatják kifejezésre. Új pártok esetében ez utóbbi mozzanat különösen jelentős szerepet játszhat, s ilyenkor nagyobb lehet a „félreértésen” alapuló csatlakozások esélye is. (Igaz ugyan, mint ahogy már utaltunk rá, az ilyenfajta „nem-szándékolt” kapcsolódás sem marad nyomtalan a pártok értékrendszerének alakulására nézve.) Létrejöhét az összefüggés még látensebb, kognitív áttételek nyomán is. Lehetséges, hogy a szóban forgó attitűd nem játszik kitüntetett szerepet az adott párt kultivált ideológiájában, viszont párthívek nézet-

rendszerében kapcsolódik egy olyan beállítódáshoz (vagy stílusjegyhez), amelyre a fent említett két eset valamelyike jellemző. Így amikor a követők egy része a párt-hoz esetleg bizonyos stílusjegyek — például radikalizmus vagy kiegyensúlyozottság — vonzása nyomán zárkózik fel, amelyekhez nézetrendszerükben más attitűdök társulnak, mint amilyeneket a szóban forgó pártok magukénak vallának. Végül, egy olyan összefüggéstípusra is utalni kell, amely az előzőektől eltérően nem annyira mentalitásbeli, hanem „kemény változókon”, társadalmi-demográfiai jellemzőkön alapuló rekrutációra épül. Ilyen eset az, amikor egyes pártokat zömben meghatározott státusú, például a társadalmi hierarchia alján elhelyezkedő emberek választanak, akik sajátos érdekeikből, értékeikből adódóan — párhovartartozástól függetlenül is — jellemzően meghatározott nézeteket vallanak.

A rendelkezésre álló adatokkal és módszertani eszközökkel e hatások összessége nem választható külön. A választókról meglévő objektív ismérvek alapján azonban legalább az utolsó effektus elemzésére mód nyílik. Az alkalmazott technika révén arra kapunk választ, hogy a pártpreferencia és valamely nézet közti összefüggés „önálló” hatásnak tulajdonítható-e, vagy mindössze fenomenológiai együttjárásról, a nézetek és „hordozók” külsődleges összekapcsolódásáról van szó. Az itt és a következő elemzéseknél is felhasznált regresszió-analízis során az adott beállítódás szerepel függő, a hat párthoz tartozás (külön-külön, „dummy”-jelleggel) és a szokásosan felhasznált legfontosabb társadalmi-demográfiai ismérvek független változókként.

2. táblázat

A „rendszer-dimenzió”-való elhelyezkedést meghatározó tényezők — lépcsőzetes regresszió-elemzés eredményei

(béta-együtthatók, a régi rendszerhez vonzódás irányában)	
(1986-os) MSZMP-tagság ⁽¹²⁾	0,28
MSZP-választás	0,15
életkor	0,15
nem (férfiak +)	0,13
SZDSZ-választás	-0,11
Kisgazda-választás	-0,11
KDNP-választás	-0,09
	<hr/> R ² 22%

Az adatokból kitűnik, hogy a jelenlegi pártok iránti preferencia az esetek többségében közvetlenül — önálló hatás útján is — összefügg a rendszerattitűddel. A kivételt képező esetek közül az MDF-nél a fent bemutatott alapérték is kevésbé tért el az átlagtól, a FIDESZ-nél pedig a pregnánsabban elutasító attitűd mögött a jelen elemzés szerint alapjában a fiatal szavazók túlsúlya és a fiatal korcsoportoknak általában is jellemző ellenzéki beállítódása állt. Az is látható ugyanakkor, hogy a népességet az adott szempontból döntően az egykori MSZMP-hez fűződő viszony osztotta meg. (Részletesebb elemzések szerint az ellenzéki pártok-

ra szavazó volt MSZMP-tagok is inkább a lojalitás, mint az elutasítás felé mutató értékkel jellemezhetők rendszer-dimenzión.) A tanulmány tárgyánál fogva nincs tér azoknak a — feltehetően az adott csoportok (korábbi) társadalmi-politikai pozícióival összefüggő — megállapításoknak taglalására, melyek szerint az életkor szerint az 50 és 70 év közöttiek, a nemek szerint pedig a férfiaknál mutattak inkább lojalitást a régi rendszer értékeihez.

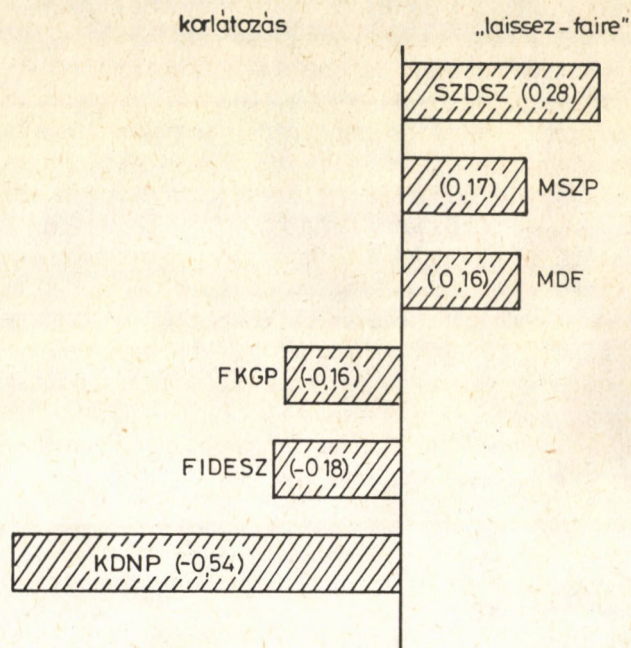
A különböző pártok programjának további kitüntetett kérdése, a parlamenti választási kampány egyik központi témája a *piacgazdaság* kiépítéséhez való viszony. Ennek tengelyében a piaci automatizmusok szerepével, a gazdasági folyamatok szabad érvényre juttatásával kapcsolatos eltérő felfogások állnak. Bár e kérdés a rendszerváltással politikailag erősen összefügg, a közgondolkodásban az előbbtől viszonylag független, önálló dimenzióként jelenik meg. Ez nem is annyira meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a piacgazdaság térhódításának kultivációja már az egypártrendszeri berendezkedések késői időszakában is megindult, másrészt, hogy a rendszerváltás igénye nem minden politikai programban társult a piacgazdaság iránti egyértelmű rokonszenvvel.

A szóban forgó attitűd mérésének alapjául a két felvétel öt kérdése (kérdéssorozata) szolgált. A konstrukció alapjául szolgáló faktoranalízisben legnagyobb súlyú összetevőként a liberális gazdasági beállítódás indexe jelent meg, amely konkrétan olyan alkomponenseket tartalmazott vezető helyen, mint a piac szabad működésének, illetve a jövedelemkülönbségek korlátozásáról vallott álláspont.¹³ A piacgazdaság-dimenzió további tényezői a munkanélküliség elfogadása-elutasítása; skála a teljesítmény-elv jelentőségéről az anyagi viszonyokban; a magántulajdon becsének helyreállításáról való vélemény. Ezekhez a gazdasági tartalmú komponensekhez (a családi szerepekhez kapcsolódó) hétköznapi liberalizmust kifejező skála is társul.¹⁴

A pártok híveinek beállítódásáról elsőként ismét az alapadatokat, a dimenzió elfoglalt egyszerű átlagértékeket mutatjuk be a 2. ábrán.

Már az egyszerű adatok is jelzik, hogy a különböző pártok követőinek a piacgazdasággal kapcsolatos beállítódása alapján az objektív társadalmi-demográfiai összetétel kapcsán kimutatott „erőforrás-tengely” szerinti elrendeződéshez igazodik: az erőforrásokkal jól ellátottak a szabadverseny elvéhez, az erőforrásokban szegényebbek a nyers piaci erőktől való védelem felé vonzódnak.¹⁵ Az objektív elrendeződéshez képest azonban már itt figyelmet érdemel az erőforrás-tengely tekintetében nagyon hasonló helyzetet elfoglaló kereszténydemokraták és kiskgazdák viszonylagos távolsága, amit talán az etikai és a piaci értékeknek a két párt szavazóbázisán belüli hagyományosan eltérő hangsúlyokkal hozhatunk összefüggésbe. Figyelmet érdemel az is, hogy politikai programjuk tekintetében olyan közel eső pártok, mint az SZDSZ és a FIDESZ híveinél e dimenzió mentén nem jelentéktelenek a különbségek, az SZDSZ, az MSZP és az MDF „közönségei” ugyanakkor elég közel állnak egymáshoz.

Ismét felmerül a kérdés, hogy a részletesebb elemzés mennyire erősíti meg a pártpreferenciák önálló szerepét e kérdéskörben, illetve mennyire tulajdoníthatók az eltérések alapján a szociális összetételbeli különbségeknek?

2. ábra
A pártok választóinak értéke a „piacgazdaság-dimenzió”-n.
(faktor – score – átlagok)

3. táblázat

A „piacgazdaság”-dimenzión való elhelyezkedést meghatározó tényezők —
lépcsőzetes regresszió-elemzés eredményei

(béta-együtthatók, a „laissez-faire” irányában)	
iskolai végzettség	0,31
anyagi helyzet	0,20
neme (férfi +)	0,17
KDNP-választás	-0,08
	<hr/> R ² 25%

Az elemzésből egyértelműen kitűnik, hogy a szóban forgó beállítódásmód mögött döntően nem annyira a párthovatartozás, mint az erőforrások mentén kialakuló hierarchikus tagolódás játszik meghatározó szerepet. Az értékek bizonyos szerepét — ha az előbbieknél kisebb súllyal is — a kereszténydemokrata orientációnak a piaci verseny negatív következményeire utaló önálló megjelenése jelzi.

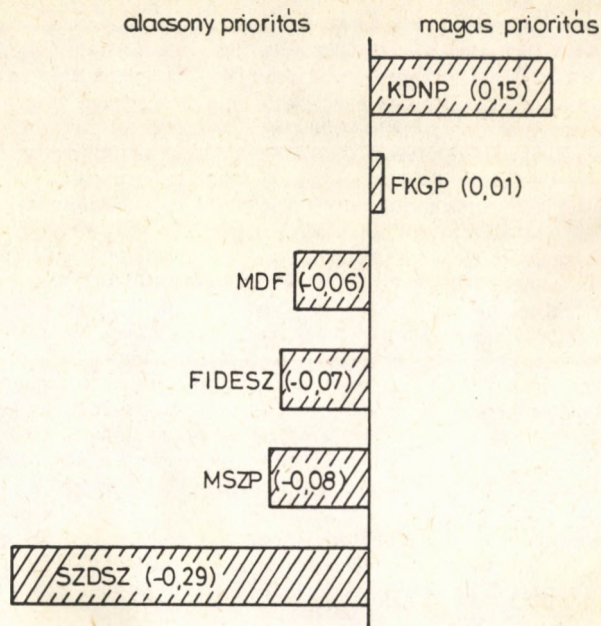
(A „párt-effektus” vizsgálatát azonban nem zárhatjuk le a fentiekkel; a későbbiekben még kitérünk a nagyobb pártok szavazótáborán belüli, belső „magjai” és külső „gyűrűi” közt e szempontból is fennálló különbségekre.)

Tovább árnyalja a képet, ha nemcsak a piacgazdaság iránti attitűdöket, hanem olyan skilleket is figyelembe veszünk, mint a piaci aktivitáshoz, az eddig fennálló hazai viszonyok között a második (sőt, harmadik) gazdaságbeli részvételhez szükséges készségek megléte. Az ennek mérésére szolgáló index (közös faktor) a vizsgálatból olyan összetevőket foglal magába, mint az ügyfelek kiszolgálásával, az utazással és „jövés-menéssel”, a számolással, kalkulációval kapcsolatos munkakör, illetve olyan készségek deklarált megléte, mint a divathoz, öltözködéshez, a borra való adásához, az ajándékozáshoz és a hivatalos ügyintézéshez való „szakértelem”. E szempontból is az erőforrástényezők hatása a meghatározó, ezen belül azonban inkább az anyagi, mint az iskolázottsági előnyök dominálnak. A pártok között ugyanakkor a FIDESZ követői ugarnak ki, s ez az összefüggés önálló hatásként is megjelenik. A piacgazdaság iránti attitűdök és a piaci, második gazdasági skillek adatainak kombinálásával megragadott tipológia a pártok bázisának arculatához további adalékot nyújt. A két dimenzió klaszterezésével a piachoz való viszonyulás négy típusa rajzolódik ki: 1. a „vállalkozók” (akik készségeikben és beállítódásaikban is nagy affinitást mutatnak a piac iránt), 2. a „félvállalkozók” (akiknek megvannak — vagy megvolnának — a skilljeik a piaci részvételhez, de — jellemzően a szükséges erőforrás-háttér hiánya és a személyes kilátások bizonytalansága miatt — kétségeik is vannak a szabadverseny rizikóit illetően), 3. a „piacbarátok” (akiket személyes skillek nem predesztinálnak az aktív piaci részvételre, de így is általános pozitív hatást várnak a piacgazdaság térhódításától), 4. a „védekezők” (akiknél a piaci készségek hiánya a korlátlan piactól való félelemmel társul). Az utóbbi — legszámosabb — típus az alsó társadalmi rétegekben és ennek megfelelően a kereszténydemokraták és a kisgazdák híveinél fordul elő a legnagyobb arányban. A „vállalkozók” legkisebb létszámú — csoportja az SZDSZ, a „félvállalkozók” a FIDESZ, a „piacbarátok” az MSZP és az MDF táborában találhatók meg átlagon felüli gyakorisággal.

Az illető kérdéskörrel tartalmilag sok szálon függ össze a *szociális* kérdésekben elfoglalt alapállás. A piacgazdaság melletti határozott kiállás jellegénél fogva már valószínűsíthető bizonyos anyagi-szociális különbségek elfogadását, mint ahogy a szociális szempontok kitüntetett hangsúlya is hajlamosít a piaci erők általános érvényre jutásának korlátozására. Bár a szociális kérdések prioritásának mérőeszközét az előbbi beállítódás kérdéseitől függetlenül dolgoztuk ki, köztük erősen szingifikáns, mértékében sem jelentéktelen (0,30) korreláció figyelhető meg. (A piaci és a szociális orientáció közti pregnánsan negatív összefüggés talán azzal is kapcsolatba hozható, hogy mind ez idáig gyengék az olyan — szociáldemokrata jellegű — pártszerveződések, amelyek a két elv együttes kuttívációjából indulnának ki.)

Az index olyan vélelményeken alapul, mint az állami támogatásoknak rászorultság vagy érdem szerinti elosztása;¹⁶ annak elfogadása vagy elutasítása, hogy „a szegények maguk tehetnek helyzetükről”, a társadalom alsó vagy felső rétegeihez való személyes közelség;¹⁷ az (új) kormány feladatai közt a szegénység elleni küzdelem fontossága.

A szociális prioritás dimenzióján a pártok támogatóinak sorrendje a piacgazdaság iránti beállítódáshoz képest lényegében ellentétes elrendeződésű. Ezt szemlélteti a 3. ábra.¹⁸

3. ábra

A pártok választóinak értéke a „szociális prioritás” dimenzióján
(faktor – score – átlagok)

Az ábráról leolvasható, hogy az eltérések szűkebb skálán mozognak, mint az előző esetekben, és feltűnhet az is, hogy inkább a negatív értékek dominálnak. Az össz-átlag kialakulásában ugyanis szerepet játszottak a pártpreferencia kinyilvánításától tartózkodó, a választási részvételtől elzárkózó személyek is, akik a hat parlamenti párt hívei mindegyikéhez képest jobban hangsúlyozták a szociális problémák jelentőségét (átlaguk 0,24). (A választási részvétellel foglalkozó tanulmányunk részletesebben vizsgálta a szóban forgó mozzanattal összefüggő kirekesztettség motívumot mint a választásoktól való távolmaradás meghatározottabban érvényre jutó indítékát.)¹⁹

Az objektív háttértényezők és a pártpreferenciák viszonylagos szerepét tükröző regresszió-elemzés itt is az erőforrás-tényezők jelentőségét húzzák alá (ezen belül viszont az anyagi helyzet dominanciájával), s ezek mellett az SZDSZ-affiliáció jelenik meg önálló negatív hatással.²⁰

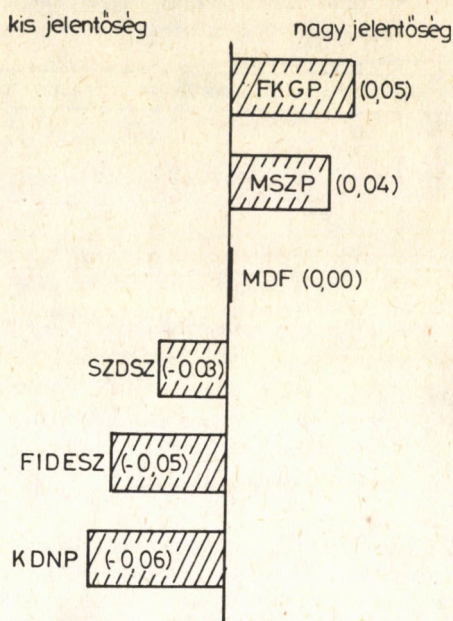
A „szociális prioritás” dimenzióján való elhelyezkedést meghatározó tényezők –
lépcsőzetes regresszió-elemzés eredményei

(béta-együtthatók a magas prioritás irányában)	
anyagi helyzet	-0,16
iskolai végzettség	-0,14
SZDSZ-választás	-0,11
	<hr/>
	R ² 9%

A vizsgált negyedik dimenzió, a **nemzeti** kérdéskör a választási kampányban megkülönböztetett szerepet kapott, és egyes politikai kommentárok szerint a választók pártok mögötti felsorakozását is alapvetően meghatározta. Mivel e témában a kognitív tartalmakhoz képest túlsúlyosak az emotív, szimbolikus elemek, valójában nem könnyű feladat a jelenség kérdőíves felvételen alapuló megközelítése és a sajátosságok egzakt mutatóba való sűrítése.

E vizsgálat keretében a rendelkezésre álló adatok közül három kérdést, illetve kérdés-sorozatot használtunk fel a nemzeti kérdéskörnek tulajdonított jelentőség mérésére: a kormány teendői közt a határainkon túl élő magyar kisebbségek érdekében történő fellépés szorgalmazása; a személyes identitás-címkék közül az „erős nemzeti érzés” választása; egy (több kijelentésből álló) a nemzeti büszkeségre vonatkozó attitűd-skálán elfoglalt hely.²¹

Az adott index alapján a hat párt támogatói közt jelentéktelenek a különbségek. Adataink szerint tehát a megjelölt négy kérdéskör közül a nemzeti kérdés az, amely a legkevésbé osztja meg a „választóközöniséget”. Sőt, hasonlóan az előző, szociális problematikához, ezúttal is talán a választók és a nemválasztók közti törésvonal a szembetűnőbb: utóbbiak gondolkodásában kevésbé áll előtérben a nemzeti szempont. Azonban ha a kérdések konkrét tartalmát és a válaszok megoszlását tekintjük, az előbbiek sem térnek el jelentősen egészében egy mérsékelt középútnak tekinthető felfogástól. Nem arról van szó, hogy e kérdéskörben a közgondolkodást semmilyen fajta választóvonalak nem osztanak meg bizonyos mértékig, ugyanis a részletesebb elemzések szerint (korábbi kutatások eredményeivel egybevágóan) az idősebb generáció tagjai nagyobb prioritást adnak a nemzeti szempontoknak, másfelől a rossz anyagi helyzetű, egzisztenciálisan fenyegetett csoportok tudatában jobban háttérbe szorul e kérdéskör. Azonban a pártok mögötti felsorakozást szemmel láthatóan nem e dimenzió határozta meg a választók széles körében.²² (Mint még visszatérünk rá, némileg más a helyzet a pártokhoz szorosabban kötődő, a támogatók szűkebb csoportjaihoz tartozó választók körében.)

4. ábra
A pártok választóinak értéke
a „nemzeti kérdéskörnek tulajdonított jelentőség” dimenzióján
(faktor – score – átlagok)

A rend kedvéért ebben a témában is közöljük az alapvető tényezőket kiemelő regresszió-elemzés eredményeit.²³

5. táblázat
A „nemzet-dimenzió” való elhelyezkedést meghatározó tényezők — lépcsőzetes regressziós-elemzés eredményei

(béta-együtthatók, a nagy jelentőség irányában)	
életkor	0,19
anyagi helyzet	0,09
	<hr/>
	R ² 4%

Összefoglalva az eddigieket, elsőként a kérdéskörök viszonylagos jelentőségéről kell szólni. Az egyes témák különböző élességgel osztják meg a különböző pártok szavazótáborait. Az a mutató (az éta-érték), amely azt jelzi, hogy a választóknak a pártok közti megoszlása mennyit magyaráz az egyes nézetek társadalmi szóródásából, jól tükrözi az egyes témák súlyát a szavazókért folyó 1990-es versenyben. E tekintetben vízválasztónak bizonyult a rendszerváltás kérdésköre (eta-négyzet 18 százalék). Elmarad ettől, de még nem elhanyagolható a piacgazdasággal, illetve a szociális problematikával kapcsolatos állásfoglalás jelentősége (a vonatkozó érték 5, illetve 2 százalék). Végül adataink szerint a nemzeti kérdéssel kapcsolatos nézetek szinte egyáltalán nem kapcsolódtak a választók pártok közti megoszlásához (eta-négyzet 0 százalék). A „napirendi jelentőség” kérdésnél természetesen hangsúlyozni kell az időtényezőt. Az alapvető politikai rendszerkérdések eldőltével minden bizonnyal megnő a mögöttük másodlagos helyre szorult gazdasági-szociális választóvonalak relatív súlya.

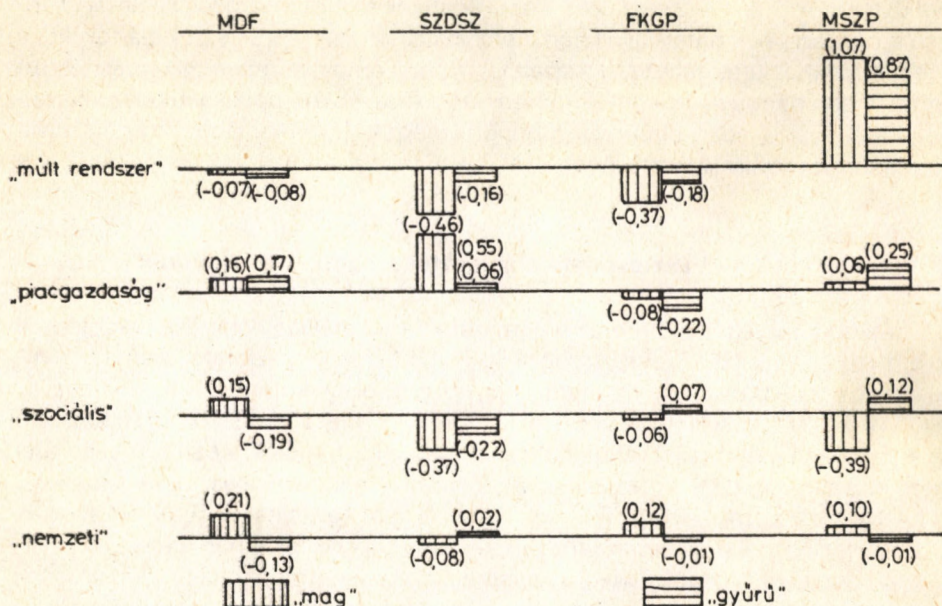
3. Pártokon belüli választóvonalak: választói „magok” és „gyűrűk”

Az eddig vizsgált dimenziók egy részében csak halvány eltérések rajzolódtak ki a pártok hívei közt. Választásszociológiai kutatások tapasztalatai szerint ugyanakkor az egyes pártok táborán belül is egyes csoportok különböztethetők meg az azonosulás hőfoka tekintetében. A mi esetünkben, ahol a választók pártokhoz való felsorakozása mögött alig vannak történeti-szociális tradíciók, ez a különbségtétel még inkább indokolt — már csak azért is, mivel a márciusi választással kapcsolatos felvételek a szavazók egy jelentős részénél nem kevés esetlegességet jeleztek a választási döntésnél. Felvetődhet, hogy a pártokhoz lazábban kapcsolódó választók esetében a politikai-ideológiai profilok kevésbé pregnánsak, és ez elmossa a pártokhoz szorosabban kötődő választók közti határozottabb különbségeket.

A fenti megfontolások alapján a nagyobb pártok támogatóin belül megkülönböztettük a szorosabban és lazábban kötődő szavazók csoportját: „magokat” és „gyűrűket”. Elvben természetesen kettőnél több fokozatról is szó lehetne, azonban a vizsgálat keretei között (az adott mintanagyság mellett) finomabb csoportosításra nem volt lehetőség. Az említett módszertani korlátok miatt a szóban forgó elemzést így is csak a négy legnagyobb pártra, az MDF-re, SZDSZ-re, Kiszgazdapártra, MSZP-re vonatkozóan tudtuk elvégezni: A megkülönböztetést a következő alapon végeztük el: a követői magok meghatározásánál az egyes pártok mellett nyilvánított választási szándék mellett további feltételként tekintettük annak deklarálását, hogy az illetők

- „biztosan elmennek szavazni”,
- „biztosan az említett pártra fognak szavazni”, illetve
- a „rokonszenv-ellenszenv” hőmérőn való elhelyezésekor az adott pártokat kedvezően értékelték.²⁴

E szétválasztás nyomán az egyes pártok választói körének 37—46 százaléka tartozott a „maghoz”, 54—63 százaléka a „gyűrűhöz”. (Ezen belül a relatíve legnagyobb „maggal” az SZDSZ, a legkisebbel az MDF rendelkezett.) Az 5. ábra e megkülönböztetés szerint mutatja be a négy vizsgált dimenzió szerinti átlagértékeket.

5. ábra
A választói „magok,” és „gyűrűk” elhelyezkedése a négy vizsgált dimenzió
(faktor – score – átlagok)

Az ábrából világosan kitűnik, hogy a választói magok valóban pregnánsabban fejezik ki az egyes pártok támogatóinak alapjellegzetességeit, míg a gyűrűben elmosódottabbak a pártok közti különbségek, értékeik közelebb vannak az átlaghoz.

Ami az egyes pártokat illeti, ez az általános megállapítás talán legkevésbé az MDF-re jellemző. Miközben az MDF választói egészében közbülső pozíciót foglalnak el a vizsgált politikai-ideológiai kérdéskörökben, ez az átlaghoz közeli álláspont nemcsak a gyűrűre, hanem támogatóinak magjára is érvényes — kiugró értékekkel a négy dimenzió közül egyik esetben sem találkozhatunk. Figyelmet érdemel ugyanakkor, hogy a nemzeti és a szociális dimenzió a mag és a gyűrű bizonyos

fokig különválnak, sőt az előbbi dimenziónál a közbülső jelleg a mag esetében nem is áll, mivel valamennyi regisztrált érték közül a nemzeti szempont hangsúlya itt a legnagyobb. Az SZDSZ-re ugyanakkor különösen érvényes a választói mag pregnanciája, bár a mag és a gyűrű között nem mutatkoznak komoly jellegbeli eltérések. Utóbbi a Kisgazdapárt választóiról is elmondható. A tartalmi jellegzetességeket illetően a piacgazdaság dimenziójában egy kiegészítő megállapítás érdemel figyelmet. A szociális összetétel szerepét kiszűrő regresszió-elemzés szerint az SZDSZ mellett a kisgazdák támogatói magja is a piaci viszonyok kiterjesztése felé orientálódik.²⁵ Az MSZP esetében a szociális dimenzió igen erősen megosztja a maghoz és a gyűrűhöz tartozók álláspontját. E rés a vizsgált tizenhat érték közül a legnagyobb. Nemcsak irányában tér el egymástól az átlaghoz képest a választói mag és gyűrű felfogása, de az előbbinél az adott dimenzióban valamennyi regisztrált adat közül a legalacsonyabb — a szociális szempontok kis hangsúlyára utaló — érték tapasztalható.²⁶

A fenti ábrán a pártok választóiról, illetve azok alcsoportjairól már kirajzolódott egy átfogóbb kép a négy dimenzió együttes figyelembevételével. Az ideológiai színek azonban jóval sokszínűbb annál, mint amit a globális konfigurációk sejtetnek. Az eddigiek a pártokról csak az átlagok, a modális jellegzetességek szintjén érvényesülő tendenciákat tekintve adtak képet. Homályban hagyták viszont azokat az individuális (illetve csoport-) szinten előforduló mentális konfigurációkat, amelyek egyes pártokon belül esetleg oly mértékben eltérő jellegű nézetegyettesekben öltenek testet, hogy a párt globális szintjén ki is olthatják egymás hatását. A konfigurációk részletesebb rajza azon kívül jobban meg is világítja az egyedi dimenziók speciális jelentéseit. E célokból kiindulva a négy dimenzió kombinációin alapuló klaszter-elemzéseket végeztünk, amelyek nyomán — empirikus és tartalmi megfontolások alapján — végül egy nyolcosztatú tipológiát fogadtunk el.²⁷ Az alábbiakban e nyolc ideológiai-politikai típus tartalmát abban a hierarchikus sorrendben mutatjuk be, ahogy az őket hordozó személyek (az első részben említett) globális erőforrás-készletük alapján elhelyezkednek. Gyakorlatilag fentről lefelé haladunk az ideológiai alakzatok szociális beágyazottsága szerint (lásd a 6. táblázatot).

Mielőtt a pártok, illetve a választói magok és gyűrűk jellegzetességeire térnénk, indokolt röviden szólni a típusok jellegéről és elnevezéséről. A felső rétegekben liberális jellegű típusok fordulnak elő. A „neoszocialistáknál” három lényeges ismérvet is figyelembe kell venni: a múlt rendszer ideológiai univerzumához való lojalitás együtt jelentkezik a piacgazdaság favorizálásával és a szociális mozzanat háttérbe szorulásával (vagyis inkább liberális, mint szociáldemokrata jegyeket hordoz). A viszonylag tiszta típusnak tekinthető „klasszikus liberális” felfogás két meghatározó összetevője a piaci verseny favorizálása s a szociális szempontok mellőzése. A „liberális nemzeti” gondolkodásmód jellegét a nemzeti kérdések igen hangsúlyos jelenléte határozza meg, amely e típusnál a piacbarát beállítódás megjelenésével társul. A „mérsékelt liberális” mentalitásnál a mérsékelt jelzőt az indokolja, hogy a valamennyire is piacbarát, liberális típusok közül itt jelenik meg

egyedül a szociális problémák bizonyos hangsúlya. Ez azonban nem ér el olyan értéket, hogy „szociáldemokrata” beállítódásról beszélhetnénk. A főként az alsó-középrétegekben megjelenő „tradicionális-konzervatív” típus jellegadó dimenziója a szociális szempontok erőteljes korlátozása. Emellett e gondolkodásmódnál a régi rendszer határozott elutasítása a piacgazdaság iránti ambivalenciával társul. Az „ex-lojálisoknál” az elmúlt rendszerhez való lojalitás szerepe a domináns. Ezt a piacial szemben inkább a szociális szempontok hangsúlya egészíti ki, azonban ezekben a dimenziókban már nem jelentkezik határozott irányultság. A legszámosabb típus a döntően erőforrásszegény rétegekből kikerülő „népi pragmatikus”. Őket mind a piacgazdaságot, mind a nemzeti szempontokat előtérbe állító ideológiáktól (sőt, általában mindenfajta ideológiától) való idegenkedés jellemzi. A hasonló társadalmi státusú „népi-nemzetiek” viszont — egy bizonyos populisztikus jelleggel — egyaránt határozott beállítódást tanúsítanak a szociális és a nemzeti hangsúlyok irányában, egyszersmind bizonyos ellenérzést mutatva a piaci verseny térhódításával szemben.

6. táblázat ⁽²⁸⁾

Ideológiai-politikai tipológia az alkotó dimenziók szerint

(faktor-score átlagok)

	„múlt rendszer”	„piac- gazdaság”	„szociá- lis”	„nem- zeti”	előfordu- lási gyako- riság	a típusok- hoz tarto- zók erő- forrás értéke ⁽²⁷⁾
	dimenzió					
„neoszocialista” (liberális szocialista)	2,21	1,23	-0,80	0,01	3%	0,74
„klasszikus liberális”	0,03	1,31	-1,28	-0,21	11%	0,65
”liberális nemzeti”	-0,05	0,85	-0,30	2,08	7%	0,59
„mérésékelt liberális”	-0,41	0,96	0,37	-0,52	12%	0,49
„tradicionális konzervatív”	-0,60	-0,12	-1,06	0,42	11%	0,11
„ex-lojális”	1,88	-0,15	0,28	-0,24	9%	0,02
„népi pragmatikus”	-0,24	-0,61	0,14	-0,56	31%	-0,20
„népi-nemzeti”	-0,16	-0,51	0,96	0,86	16%	-0,48

A következőkben a választói magok és gyűrűk típusok közti megoszlását mutatjuk be (7. táblázat). A „teljesség kedvéért” feltüntetjük annak a két pártnak — a FIDESZ-nek és a KDNP-nek — az adatait is, ahol a választói magok és gyűrűk szétválasztására a már említett okok miatt nem kerülhetett sor.

Az egyes választói csoportokat jellemző mentalitások kiemelésénél mind a típuson belüli kitüntetett helyet, mind a csoporton belüli relatív gyakoriságot figyelembe vettük. (Utóbbi szempontonál természetesen nem téveszthetjük szem elől, hogy az egyes típusok össznépségen belüli előfordulása erősen eltérő, s így például a „népi pragmatikus” beállítódás csaknem minden csoportban a leggyakoribb.) Ahogy már az előzőekben is utaltunk rá, itt is kitűnik, hogy a választói magokban több, az átlagostól markánsan eltérő felfogás fordul elő, mint a gyűrűkben.

7. táblázat

Ideológiai-politikai típusok a pártok választói, illetve a választói magok és gyűrűk szerint (%)

	MDF		SZDSZ		FKgP		MSZP		FIDESZ	KDNP
	mag	gyűrű	mag	gyűrű	mag	gyűrű	mag	gyűrű		
„neoszocialista”	4	2	0	0	2	0	13	6	0	0
„klasszikus liberális”	10	16	25	16	5	13	17	9	11	8
„liberális nemzeti”	4	4	4	8	10	9	4	9	11	4
„mérsékelt liberális”	21	22	23	11	7	11	4	6	6	8
„tradicionális konzervatív”	17	6	13	16	24	11	9	0	15	16
„ex-lojális”	4	10	4	2	5	2	30	33	0	8
„népi pragmatikus”	21	31	21	33	29	38	9	21	49	44
„népi nemzeti”	19	10	10	14	19	17	13	15	9	12
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
N =	55	95	58	69	48	61	24	37	52	36

Utóbbiakra ugyanakkor a kevésbé ideologisztikus, „népi pragmatikus” típus hangsúlyos jelenléte általános jellemző. Pártonként sorra véve, az MDF választói magjában a „mérsékelt liberális”, a „népi nemzeti” és a „tradicionális konzervatív” gondolkodásmódok fordulnak elő viszonylag magas arányban. A gyűrűben ebből a hármas együttesből csak a „mérsékelt liberális” jelenik meg egyértelműen. Az SZDSZ szűkebben vett bázisának jellegét a „klasszikus” és a „mérsékelt liberális” beállítódás túlsúlya adja meg, míg a tágabb választói körben — érdekes módon, a fentiekől eltérő jelleggel — a „tradicionális konzervatív” felfogás jelenik meg átlagon felüli reprezentációval. A kisgazdák választói magjában a „tradicionális konzervatív” és a „népi-nemzeti” típus kap kitüntetett szerepet, de az összességében kevésbé elterjedt „liberális nemzeti” felfogás gyakorisága is viszonylag magas. A nagyobb pártok választói csoportjai közül a kisgazdák gyűrűjében a leginkább domináns a „népi pragmatikus” szemléletmód. Az MSZP választói magjában eléggé eltérő jellegű típusok: az „exlojális” mellett a „neoszocialista”, sőt a „klasszikus liberális” gondolkodásmód is magas súllyal szerepel, míg a gyűrűben ezek közül inkább csak az első felfogás játszik domináns szerepet. A csak egészükben jellemezhető választói csoportok között a FIDESZ-nél rendkívül hangsúlyos a „pragmatikus” orientáció, emellett a jellegében alapvetően különböző „liberális nemzeti” szemléletmód is itt fordul elő legnagyobb arányban. A kereszténydemokratáknál az előbbi beállítódás ugyancsak erőteljes megjelenése mellett a „tradicionális konzervatív” szemléletmód is jellemző.²⁸

Az utóbbiakhoz kapcsolódóan említést érdemel, hogy a két legkisebb parlamenti párt, a FIDESZ és a KDNP szavazói közt legelterjedtebb az a „népi pragmatikus” típus, amely a népességnek messze a legnagyobb részét öleli fel. A tény e pártok szavazótáborának gyarapodási potenciáljára hívja fel a figyelmet.

ANGELUSZ, RÓBERT—TARDOS, RÓBERT:

POLITICAL AND CULTURAL CLEAVAGES AMONG VOTERS OF PARTIES OF THE HUNGARIAN PARLIAMENT

Summary

The article is the first part of a study, mapping the political-ideological and cultural characteristics of the six parliamentary parties of the new Hungarian democracy. The empirical source of the study is a follow-up research that joined before the 1990 spring parliamentary elections a former survey on the cultural-interactional stratification of the Hungarian society on a longitudinal basis. The approach of sociopolitical attitudes is based on four dimensions, having played a distinctive role on the agenda of recent Hungarian political life: attitudes toward the change of regime, the market economy, the priorities of social problems and the intensity of national feelings. This first part of the study analyses the cognitive organizations along these four dimensions both for all the voters of the given parties and for the inner circles (cores) and the outer voting circles of the biggest parliamentary parties.

JEGYZETEK

- 1 A vizsgálatot a Magyar Közvéleménykutató Intézet 1990 februárjában 1000 fős reprezentatív mintán végezte. Az átfogóbb attitűd-kutatást az tette lehetővé, hogy a felvétel az 1987–1988-as kulturális-interakciós rétegződésvizsgálat mintájához kapcsolódott, amelynek során egy sor szociális beállítódás, kulturális orientáció elterjedését közelítettük meg. Elemzésünk a két felvétel adatainak együttes alkalmazására, a korábban feltárt mentális-kulturális jellegzetességek és az idei választási preferenciák egymásra vetítésére épül. A korábbi adatok közül olyanokat használtunk fel, amelyekről viszonylagos stabilitást tételeztünk fel (mint pl. a csak hosszabb távon változó tudásstílusokról). Egyes indikátoraink az egymással összefüggő régi és új változók ötvözésén alapulnak.
- 2 A hat parlamenti párt szavazati sorrendjének felvételünk adatai pontosan meg is felelnek: MDF: 23 százalék, SZDSZ: 19 százalék, Független Kisgazdapárt: 16 százalék; MSZP: 9 százalék, FIDESZ: 8 százalék, Kereszténydemokrata Néppárt: 5 százalék.
- 3 A szóban forgó regresszió-elemzésekben függő változókként ún. „dummy-változókat” használtunk fel, ahol az egyes pártok híveit az összes többi párt híveivel állítottuk szembe. Az elemzésben — technikai okokból — a független változók két együttesét alkalmaztuk; a részletes eredményt a Függelék tartalmazza.
- 4 A szóban forgó komplex indikátor az ingatlanvagyon, a tartós fogyasztási javak állományát, a folyó fogyasztás szintjét és a jövedelmi helyzetet egyaránt magába foglalja.
- 5 Egy konkrétabb szintre lehatoló táblaelemzés alapján megállapítható, hogy az értelmiségi szavazókön belül valamennyi nagyobb párt közül az SZDSZ-nél a legnagyobb a másod-, illetve többgenerációs értelmiségiek aránya.
- 6 Az intergenerációs mobilitást a rendelkezésünkre álló adatok alapján a saját iskolázottság és az apa iskolázottságának egybevetésével mértük. Az így kapott skála háromfokú: felfelé mobil, immobil, lefelé mobil.

- 7 Az alapvető szociális választóvonalat képező erőforrás-dimenzió kumulatív sokféle egyenlőtlenségi mozzanatot magába foglaló jellege, másfelől az anyagi tényezőknek a kulturális melletti, kitüntetett szerepe egyaránt arra utal, hogy a társadalom politikai tagolódása a pártosodásnak már ebben a kezdeti szakaszában is az osztályspecifikus elrendeződés bizonyos jeleit mutatja. A pártok szociális bázisának komoly különbségeire hívja fel a figyelmet *Hankiss E.* cikke is (*Még nem a Kánaán* = Világ, 1990. május 3.).
- 8 Az egyes kérdéseket részletesen lásd a Függelékben.
- 9 Az adott kérdést a 88-as felvételtől vettük, amikor a „politizálás” és „nem-politizálás” kifejezéseihez még a kultivált ideológiát elfogadó, illetve attól tartózkodó attitűd társult.
- 10 Az index kialakítása alapjául szolgáló faktoranalízis eredményeként a közös tényezőben az egyes alapváltozók faktorsúlya a következő: bal—jobb: .64, „baloldali gondolkodás”: .61, „politizáló”—„nem politizáló”: .53; melyik út: .53; kormány megítélése: .38.
- 11 A hat parlamenti párton kívül regisztrált néhány további pártot is figyelembe véve, a vonzódás oldalán az (új) MSZMP híveinek átlagértéke a legmagasabb: 1,22. A többi párt választóinak értéke: Magyar Néppárt: 0,13; MSZDP: 0,04; Zöld Párt: 0,00.
- 12 Az alapul szolgáló longitudinális vizsgálat első, az objektív változókra irányuló felvétele 1986-ban folyt le a TÁRKI lebonyolításában.
- 13 A szóban forgó skála itemeit, illetve a további kérdéseket lásd a Függelékben.
- 14 A komponensek faktorsúlya, a rotálatlan első faktorban: gazdasági liberalizmus: 0,76; munkanélküliség elfogadása: 0,67; teljesítmény-elv: 0,51; hétköznapi liberalizmus: 0,44; magántulajdon becsének helyreállítása: 0,40.
- 15 Hasonló az elrendeződés a felvételen regisztrált parlamenten kívüli pártok esetében is (a „laissez faire”-tól a korlátozás felé): Zöld Párt: 0,22; MSZDP: -0,02; MSZMP: -0,09; Magyar Néppárt: -0,27.
- 16 Az alapul szolgáló első rotálatlan faktor faktor-súlyai: rászorultság-érdem: 0,65; „maga tehet róla”: 0,62; személyes közelség: 0,51; a szegénység elleni küzdelem: 0,48.
- 17 Ez az összetevő egy, az észlelt társadalmi konfliktusokra vonatkozó kérdéssorozattal épül fel. A választadók különböző dimenziókban mondtak véleményt arról, hogy mekkorák az ellentétek, majd besorolták önmagukat, hogy az ellentétes csoportok közül kikhez (pl. a vagyonsokhoz vagy vagyontalanokhoz, a vezetőkhöz vagy beosztottakhoz) „húznak inkább”.
- 18 A parlamenten kívüli pártok esetében a vonatkozó értékek: Magyar Néppárt: 0,26; MSZMP: 0,14; Zöld Párt: 0,02; MSZDP: -0,03.
- 19 Lásd „A nemválasztó választók” című cikkünket a Figyelő 1990. július 12-i számában.
- 20 Ez a bizonyos fokig meglepő, az SZDSZ-vezetés által megfogalmazott értékekkel ellentétes eredmény a konkrétabb összetevők szerint elsősorban a szegénység elleni küzdelem észlelt fontosságából, illetve a magasabb és alacsonyabb státusú társadalmi csoportokhoz való személyes közelségből adódik. (Tehát az SZDSZ-választók az átlagoshoz képest bizonyos fokig alacsonyabbra helyezték a problémát a kormányzati prioritások rendszerében, illetve inkább az előbbiekhöz, mint az utóbbi rétegekhez érezték magukat közel.)
- 21 Az index-konstrukció alapjául szolgáló faktoron a faktorsúlyok: kisebbségek támogatása: 0,70; „erős nemzeti érzés”: 0,65; nemzeti büszkeség-skála: 0,48.
- 22 Ezek az eredmények összecsengenek Schlett István megállapításaival arról, hogy a nemzeti kérdés megosztó szerepe a közfelfogáshoz képest csekélyebb volt a választói felsorakozásban. (Lásd *Schlett I.*: Tradíciók, modellek és körülmények c. tanulmányát = Világosság, 1990/6.) Mindezzel összefüggésben érdemes utalni egy korábbi tanulmányunkra is, amelyben kimutattuk, hogy a hazai politikai-ideológiai közgondolkodás egy fontos tengelyén, a pragmatizmus vs. szimbólumvezéreltség dimenzióján a többség gondolkodását jellemző súlypont egyértelműen a pragmatizmus pólusa felé esik. (*Angelusz—Tardos*: Társadalmi-ideológiai identitás és konfliktustudat = Társadalomkutatás, 1989/3.) Politológus-történészekre váró érdekes kutatási kérdés, hogy az 1990-es választási kampányokban a politikai pártok részéről nem értékelődött-e túl e kérdéskör súlya.

- 23 A parlamenti párton kívüli pártok vizsgálatban regisztrált választói közül egyedül a Magyar Néppárt esetében számottevő a nemzeti kérdéskörnek tulajdonított jelentőség, átlagértéke: 0,33. A további adatok: MSZDP: 0,13; Zöld Párt: -0,03; MSZMP: -0,11. A nemválasztók már említett átlagértéke ugyanakkor: -0,18.
- 24 Konkrétabban, egy három plusz fokozatot, 0-t és három mínusz, illetve egy semleges fokozatot tartalmazó skálán az adott pártot a plusz térféle helyezték el. A kritériumok eredményeként a követői magok minden párt esetében megközelítették a maximális értéket: (hétfokú skálára transzponálva), a vonatkozó magok átlagai az MDF-nél 6,82; az SZDSZ-nél 6,90; az MSZP-nél 6,50; az FKGP-nél 6,75. A „gyűrűk” esetében a megfelelő adatok rendre: 6,27; 6,28; 5,80; 6,00.
- 25 Emlékeztetünk arra, hogy e dimenzióban — a kisgazdák szavazóit általában jellemző — erőforráshiány a piac korlátozása irányában hat. Más alacsony státusú csoportokhoz képest a kisgazdák tehát viszonylag piacorientáltak.
- 26 Az attitűdbeli különbségek értelmezéséhez háttéradatként indokolt megjegyezni néhány számottevő eltérést a választói magok és gyűrűk összetételében. Az MDF-nél és az MSZP-nél a magasabb életkor, az SZDSZ-nél a (fő)városiasabb jelleg különbözteti meg leginkább a választói magot a gyűrűtől. A kisgazdák esetében a mag és a gyűrű összetétele többé-kevésbé homogénnek mutatkozik.
- 27 Egy pontosító megjegyzés a tipológia-képzés alapjául szolgáló empirikus eljárásról: Mivel a rendelkezésre álló programcsomag QUICK CLUSTER-es technikája első lépésben viszonylag durva eredményt adott, ezt egy következő lépésben az előzetes típusokon és a kiinduló négy dimenzióan alapuló diszkriminancia-elemzéssel finomítottuk, amelynek révén a válaszadó személyeket (a várható értéküknek megfelelően) a típusok közt némileg újracsoportosítottuk.
- 28 A szóban forgó erőforrás-értéket abból a diszkriminancia-analízisből kaptuk az első funkció „kimentésével”, amelyről a pártok szociális összetételével kapcsolatos elemzés során már szóltunk (lásd 1. táblázat).
- 29 A felvételben regisztrált korábbi pártok közül a két legkiugróbb adat a Magyar Néppártnál a „népi-nemzeti” típus 28 százalékos, s az MSZMP-nél az „ex-lojális” típus 37 százalékos „csúcs-előfordulása”.

POLITIKAI-IDEOLÓGIAI INKONZISZTENCIÁK ÉS A RENDSZERVÁLTÁS

1. Inkonzisztenciák az ideológiai-politikai tudásban

Az 1989-es év valamennyi kelet-európai ország esetében politikai fordulatot eredményezett. E fordulat előzménye a szocializmus ideológiájával legitimált modernizációs kísérlet egyre gyorsuló eróziója volt, mely Magyarországon már az 1960-as évek közepétől kezdetét vette. Az államszocializmus központi újraelosztáson alapuló reprodukciós rendszere beleütközött a saját maga által felkeltett ellenirányú modern szükségletekbe (pl. modern fogyasztás, infrastruktúra, iskolázás, szociálpolitika, egészségügyi ellátás). Mivel azonban e szükségletek kielégítésére alkalmatlannak mutatkozott, szükségképpen tér kellett hogy nyíljon a piaci mechanizmusok érvényesülése előtt. Ez kiélezte a redistribúciós és piaci erők küzdelmét, melyet betetőzött a politikai fordulat, anélkül hogy a küzdelem eldőlt volna.

1989-ben egy *ideológiai-politikai tudatvizsgálatot* végeztünk. Olyan személyeket kérdeztünk meg, akik együttese ideáltipikusan leképezte a társadalmi reprodukció két fő strukturális mechanizmusát (a politikai hatalom és az államigazgatás szféráját, illetve a piaci jellegű második gazdaság területét), valamint a kettőjük összemosódása mentén képződött vegyes strukturális helyzeteket. Szocialista, valamint liberális és konzervatív ideológiai-politikai tudattartalmakat vizsgáltunk zárt kérdőíves attitűdvizsgálat segítségével. Arra számítottunk, hogy a felkínált ideológiai-politikai attitűdsémák többé-kevésbé konzisztens elfogadása, illetve elutasítása lesz a jellemző.

Ezzel szemben azt tapasztaltuk, hogy az általunk feltett kérdések összessége alapján (70 kérdés, illetve 96 attitűdváltozó) kirajzolódó ideológiai-politikai horizonthoz nem illeszkedő válaszok aránya igen magas (73,4%) volt. Ennek alapján azt kellett látnunk, hogy a válaszadók ideológiai-politikai állásfoglalásait az összevisszaság, a határozatlanság, és az átgondolatlanság jellemzi.

Arra gondoltunk, hogy ha a nagy számú, együtt kezelt attitűd-változókat témák szerint (gazdaság, politika, ideológia, nemzet, humanizmus stb.) külön-külön vizsgáljuk, akkor talán több következetes és ellentmondásmentes válaszegyüttest kapunk. A nem illeszkedő válaszok aránya bár valóban csökkent, de még mindig elég magas maradt ahhoz, hogy inkonzisztens beállítódásokat, logikailag megengedhetetlen attitűd-

alakzatokra gyanakodhassunk. A következőkben az egyes témákra vonatkozó véleménygyűttesek kapcsán mutatózó inkonzisztenciáit vesszük sorra.

A politikai és a szocializmus ideológiai képére vonatkozó kérdésekre adott válaszok eltérő módon mutattak inkonzisztenciákat. A politikai témák esetében kevesebben adtak inkonzisztens válaszokat, de az inkonzisztencia tömeg nagy volt. Ezzel szemben a szocializmus jelentése tekintetében nagyon sokan adtak inkonzisztens válaszokat, de a következetlenségek kevésbé voltak élesek.

A gazdasági témákban (a mezőgazdaság „kiszgazda” jellegű átszervezése, privatizáció, terv—piac-dilemma) viszonylag nagymértékű konzisztens reagálás tapasztalható. A mezőgazdaság kistulajdonosi átszervezésével kapcsolatos attitűd konzisztenciája erőteljesebben érvényesült, mint a privatizációs attitűd. Akik a terv—piac-dilemmában következetesen a piac mellett foglaltak állást, kevésbé határozottan mutakoztak hajlamosnak elfogadni a privatizációs gondolatot, míg a konzisztens tervpártiak jóval elszántabbak voltak a privatizációs gondolatall szemben. A piacellenes attitűd tehát egészében véve konzisztensebbnek tűnik, mint a piacpárti.

A humanizmus-attitűdben (halálbüntetés-ellenesség) válaszolók több mint fele konzisztens álláspontot képviselt.

A magyarság mint érték megítélésében a válaszadók kétharmada inkonzisztens választ adott. A konzisztens kisebbség 91%-a a „nemzetközponlú értékludat” és 9%-a „az értéklközponlú nemzettudat” hívének bizonyult. A nemzeti ideológia zárt, nemzeti öncélúságot valló híveinek ellenzői jóval kevésbé voltak képesek nézeteik logikailag zárt hadrendbe állítására.

Az ideológiai-politikai tudás egyes témáiban tapasztalt inkonzisztencia-értékek egymástól függetlenül jelentkeznek. Az együttljárás feltűnő hiánya arra utal — melynek jeleit már korábban is tapasztalhattuk —, hogy a felmért ideológiai-politikai tudás egyes területei egymástól elszigetelt konzisztens alakzatokba szerveződnék. Nincs olyan ideológiai-politikai rendezőelv, amely a politikai, a gazdasági, az ideológiai és nemzeti tudatot egységesen áthatná. Általános tendenciaként leszögezhetjük, hogy hiába vall valaki (akár a liberális, akár a szocialista tanítás szerint) szilárd elveket a politikai-ideológiai tudás egyik területén, ebből nem következik, hogy bármelyik másik területen hasonló elvi szilárdságot mutatna.

A liberális ideológiai-politikai tudás konzisztenciája nem kedvez a nemzeti elkötelezettségnek. Minél rendezetlenebb és kuszább viszont a liberális világkép, annál hajlamosabb kapcsolódni a nemzeti ideológiához, annak nyugatosabb „szalonképes” változatához. Az agrárius, „kiszgazda” beállítódás inkonzisztencia-foka semmiféle hatást nem gyakorolt a nemzeti elköteleződéshez, aminek az a magyarázata, hogy ez a beállítódás igen szorosan kapcsolódik a nemzeti tudathoz. Fordított irányból vizsgálódva azt találtuk, hogy minél konzisztensebb a nemzeti elköteleződés, annál határozatlanabb a politikai és ideológiai liberalizmus. A gazdasági témákkal kapcsolatos beállítódásokat a nemzeti tudattartalmak konzisztenciájának mértéke nem befolyásolta.

A nemzeti elköteleződés mintha csak fokozódna az ideológiai-politikai tisztánlátás hiányával. Az ideológiailag konzisztens nemzeti tudat inkább összekuszálja a politikai, gazdasági és ideológiai attitűdök logikai hátterét, semmint hogy azok tisztázását segítené elő.

A kérdőívre adott válaszadói stratégiák alapján arra következtettünk, hogy az attitűd-skálák révén felkínált klasszikus ideológiai-politikai sémák nem tükröződtek vissza a válaszadók nézeteiben. Legfigyelemreméltóbb vonásként a szembenállás, a tagadás, a negativizmus bontakozott ki, ennek azonban állító ellentétei nem szerveződtek egységes ideológiai keretbe. A szembenállás tárgya az elmúlt négy évtized társadalmi gyakorlatát legitimáló szocialista ideológia volt. Az alternatívák keresése a politikai-gazdasági liberalizmus irányába mutatott. Az általános kép részelemei többnyire nem álltak össze ideológiailag egységes szemléleti keretbe. Ez a hiány markánsan jellemzi a tagadáson túl kirajzolódó gondolati tartományt.

2. Inkonzisztenciák az egzisztenciális pozíció és az ideológiai-politikai tudat viszonyában

Az inkonzisztencia-problematika vizsgálata tágabb értelmet nyer, ha a válaszadók egzisztenciális pozícióját meghatározó strukturális reprodukciós tényezőket is figyelembe vesszük. Kiindulásként nézzük meg a liberális beállítódásnak megfelelő ideológiai-politikai-gazdasági nézetelemek szociológiai magyarázó hátterét. Liberalizmusra csupán többgenerációs értelmiségi-polgári származás és különfajta kulturális előnyök együttese hajlamosít. E hajlamból akkor lesz tényleges liberális beállítódás, ha nem kommunista (1989-ben még ellenzéki minősülő) politikai aktivitás társul az előnyös társadalmi származás és kulturális javak együtteséhez. A hajlam aktualizálásának másik változata esetében a válaszadók redisztribúción kívüli egzisztenciális kötődésének (piac, második gazdaság) liberalizmus-hoz vezető szerepéről beszélhetünk.

A liberalizmus összetevői közül külön vizsgálva a privatizációs attitűdöt, a fenti tendencia annyiban módosul, hogy a piaci kötődés privatizációs vonzalma mérsékeltebben jelentkezik. Ezzel szemben a többgenerációs átörökölt magas kulturális és társadalmi státus ellenzéki politikai aktivitással kombinálódva már inkább eredményez privatizációs attitűdöt. Ez arra utalhat, hogy a privatizációs attitűd talán inkább a liberális ideológiai program által hirdetett politikai aktivitás részeként teoretikusan megfogalmazott cél elfogadásából, mintsem a szocializmus piaci elemeihez kötődő gazdasági gyakorlatból következhet.

A piaci kötődés és a privatizációs gondolat helyeslése között ambivalens viszony lehet, amit az is bizonyít, hogy a konzisztens privatizációs beállítódás megjelenésének a piaci kötődés önmagában véve egyáltalán nem kedvez.

A mezőgazdaság „kisgazdaelvű” átszervezésének gondolata esetében viszont a piaci kötődés konzisztenciafokozó hatását tapasztaljuk.

Két kérdés merül fel:

- Az agrárpolitikai privatizáció esetében a piaci kötődés miért kedvez konzisztens attitűd megjelenésének?
- A piaci kötődésnek miért nincs szinte semmilyen hatása a privatizációs elképzelések konzisztenciájára?

E két kérdés megválaszolhatóvá válik, ha az elemzés során a privatizációs és „kiszgazda” attitűdöket konzisztenciájukkal együtt vizsgáljuk. Azt látjuk, hogy a piaci kötődés konzisztens kiszgazda attitűdöt eredményez, melyből ugyanakkor feletébb inkonzisztens privatizációs attitűd következik. A földviszonyok privatizálásának programja — melynek felvállalására kedvezhet a redisztribúció árnyékában kialakult második gazdaságban elfoglalt pozíció — megáll a gazdaság teljes kapitalizálásának programja előtt.

A másik kérdésre akkor kapjuk meg a választ, ha együttesen kezeljük a politikai, gazdasági és ideológiai attitűdöket, valamint az egyes attitűdök konzisztenciáit. Azt látjuk, hogy minél konzisztensebb a privatizációs attitűd, annál konzisztensebb a liberális ideológiai-politikai világkép egésze is. A gazdaságra vonatkozó tudati struktúra kulcsa tehát a magántulajdon, a tőke, a piac, más szóval a kapitalizmus fenntartás nélküli helyeslése. Ha ez nincs meg, akkor a piaci kötődés és a mezőgazdaság kiszgazda program alapján történő átalakítása nem feltétlenül jár együtt a gazdaságról és a társadalomról alkotott liberális elképzelés egészével.

A piaci kötődés sajátos politikai-ideológiai tudatmeghatározó szerepét két foglalkozási csoport esetével is szemléltetni tudjuk. Minél távolabbi nemzedékre nyúlunk vissza az elméleti, kutató matematikusok értelmiségi-középosztályi státusa, annál erőteljesebben megnyilvánuló liberalizmus jellemzi őket. Az ellenzéki politikai aktivitás az eredendően erős liberális beállítódást tovább fokozza. Az, hogy egy matematikus sajátos tudását értékesíti-e a piacon vagy sem, nem függ sem a származástól, sem a kulturális tőkétől. A piaci részvétel legfeljebb kiegészítő szerepet játszik a liberális attitűd meghatározásában. Ebből arra következtethetünk, hogy a liberális politikai világképre nem annyira a tényleges piaci gyakorlat, hanem a piac teoretikus konstrukciójának belátása, a privatizációs gondolat hangsúlyozása fejt ki az elsődleges hatást.

Ezzel szemben a vállalkozóknál azt látjuk, hogy piaci pozíciójukból egyáltalán nem következik az a fajta ideáltipikus liberális politikai világkép és magatartás, melyet a matematikusok csoportjában láttunk. Míg a redisztribúciós kötődéstől a piaci kötődés felé tartva az összes foglalkozási csoport esetében az tapasztalható, hogy az egyén szabadságát életpályája alakulásában származása, illetve kulturális tőkéje befolyásolja leginkább, addig a vállalkozók csoportjába való bekerülés független a származástól — és éppen fordítva, bár csekély mértékben —, a birtokolt kulturális javak szintjétől függ. A piaci kötődésből nem következik semmilyen nyílt politikai aktivitás. Ugyanakkor a piac elméleti képéhez szervesen hozzátartozó kulcselképzelés, a privatizációs gondolat is hiányzik a vállalkozói világképből. A liberális politikai és gazdasági attitűd egészében véve sem szerepel jobban. Egyetlen kivétel a szocializmus elutasítása, mellyel a vállalkozók meglehetősen óvatossággal rokonszenveznek.

Az egzisztenciális pozíció és az ideológiai-politikai beállítódás inkonzisztens alakulásának két jellegzetes típusával találkozhatunk. A matematikusok esete azt a típust példázza, amikor a konzisztens liberális gazdasági, politikai és ideológiai nézetrendszer a strukturálisan átörökölt értelmiségi származási háttér függvényében jelentkezik. E származási és kulturális háttér hatásai erősebbek, mint az egzisztenciális pozíciót befolyásoló strukturális feltételek. Utóbbiak, ha konzisztens módon hatnának, arra indíthatnák az értelmiséget, hogy a redistribúciót pártolják, hiszen az értelmiségi szerep zavartalan ellátásának forrásai a redistribúciótól inkább várhatnák, mint a piactól. De mivel a redistribúciós gondolat szervesen összefügg a csődöt mondott antiliberális szocialista ideológiával és politikával, az elit-értelmiség a liberalizmust és az attól elválaszthatatlan piacgazdaság gondolatát kell, hogy előnyben részesítse. Az eredmény azonban egy elgondolt, még nem létező, hanem bevezetendő piac.

A helyzet paradoxonja, hogy az ideálisan elképzelt piac aktuális szereplői, a vállalkozók vagy nem tudnak, vagy nem akarnak tudni a nekik kiosztott szerep ideológiai attribútumairól.

3. Inkonzisztenciák és a cselekvés

Az 1989-es vizsgálat eredményei alátámasztják azt a más úton is kikövetkeztethető állítást, miszerint a *rendszerelváltás* a politikai-ideológiai tudás, valamint a tudás tartalmait meghatározó egzisztenciális viszonyok tekintetében *inkonzisztens helyzetben* érte a magyar társadalmat. Ha az inkonzisztenciákra vonatkozó eredményeinket az 1990-es év fényében továbbgondoljuk, akkor azt mondhatjuk, hogy a politikai cselekvésre vállalkozó értelmiségi elit jellegzetesen kétféle, ám egyaránt konzisztenciára törekvő ideológiával reagált a helyzetre. Jól nyomon követhető a *nemzeti ideológia* jegyében szerveződő konzisztencia-törekvés, valamint a *konzekvens gazdasági és politikai liberalizmus* színrelépése. Mindkét irányzat egységesen lépett fel a szocializmus ideológiája és megvalósult politikai-gazdasági rendszere ellen. Ezáltal az 1990-es választások során mind a nemzeti, mind a liberális ideológiák jelentős társadalmi támogatást értek el. A parlamenti választások első és második fordulója között mindmáig kielemezetlen okok folytán a nemzetgondolat konzisztenciája kerekedett felül. Ez azonban nem felejtetheti azt a *belső ellentmondást*, ami a győztes koalíció a liberális retorikájának piacpártisága és antiliberális nemzeti konzervativizmusa között feszül. Utóbbi gyorsan felsorakoztatta maga mögé a szocialista ideológiáról hamar elfelejtkezett, redistribúcióban érdekelt államszocialista bürokráciát, illetve az értelmiségnek bizonyos, ebben érdekelt csoportjait. Ezzel szemben a konzisztens liberális politikai ideológia hívei ellenzékbe és ugyancsak ellentmondásos helyzetbe szorultak. Természetes szövetségesüket, a vállalkozói réteget mindmáig megnyerni nem tudták, és erejüket az eredendően liberális beállítódású, a nemzeti jelszavakra érzéketlen értelmiségi rétegek támogatásából merítették.

Patthelyzet keletkezett, melynek következtében a kiinduló inkonzisztenciák tömege hatalmasan megnövekedett, és teljes tanácstalanságot, bénultságot eredményezett a társadalomban. A társadalom többsége az ideológikus vitákba bonyolódott politizáló elitől elfordult, és politikai apátiába süllyedt.

Ugyanakkor a politikai apátia felszíne mögött erőteljes, ideológiailag a pártok által leképezetlen és tudatosulatlan polarizáció indult meg, melynek előzményei messze visszanyúlnak az államszocialista berendezkedés második gazdaságként ismert piackezdeményeihez. A politikai-ideológiai diskurzus, a spontán piacosodás és a nemzeti állam jelszavai mögé bújtatott redistribúciós örökség erői között folyó harc felett zajlik. A jövő kérdése az, hogy a politikai szerepet vállaló értelmiségiek eldöntsék, politikusok vagy értelmiségiek akarnak-e inkább lenni. Aki az értelmiségi szerep mellett dönt, már vállalhatja és sürgetheti a konzisztens ideológiai nézeteket, melyek természetesen egy pluralisztikus mezőben, egyaránt ölthetnek nemzeti konzervatív, nemzeti liberális, klasszikus liberális, vagy szociáldemokrata színeket. Az ideológiai konzisztencia vállalásának ára azonban a direkt politizálásról való lemondás kell hogy legyen. Aki viszont politikus kíván maradni, annak a társadalomban ténylegesen létező inkonzisztenciákra kell figyelnie, hiszen más-képp nem tud megfelelni a képviselni kívánt társadalmi csoportok elvárásainak, melyek természetesen többnyire inkonzisztensek. Az ideológiai és politikai szféra szétválása azonban nem deduktív elméleti belátás műve, hanem az autonóm gazdasági működés, az alulról szerveződő civil társadalmi erők nyomásának következménye kell legyen. Ez esetben az inkonzisztenciák akár az ideológiai-politikai tudást, akár az azokat meghatározó egzisztenciális viszonyokat nézzük, természetesnek mondhatók. Ez nem zárja ki, sőt feltételezi konzisztens tudásalakzatok és ennek megfelelő cselekvési minták keletkezését.

A konzisztencia-törekvés ölthet eredendően ideológikus, deduktív formát. De talán szerencsésebb, ha a létező inkonzisztenciákból induktív öntisztulás révén különféle társadalmi mozgalmak programjai révén születnek meg. De az sem zárható ki, sőt természetesnek tekinthető, ha a társadalomban sokan vannak, akik megállnak a hétköznapi életvitel keretezte pragmatikus problémák szintjén. Az ő tudásuk szükségképpen nem lehet más, mint szervezetlen, ellentmondásos és homályos.

A dolog lényege mindenképpen a nyílt, bekapcsolódásra szüntelenül lehetőséget nyújtó ideológiai-politikai diskurzus, mely éppen ellentéte a kizáró, egyenirányított és monopolizáló ideológiai-politikai gondolkodásnak.

IRODALOM

- Angelusz R. (1989): Félig-meddig. Reformgondolkodás és reformellenesség, KJK, Budapest.
- Converse, P. E. (1964): *The Nature of Belief Systems in Mass Publics*. 206–261. o. In: Apter D. E. (ed.) *Ideology and Discontent*.
- Csepeli Gy. (1989): *Structures and Contents of Hungarian National Identity. Results of Political Socialization and Cultivation*, Frankfurt/New York: Peter Lange.
- Csepeli Gy. (1987): A mai magyar értelmiség ideológiai-politikai arculatáról = *Kritika*, 6. 14–17. o.

- Csepeli Gy.—Örkény A. [1990]: Az Alkony. A mai magyar értelmiség ideológiai-politikai optikája a '80-as évek végén, Budapest, ELTE.
- Ferge Zs. [1979]: A Society in the Making. Hungarian Social and Societal Policy 1945—1975. White Place, New York M. E. Sharpe.
- Gábor R. I. [1986]: Reformok, második gazdaság, államszocializmus = *Valóság*, 29:7. 32—48. o.
- Gombár Cs. [1985]: Egy állampolgár gondolatai. Kossuth, Budapest.
- Gombár Cs. [1985—1986]: Jövőképek — képek az ország jövőjéről = *Medvetánc*, 1985/4—1986/1. 159—170. o.
- Hankiss E. [1982]: Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között. MTA Szociológiai Intézet, Műhelytanulmányok, Budapest.
- Kolosi T. [1986]: Strukturális csoportok és reform = *Valóság* 29:7. 19—31. o.
- Kolosi T. [1987]: Tagolt társadalom. Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon. Gondolat, Budapest.
- Köröcsényi A. [1989]: Liberális vagy konzervatív korszakváltás, Magvető, Budapest.
- Manchin R.—Szelényi I. [1986]: Piac, redisztribúció és társadalmi egyenlőtlenségek a kelet-európai szocialista társadalmakban = *Medvetánc*, 2—3. 69—111. o.
- Mezei G. [1989]: „Stettintől Triesztig” (Kelet-Közép-Európa és a szovjet modell, 1947—1953) = *Valóság*, 32:5.
- Nee V.—Stark D. (eds.) [1989]: Remaking the Economic Institutions of Socialism: China and Eastern Europe, Stanford, Stanford Univ. Press.
- Örkény A. [1989]: A társadalmi mobilitásról = *Valóság* 32:4. 20—34. o.
- Rokeyach M.—Restle F. [1980]: A nyílt és zárt gondolkodási rendszerek közötti alapvető különbségvetés. In: *Előítéletek és csoportközi viszonyok* (szerk. Csepeli György). KJK, Budapest.
- Rosenberg S. W. [1967]: Reason and Ideology: Interpreting People's Understanding of American Politics = *Policy*, Vol. 20. no 1. 114—144. o.
- Szabó Ildikó [1989]: Politikai törésvonalak = *Világosság*, 11.
- Szabó M. [1985]: Magyar nemzettudat-problémák a XX. század második felében = *Medvetánc*, 1984/4—1985/1 45—75. o.
- Szelényi I. [1988]: Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary. Medison, The Univ. of Wisconsin Press.
- Szelényi I. [1983]: Urban Inequalities under State Socialism. New York Oxford Univ. Press.
- Szűcs J. [1988]: The Historical Regions of Europe. In: John Keane (ed.) *Civic Society and the State* 291—332. o.
- Tamás G. M. [1989]: Búcsú a baloldaltól = *Kritika*, 12. 10—16. o.
- Verba S.—Nie N. H. [1972]: Participation in America. Political Democracy and Social Equality. Chichago—London: The Univ. of Chichago Press.

INCONSISTENCIES OF THE IDEOLOGICAL-POLITICAL BELIEF SYSTEM OF HUNGARIAN INTELLECTUALS AND THE TRANSITION

Summary

On the basis of a survey carried out in 1989 on a sample of 700 Hungarian intellectuals an absence of consistent ideological-political belief patterns was demonstrated. Denial of the previous authoritarian state-socialist ideology was the major trend and at the same time a proneness to liberalism, and nationalism was present. These ideological alternatives lacked coherence and cognitive consistency. A lack of correspondence between ideological-political stances and social position of the respondents (embedded in redistribution or market) was discovered as well.

The states of cognitive inconsistency and the lack of direct social determination can be seen as a natural concomitant characteristic to the transition period in contemporary Hungarian society. Ideological-political consistency and political activity seem to be attributes of two distinct social roles which in the transition period are likely to be merged. Unless these attributes separate those Hungarian intellectuals who are actively involved in politics they will not be able to fulfil either the role of intellectual or that of the politician. It is up to the social movements to provide the necessary conditions for the creation of an open political discourse where various ideological positions are equally able to be present.

1938

1938 volt a második világháborút megelőző utolsó, igaz vészterhekkel terhes békeév. A beláthatatlan jövő — az elért eredmények, az ország területi gyarapodása ellenére — aligha tette, tehetett reménykedővé az embereket. Az év során a miniszterelnöki poszton változás történt. *Darányi Kálmán*, aki 1936. október 12-én alakította meg első kormányát. 1938. május 13-án lemondott, helyét — egy nappal később — a miniszterelnöki székben *Imrédy Béla* foglalta el. Imrédy miniszterelnöksége nem sokkal volt hosszabb, mint az 1938-as esztendő, hiszen 1939. február 15-én Imrédy kénytelen volt lemondani tisztségéről.

Mi is történt ez alatt az egy év alatt Magyarországon? Mik voltak az országot közvetlenül is érintő legfontosabb külpolitikai események?

Természetesen nincs arra mód s nincs is arra szükség, hogy a következőkben, ha nem is részletesen, de beszámoljunk az 1938-as év magyar vonatkozású eseményeiről, hiszen legújabbkori történelmünkéről s így az 1938-as év eseményeiről is monográfiák, könyvek, tanulmányok sora szól. Elemzésünk szempontjából azonban nem kerülhető meg, hogy a hazai történetkutatás alapján meg ne fogalmazzuk a korabeli rendszer általános jellemzőit, és ha csak jelzésszerűen is, de fel ne soroljuk az év során bekövetkezett legfontosabb eseményeket.

A megjelent művekben felvázolt kép szerint a Horthy-rendszer alapvetően zárt struktúrája csak a jobboldali politikai törekvések számára volt nyitott, s ez a struktúra a fasiszta Németországgal kialakított, mind szorosabbá váló kapcsolat hatására még zártabbá vált. Ennek következtében a harmincas évek elejétől az országban a jobboldali, illetve a szélsőjobboldali politikai törekvések váltak meghatározókká. Az elemzések szerint alapfolyamatokat a rendszer jobboldali és ellenforradalmi jellege, létrejöttétől fakadó kommunista- és szovjetellenessége, valamint a területi revízió kikényszerítése határozta meg. Ha tehát a hazai történettudomány eddigi eredményei alapján kívánjuk jellemezni a harmincas évek Magyarországot, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy *Gömbös Gyula* halálától *Szálasi* hatalomra kerüléséig, bár a totális diktatúra magyarországi kiépítésére vonatkozó kísérlet háttérbe szorult, ennek ellenére az ellenforradalmi rendszernek — a Darányi-kormány idején — nem sikerült a bel- és külpolitikai jobbrtolódást mérsékelnie. Ebben a folyamatban pedig nemcsak a kommunisták, a baloldali gondolkodású személyek üldözése volt meghatározó, hanem mind meghatározóbbá vált az antiszemitizmus, a hazai zsidóság diszkriminatív megkülönböztetése, jogainak korlátozása, melynek következtében mind jobban kiszolgáltatottabbakká váltak. A történeti irodalom által felrajzolt kép alapján tehát azt fogalmazhatjuk meg, hogy ebben az időszakban a jobboldali, a szélsőjobboldali, illetve a zsidó- és a kommunistaellenes megnyilvánulások és fellépések voltak meghatározóak.

A Horthy-rendszer egymást követő kormányainak természetes követelése volt a trianoni békeszerződésben elszakított területek visszaszerzése. Ez a követelés valamint az, hogy az antant hatalmak a Magyarország irányába megnyilvánuló német befolyás ellensúlyozása érdekében lényegében semmit sem tettek, a magyar politikai vezetést mind kiszolgáltatottabb helyzetbe hozta. Ennek következtében 1938 elején a romániai események, a román fasiszta rezsim megalakulása hatására, majd a német csapatok ausztriai bevonulását követően (1938. március 13.) rohamos jobbrtolódás következett be az országban. Ez a fasiszta hazai képviselőinek előretörésével és a német veszély szükségzerű fokozódásával járt együtt. A történeti irodalom fentiekben megfogalmazott fő tendenciáját alátámasztja az, hogy szinte az év kezdetén Pest megye törvényhatósága a szélsőséges nézeteiről ismert *Endre László*t választotta alispánná. Március 21-én pedig *Matolcsy Mátyás* vezetésé-

vel hat képviselő kilépett a Kisgazdapártból és a nyilasokhoz csatlakozott. Ezt április 8-án a kormány első zsidótörvény-javaslatát követte, melyet a képviselőház elé terjesztett. A történészek által felrajzolt képet megerősítette a képviselőház 1938. május 4-én hozott döntése, amikor a képviselők elfogadták a sajtórendészetről szóló törvényjavaslatot. Ezt a képviselőház május 29-i ülése követte. Ekkor, immár az Imrédy-kormány előterjesztésében a képviselők az 1938: XV. tc.-et, az ún. első zsidótörvényt fogadták el. Augusztus második felében *Horthy Miklós és Imrédy Béla*, szeptember 20-án pedig Imrédy járt Németországban és tárgyalt *Hitlerrel*. Az év egyik meghatározó, a jövőt is befolyásoló eseménye a szeptember 29-én megszületett müncheni egyezmény volt, melyet nem sokkal később, október 2-án az első bécsi döntés követett. A hazai politikai helyzet akkori lehetőségeire világít rá az a tény, hogy november első felében a peremkerületi munkásotthonok ellen a nyilasok támadásokat indítottak. November 26-án pedig, a bekövetkezett folyamatok eredményeként és a Németországhoz való viszony demonstrálásaként is, hazánkban megalakult a *Volksbund*. A politikai helyzet további jobbratolódását jelezte, hogy december 1-jén Budapest utcáin nagyszabású nyilas tüntetés zajlott le. Az eddig felsorolt eseményeket pedig a képviselőház elé december 23-án beterjesztett második zsidótörvényjavaslat koronázta meg. A fenti folyamattal ellentétben, a hatalom részéről a szélsőjobboldal előretörésének megakadályozása érdekében február 21-én a belügyminiszter betiltotta *Szálasi Ferenc* pártját, majd a kormányzó április 3-án rádióbeszédében fellépett a szélsőjobboldali izgatás ellen. Április legvégén pedig a szociáldemokrata párt érkezlete úgy döntött, hogy harcot indítanak a nyilas mozgalom ellen. Ezt követően május 20-án látott napvilágot az a rendelet, amely az egyesületi tagságra vonatkozó rendelkezések ellen vétő közalkalmazottak felelősségére vonásáról rendelkezett. A szélsőjobboldal visszaszorítását célozta *Szálasi* letartóztatása, illetve augusztus 16-án a Kúria döntése, melynek értelmében Szálasi három évi fogházra ítélték. Ehhez a folyamathoz kell kapcsolnom a Független Kisgazdapárt június 9-én tartott országos értekezletét is, mely állást foglalt a párt ellenzéki politikája mellett, illetve november 15-én a Vasas Székházban megtartott gyűlést, ahol a szélsőjobboldal támadásai ellen 2500 bizalmi tiltakozott. A fentiek mellett nem hagyható figyelmen kívül a március 5-én *Darányi Kálmán* által meghirdetett egymilliárdos beruházási és fegyverkezési, ún. győri-program, melyet a parlament április 30-án hagyott jóvá. A rendszer szempontjából feltételezhetően az év legfontosabb eseménye az első bécsi döntés volt, melynek alapján a Felvidék részben visszakerült Magyarországhoz. A fentiek mellett természetesen számos egyéb esemény is jellemezte a határozta meg az 1938. évet. Ezek közül már csak egyet, az 1938. május 25-én kezdődött XXXIV. Eucharisztikus Kongresszus ünnepségeit emelnék ki. Tudjuk, s tisztában vagyunk azzal, hogy a fenti felsorolás vázlatos, ennek ellenére megítélésünk szerint tartalmazza azokat a legfontosabb eseményeket, melyek alapján a hazai történetkutatás a maga értékítéletét megfogalmazta.

A továbbiakban arra teszünk kísérletet, hogy a fentiekben felvázolt történelmi képet szembesítsük a korabeli sajtó, pontosabban *Az Est*, a *Pesti Napló* és a *Magyar Hírlap* 1938. évi értékítéleteivel. Arra kívánunk tehát választ adni, hogy a történelmi irodalom fentiekben megfogalmazott megállapításait az egykori eseményeket közvetlenül szemlélők, átéltők mennyiben és milyen vonatkozásaiban erősítik meg vagy módosítják. Nem volt arra mód, hogy a fenti újságok 1938. évfolyamának teljes körű elemzését elvégezzük. A vizsgálatot az újságot reprezentáló minta alapján végeztük el.

Az *Est* című lap mintába került számaiban 41 esetben találtunk olyan összefüggést, amely a fentiekben megfogalmazott kérdéskörökhöz kapcsolódik. Ezek közül 27 a zsidókérdéssel, 8 a Németországhoz való viszonyral, 4 a hatalom általános kérdéseivel, egy pedig a Hungarista mozgalommal foglalkozik. Ebből a megoszlásból a lap szempontjából legfontosabb kérdésköröket, azok egymáshoz való arányát ismerhetjük meg. Emellett azt is megállapíthatjuk, hogy mi nem volt fontos, illetve, hogy a lap szempontjából év folyamán milyen kérdés nem vált jelentőssé. Ezen utóbbi összefüggés kapcsán csak arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy ezt mindenféleképpen hangsúlyoznunk kell, hogy a baloldali és a kommunista mozgalmak, illetve a Szovjetunióval kapcsolatos problémák *Az Est* mintába került példányaiban nem jelentek meg. Természetesen a fentiekben ismertetett megoszlás, bár sok mindent jelez, de mégis csak a felszínt mutatja. Éppen ezért az egykori viszonyok megismerése érdekében meg kell ismerkednünk a közlemények legfontosabb tartalmi mondanivalójával is.

A lap a zsidókérdéssel kapcsolatos híradását két egyházi vonatkozású hírrel kezdte. A január 25-i számban olvashatunk arról, hogy *Muraközi Gyula*, a Kálvin téri templom lelkipásztora feltűnést keltő prédikációt tartott a „modern emberevők”: a fajvédők és a háborút élteők ellen.¹ A zsidótörvény-javaslat benyújtását követően az ezzel foglalkozó írások megszáporodtak. Meg kell állapítanunk, hogy egyetlen olyan írást nem találtunk, amely a legcsekélyebb mértékben is támogatta volna ezt a javaslatot. A lap április 9-én vezércikkben foglalko-

zott a parlament elé benyújtott javaslatokkal. A „társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatásosabb biztosítására irányuló” rendeletekkel kapcsolatban a vezércikk írója megjegyezte, hogy ez a javaslat az egyensúlyt egy általános numerus claususban, az ún. zsidókérdés megoldásában látja. Megállapította továbbá, hogy ez „a javaslat több kérdést vet fel, mint amennyit megold, és évszázadok történelmi fejlődésében kialakult és kikristályosodott köz- és magánjogi rendszereket érintett, elsősorban a zsidó felekezetű magyar állampolgárok szempontjából, akik a fennálló törvények alapján ezen a földön és ezért a földért éltek”.² *Vázsonyi János* képviselő a Nemzeti Demokratapárt vacsoráján arról beszélt, hogy „a zsidó törvényjavaslatot, mint szegénybélyeget üttették be a nemzet testébe, lelkébe...”. Kiemelte, hogy a jövedelem és a vagyoneelosztás aránytalanságáért, a földreform megoldatlanságáért nem a zsidóság a felelős. Rámutatott arra is, hogy a magyar társadalom problémáit nem lehet azzal megoldani, hogy egy felekezetet bűnbaknak kiáltanak ki.³ Április 20-án *Szabó Imre* református lelkész, 22-én *Peér Viktor*, a pécsi Emericanum főnevelő intézet igazgatója, 26-án *Barabás István* unitárius lelkész, május 10-én pedig *Tihanyi János* pápai kamarás tiltakozott a törvényjavaslat ellen.⁴ A lap idézett gróf *Széchenyi György* Korunk Szavában megjelent írásából, mely szerint: „Világos, hogy ez a törvényjavaslat olyan kérdéseket érint, és nemcsak érint, hanem támad, amelyek már katolikus hitünk lényegét érintik, amelyek egész világnézetünkkel összeegyeztethetetlenek, ezért nem tehetem magamévá.”⁵ Két nappal később pedig idézte *Széchenyi György* képviselőházban elmondott beszédéből, mely szerint „nem lehet egy 95%-nyi kereszténység minden felelősségét egy 5%-nyi zsidóságra hárítani”. Az előadó azt is megfogalmazta, hogy ez a törvény a nyugati hatalmakkal való kapcsolatainkat akkor fogja negatívan érinteni, amikor az országnak a közeli jövőben ezekre a kapcsolatokra a legnagyobb szüksége lenne. Egyben támadta a kormányt, hogy eltűri, hogy hallgatólagosan egyetért, illetve, hogy a kormány egy része nyíltan támogatja a jobboldali uszítást. Végezetül pedig demokráciát követelt, mert úgy látta, hogy „Ahol a nemzetiszocializmus felüti a fejét, a kommunizmus is fokozott működést fejtett ki”.⁶ Április 23-án *Az Est* gróf *Apponyi György*, *Kéthly Anna*, *Rassay Károly* és *Rupert Rezső* képviselőházban elmondott beszédét ismertette. Ők a zsidótörvényt katasztrofálisnak, új Trianonnak, alkotmányellenesnek, rombolásnak minősítették.⁷ A lap ismertette gróf *Bethlen István* törvényjavaslatot elítélő képviselőházi felszólalását,⁸ valamint a Pesti Naplóba írt vezércikket, melyben méltatta a zsidóság gazdasági életben betöltött szerepét. Megítélése szerint „negatív antiszemitizmussal pozitív gazdasági eredményeket elérni nem tudunk” s új erőre csak akkor kaphatunk, ha gazdaságilag megerősödünk.⁹ *Rakovszky Tibor* képviselő elismerte a belső rend biztosításának szükségességét. Ennek érdekében azonban szerinte a „zsidójavaslat és a sajtórend javaslat helyett komoly szociális javaslatokat kellett volna hoznia a kormánynak”.¹⁰ A lap részletesen beszámolt a törvény felsőházi vitájáról is. A felsőház elnöke — olvashatjuk az újságból — közölte, hogy a pesti izraeliták meghívták a felsőház tagjait a zsidó hősi halottak tiszteletére rendezett misére, melyen az elnöki bejelentés szerint a felsőház képviselteti majd magát. A vitából kiemelték *Prónay György* véleményét, aki a zsidótörvényt rossznak, átgondolatlannak tartotta. Nem vitatta, hogy szükség van zsidótörvényre, de nem arra, amit beterveztettek, mert az csak igazságtalanságokhoz vezet.¹¹ Az újság másnapi vezércikke — az előző napi felsőházi vita alapján — rezignáltan állapította meg, hogy azok is elfogadták a törvényt, akik súlyosan kritizálták, hogy a nyugalom biztosítása érdekében ezzel fogják ki a szezlet az uszítók vitorlájából.¹²

A lap egyértelműen szemben állt a németországi barbár eszmék magyarországi térhódításával. *Okos Gyula* református lelkész a nyugatról jövő „halálos eszmék”-re hívta fel a figyelmet,¹³ *Szent-Györgyi Albert* pedig a gyűlölködés és az uralomra vágyás divatjával az örök értékeket képviselő tudást megtestesítő egyetemet állította szembe.¹⁴ Gróf *Széchenyi György* és gróf *Sigrai Antal* élesen német- és diktatúraellenes megnyilatkozásai mellett gróf *Zichy János* még azt is kiemelte, hogy „Amikor fontos, hogy kipróbált, régi külpolitikai barátságainkat ápoljuk, ugyanúgy a legnagyobb súlyt kell vetni arra, hogy a nagy nyugati demokráciák, különösen pedig Anglia figyelmét és rokonszenvét fel tudjuk kelteni a magyarság jövője iránt.”¹⁵

A zsidótörvény-javaslatot elítélők általában a hazai nemzeti-szocialista irányzatokat is támadták. Erről az első kérdéskörrel kapcsolatban már szoltunk. Ebben az összefüggésben már csak *Szabó Dezső* véleményét ismertetjük. A Zeneakadémián tartott előadásáról szóló beszámolóban kiemelték, hogy *Szabó Dezső* a halálos veszélyre, a Hungarista mozgalom bomlasztó tevékenységére figyelmeztetett.¹⁶

A továbbiakban azt fogjuk megvizsgálni, hogy a zsidókérdés, a német-, a nyilas-, a kommunista- és szovjetellenesség, valamint a diktatúra elleni fellépés hogyan és milyen gyakorlati irányzatokat is támadták. Erről az 1938-as évfolyamában. Most is, mint *Az Est* esetében a vizsgálatot a kiválasztott minta alapján végeztük el. Összességében azt állapíthatjuk meg, hogy a mintába került számokban 227 olyan közleményt találtunk, amelyben a fenti kérdéskörrel foglalkoztak. Természetesen az egyes közlemények nem csak egy témával

foglalkoznak, hanem például a nyilasok elleni támadás mellett elvetik a faji kérdést, bírálják Németországot stb. Ennek ellenére az egyes közleményeket — az alapkérdésnek megfelelően — csak egy helyre soroljuk be. Ennek megfelelően a 227 közlemény a következőképpen oszlik meg:

— nyilas- és diktatúraellenes	54
— kommunistaellenes	3108
— németellenes	31
— általános értékeket képviselő, a kormány egyes intézkedéseit bíráló	31

A kommunistaellenes írásokról nemcsak számuk, hanem tartalmuk alapján is szinte azt mondhatjuk, hogy jelentéktelenek. Ezek közül *Bethlen Istváné* a választójog kiszélesítéséhez kapcsolódik. Szerinte a választójog kiszélesítése egyet fog jelenteni a jobb- és baloldali szélsőségek parlamenti megerősödésével. A lap február 15-én számolt be *Szemenyei László* György újságíró és 118 kommunista társa elleni bírósági tárgyalásáról. Végül pedig március elején *Bálint Imre* az „Aláaknázott paradicsom” című cikkében a szovjet koncepciók perekről írt.¹⁷

A sajtó- és a választójogi törvényjavaslat ellen számos írás szólt. Ezek közül öt — bírálóan és elítélően — csak ezzel a kérdéssel foglalkozott. A gazdálkodás szabadságáról és a civilizációs értékekről 14 közleményben külön is olvashatunk. 11 közlemény pedig a paraszti réteg kiszolgáltatott helyzetével foglalkozott. Ezzel összefüggésben *gróf Apponyi György* azt emelte ki, hogy a nyomort az igazságok, valamint a szociális és keresztényi igazságosságért is meg kell szüntetni.¹⁸ *Ignotus Pál* a Támadás és védekezés című cikkében a bal- és jobboldal között bekövetkezett szerepcseréről írt. Bemutatta a jobboldali követelések eredetét, melynek alapján azt állapította meg, hogy a fajelmélet talán az egyetlen, mely nem baloldali előzmények nyomán hódított a jobboldalon. „A valóság az — fogalmazott *Ignotus* —, hogy ami ma jobboldali reformkövetelés gyanánt szerepel, az vagy baloldali gondolkodás torzulása, vagy baloldali torz gondolat továbbtorzulása. S ami komoly és tiszteletet érdemlő jobboldal, annak ma is lényege az értékek őrzése. A magyar demokráciának van feladata. Ne elégedjen meg a védekezéssel és védelemmel. Támadásba kell mennie azokért a reformokért, amelyek eredetileg is belőle fakadtak.”¹⁹

Említettük, hogy a közlemények közül 54 nyilas- és diktatúraellenes tartalmú volt s ez már önmagában is figyelemre méltó. A közlemények tartalmának ismeretében pedig azt kell mondanunk, hogy valamennyi egyértelmű állásfoglalás az új barbarizmus ellen. Ezzel együtt azt is meg kell állapítanunk, hogy a társadalom számára reális veszélyt ekkor a baloldali, a kommunista diktatúra nem jelentett. Ez abból is lemérhető, hogy egy-két közlemény kivételével ezt a lehetőséget még csak meg sem említik.

A nagyszámú nyilas- és diktatúraellenes megnyilatkozásokból hosszan idézhetnénk, úgy véljük azonban, hogy ehelyett elégséges, ha csak a jellegzetes típusokat közöljük.

Gróf Sigray Antal, aki az idegen eszmék térhódítása ellen több alkalommal szót emelt, a Csak azért... című vezércikkében azt fogalmazta meg, hogy azt a baloldaliságot, amely a törvény, a jog és az alkotmányosság uralmáért küzd, bátran és minden tiltakozás nélkül vállalni tudja.²⁰ *Remenyik Zsigmond* pedig arról írt, hogy egészséges és szabad lelkű kell hogy legyen a nép, mert neurotikus vezetők csak neurotikus nép fölé kerülhetnek, hiszen ahol „a nép egészséges, ott félbolond vezetőket nem tűrnek”.²¹ *Cseh-Szombathy László* a szélsőségek uralomra jutása ellen a szociális reformok megvalósítását sürgette.²² *Varga Béla* plébános szerint is a hárommillió koldus helyzetét kell megváltoztatni, mert akkor a gyűlölet, az új pogányság nem tud meghatározóvá válni.²³ *Grosz József* püspök pedig a következőket fogalmazta meg: „Nincs szükségünk idegen eszmékre. Legyen elég nekünk az évszázadok viharai, küzdelmei által kipróbált szentistváni világnézet, amely ízig-veéig katolikus-magyar a jövő évezred megalakulásához.”²⁴ *Bangha Béla* is a lelki brutalitás és a pogányság új eszméi ellen szólt fel a Magyar Kultúra 25 éves jubileuma alkalmából öt ünneplő rendezvényen.²⁵ Ebben az összefüggésben végezetül két közleményt szeretnénk még idézni. Mindkettő a magyar ifjúsággal kapcsolatos. Az egyik — *Nagy Ferenc*, *Véres Péter*, *Szabó Pál* és *Sinka István* nyílt levele — az idegen eszmék felé való fordulástól óvja a művelt ifjúságot s egyben arra figyelmeztetik őket, hogy az új prófétákkal a magyar parasztság nem vállal közösséget, mert a diktatúra nem nekik való.²⁶ *Aporkay Tamás* pedig a haladó magyar fiatal értelmiségi mozgalmak tanulságát abban látta, hogy: „egyben valamennyien egyek és állhatatosak, a szélsőséges befolyásokat maguktól egyaránt elutasítják.”²⁷

A korábbiakban már szoltunk azokról az írásokról, amelyek diktatúraellenesek voltak. Ezeket — közvetett formában — németellenes közleményekként is értelmezhetjük. A továbbiakban azokkal az írásokkal

(31 darab) fogunk foglalkozni, amelyek áttételek nélkül németellenesek voltak. Némileg leegyszerűsítve ezekben az írásokban a németellenesség mint a magyarság megerősítése, védelme, mint a hazai németiség között folytatott német propaganda, illetve mint Németország hódító törekvéseinek elítélése jelent meg. Ezek mellett az egyházak képviselői, de mások részéről is vallási alapon németellenes megnyilatkozásokkal találkoztunk.

Az első típusú írásokra jó példa *gróf Dessewffy Gyula* vacsorájáról szóló tudósítás,²⁸ ahol a törzsökös magyar családokat a szélsőségekkel szemben szervezkedésre szólította fel. Szerinte a nemzet függetlenségét belülről fenyegette veszély. Úgy vélte, hogy azokkal a gyászmagyarokkal szemben, akik nem átalítottak magyarságukat alku tárgyává tenni, kötelességük a harcot felvenni. A vacsorán *Huszár Aladár* is felszólalt. Megfogalmazta, hogy saját hazában nem akar másodrendű állampolgár lenni s így a nyolcvan milliós germánság mellett nem engedhetik meg, hogy az országban német szálláscsinálók legyenek.²⁹ *Natko Gyula* bajtársvezér, a Turul Szövetség debreceni ünnepségén pedig azt fogalmazta meg, hogy „A faj Magyarországon nem jelenthet versegi misztériumot. ...Nem engedjük, hogy Magyarországon idegen érdekek uralkodjanak ...hogy elveszítse önállóságát, hogy diktatúra legyen...”³⁰ A magyarság megerősítése érdekében *Szent Istvánt* is példának hozták fel. *Polonyi György* szerint Szent István lemásolta a frank—germán államot, de nem lett német hűbéres.³¹ *Dr. Schandl Károly* titkos tanácsos pedig azt hangsúlyozta, hogy „idegen pogányokra nincs szükség. Szent István állama kiállotta a próbát”.³² Hasonló gondolatot fejtett ki *Szász Zoltán* A Szent István-i gondolat és a keleti Svájc című Hétfői Társaságban tartott előadásában is.³³ *Makray Lajos* képviselő szerint, aki a Lipótvárosi Társaskörben tartott előadást, görccsen kell ragaszkodni az alkotmányhoz s nem lehet felcserélni a nyugatról beáramló rögeszmékkel. Szent István — emelte ki az előadó — nem faji, hanem népi politikát folytatott s ma is erre van szükség.^{33a} Az újság január 1-jei számában ismertették *gróf Zichy: Küzdelem a szélsőségek ellen* című cikkét, mely a Politika című hetilapban jelent meg. Ebből az írásból azt a gondolatot emelték ki, hogy a német nemzeti szocializmus eszmevilágának Magyarországon való terjesztése nem az emberi haladás önzetlen céljait akarja szolgálni, hanem a hatalmi hódítás legkíméletlenebb eszközeként akar működni.³⁴ *Klein Antal* több alkalommal emelt szót a Harmadik Birodalom nyílt magyarországi agitációja, illetve a Németország által pénzelt propaganda ellen.³⁵ A Magyar Hírlap ismertette *Gratz Gusztáv* A magyarországi németiség ügye című Magyar Szemlében megjelent cikkét, melyben a cikk írója a Kameradschaftok idegen, német érdekeket szolgáló tevékenységét leplezte le.³⁶

Pallavicini György őgróf erősen németellenes beszédében bírálta a Róma—Berlin-tengelyt s megállapította, hogy „a kalandor még soha nagyot nem alkotott...”³⁷ *Gróf Bethlen István* a választójogi vitában az általános és titkos választójog ellen szőtt, mert az szerinte jobbratolódáshoz vezetne, az pedig a zsidókérdés német szisztéma szerinti megoldáshoz, mely gazdasági felfordulást okozna. Ez viszont egyet jelentene szerinte azzal, hogy „Németországnak nem barátai, hanem cselédei leszünk...”³⁸ *Szabó Imre* esperes, a Bocskai Bajtársi Egyesület március 15-i ünnepségén megrázó szavakkal kommentálta az Anschlusst.³⁹ Ehhez a gondolat-körhöz kapcsolódik *gróf Zsigray Antal* Gyöngyösön elmondott beszédének azon részlete, ahol Ausztria és Magyarország sorsközösségéről beszélt. Szerinte „Ha az osztrák függetlenséget egyszer hatalmi szóval és erővel megszüntetik, akkor a mienk is már közvetlen veszélyben van”.⁴⁰ *Bálint Imre* pedig hosszú cikkben óvta azokat a magyar stratégiákat, akik — arra számítva, hogy az Antant országok nem fognak egymással szövetségre lépni s egy esetleges háborúban még kevésbé fognak győzni — Németország mellé akarnak rendelni bennünket.⁴¹

Említettük, hogy vallásos oldalról is egyetelműen elítélték Németország törekvéseit. *Horváth Béla*, a Vigilia szerkesztője a Cobden Kör vitáján katolikus oldalról bélyegezte meg a faji mítoszt. A Ki a magyar című írásában pedig elutasította azt a törekvést, hogy a svábok tanítsák igazi magyarságra a magyart, mert szerinte számukra csak az az igazi magyar, aki őket szolgálja.⁴² *Dr. Raffay Sándor* evangélikus püspök arra hívta fel a figyelmet, hogy a nemzeti szocializmus nemcsak az egyes egyházi intézményeket, hanem az egész kereszténységet támadja.⁴³ *Dr. Glatfelder Gyula* csanádi püspök a szegedi Szt. Imre kollégiumban tartott beszédében megfogalmazta, hogy kereszténynek lenni azt jelenti, hogy semmiféle jelszónak, divatnak nem lehet rabjának lenni.⁴⁴ Az újság részletesen ismertette *Klemm Kálmán* egyetemi tanár, a Központi Papnevelő Szeminárium előadójának a Magyar Szemlében megjelent írását, melyet a német katolicizmus helyzetéről írt.⁴⁵ *Krompaszky Miksa* képviselő pedig a Lipótvárosi Társaskör vacsoráján arról szólt, hogy keservesen fognak csalódni azok, akik azt hiszik, hogy a horogkereszt csak bizonyos vallásfelekezetet dönt meg.⁴⁶

A mintába került példányokban a zsidókérdéssel, mint említettük, 108 közlemény foglalkozott. Természetesen a diktatúra- és németellenes, valamint hasonló szellemben a német törekvéseket vallási alapon elítélő írások is számos ponton kapcsolódtak a zsidókérdéshez. Az ilyen típusú közlemények nagy számát egyetelműen

meghatározta az a tény, hogy az első zsidótörvény-javaslatot április 8-án nyújtották be, melyet a képviselők május 29-én fogadtak el. Az e kérdéskörrel foglalkozó közlemények alapján egyértelműen megfogalmazhatjuk, hogy különböző megközelítésekben ugyan, de a hazai zsidóság diszkriminációját valamennyi írás elítélte.

A következőkben a zsidókérdéssel foglalkozó közleményeket tartalmuk szerint csoportosítva mutatjuk be s mindegyikből a legjellemzőbbeket idézni is fogjuk.

Mindenekelőtt két memorandumról szeretnénk szólni. Az egyiket április 22-én, a másikat május 5-én ismertet az újság. Az első kilenc személy, a keresztény írók és művészek, tudósok kiáltványát pedig 61-en írták alá.⁴⁷ Ezt követően azt kell megállapítanunk, hogy zsidókérdéssel kapcsolatos kritikák elsősorban az alkotmányosság és jogegyenlőség, a gazdasági élet zökkenőmentes működése, a keresztényi magatartás és a fajelmélet kérdésköréhez, problémáihoz kapcsolódtak. Természetesen egy-egy írás a zsidókérdést nemcsak egy szempontból érinti, mi ennek ellenére ezekből az írásokból is csak a legfontosabb összefüggéseket emeljük ki. *Gróf Apponyi György* a képviselőházban elmondott beszédében a jogegyenlőség, a faji kérdés és a keresztény etika alapján hívta fel a figyelmet a javaslat igazságtalanságára.⁴⁸ *Apponyi* már április 24-én kifejtette, hogy a Duna-medencében csak Magyarország volt az egyetlen ország, melynek alkotmánya a jogegyenlőség elvén épült fel s a törvényjavaslattal ezt a helyzetet az ország kárára változtatták meg. Arra is figyelmeztetett, hogy a világ népei számonkérlik egyszer, hogy a sorsdöntő időben a jogegyenlőség ügyében a képviselőház tagjai hogyan foglaltak állást.⁴⁹ Két héttel később pedig megfogalmazta, hogy veszedelmes volna, ha a faj fogalma, mint a nemzethez való tartozás egyik kritériuma belekerülne a magyar törvénytárba, mert a magyar is faji keverék eredménye.⁵⁰ *Dinnyés Lajos* a Kisgazdapárt turai gyűlésén, a kormány három törvényjavaslatát — zsidókérdés, a honvédség felszerelése és a sajtóreform törvényjavaslatot — a „három íkrek”-et koraszülöttnak tartotta. Véleménye szerint a zsidókérdést rosszkor vetették fel, mert az egység helyett megoszt s különben sem lehet az egyes egyének bűneiért az egész zsidóságot büntetni.⁵¹ *Ghiczy Elemér* a felsőházban azért nem fogadta el a zsidótörvény-javaslatot, mert mint megfogalmazta „Mindaddig nincs bizalmam a kormány iránt, amíg a Szálasi-féle mozgalom él és virul az országban, s amíg olyan viszonyok vannak, hogy Magyarország első vármegyéjének alispánja banketten ünnepli azt a férfit, aki nyíltan forradalmi eszközökkel dolgozik”.⁵² *Ignótus Pál* a kormány zsidótörvény-javaslat szükségességét indokló elvet („szelet a vitorlából”) támadta s szerint inkább arra kell gondolni, hogy „aki szelet vet, vihart arat”.⁵³ *Rassay Károly* a választójogi törvénytervezettel kapcsolatos, a képviselőházban elmondott beszédében egyértelmű állásfoglalásra szólította fel *Darányi Kálmánt*. Felsorolta azokat az intézkedéseket, amelyek évek óta a zsidóságot nyomják. Mit akarnak még? Életet elvenni? Vagyont elvenni? — kérdezte s egyben arra kérte a miniszterelnököt, hogy merjen a széljobboddallal szembeszállni.⁵⁴

Rassai Károly a képviselőházban elmondott beszédében többek között azt emelte ki, hogy a zsidótörvény-javaslat az állampolgári egyenjogúság alaptörvényét kikezdi. Szerinte a képviselőház a magyar nemzettől nem kapott felhatalmazást arra, hogy az évszázados küzdelmekkel kivívott alkotmányosságot felrúgja.⁵⁵ *Bajcsy-Zsilinszky Endre* hangsúlyozta, hogy már 1924 óta fajvédő, melyet szerinte lassan, törvényesen, a jogegyenlőség elvét el nem dobva kell megvalósítani. Megítélése szerint ugyanis, ha a jogegyenlőség megtörik, következményei beláthatatlanok lesznek.⁵⁶ A miskolci törvényhatósági bizottság ülésén *Bródy Sándor* azt fejtette ki, hogy a zsidótörvény-javaslat kétféle állampolgárt csinál s ezzel megtöri az alkotmányt.⁵⁷ A kormány a zsidótörvény-javaslat elfogadását többek között azért szorgalmazta, hogy ezzel a további szélsőséges megnyilvánulásokat kizárja. Ezzel szemben *Vasary József* a felsőházban egyértelműen leszögezte, hogy a jogfosztásnak és a gyűlölködésnek ezzel a törvénnyel nem lesz vége.⁵⁸ A szegedi főrabbi a törvényjavaslatot a két évtizedes izgatás érett gyümölcszeként jellemezte, melyet jog- és alkotmányellenesnek ítélt.⁵⁹ *Gróf Bethlen István* szerint van zsidókérdés, de azt csak a jogegyenlőség felrúgása nélkül szabad megoldani. Szerinte nem a zsidót kell tönkretenni, hanem a keresztény tőket, a keresztény vállalkozásokat kell sikerre vinni.^{59/a} *Láng Lajos* felsőházi tag szerint a javaslat célja az egyensúly — ez helyes, de az eszköz helytelen. Egyben igazat adott *Rassay Károlynak*, hogy ha ezt a lépést megteszik, akkor a lejtőn nincs megállás.⁶⁰ Július 10-én jelent meg *Bródy Ernő* képviselő Törvény és rendelet című cikke, melyben kimutatta, hogy a zsidótörvény végrehajtási rendelete számtalan, a zsidók számára hátrányos részeket tartalmaz, ami a törvényben nincs bent.⁶¹

Említettük, hogy gazdasági vonatkozásban is bírálták a zsidótörvény-javaslatot. *Harvany Lajos* Az úrhatnáság filozófiája című cikkében azokról az okokról szólt, amelyek a magyar nemesekeket távol tartották az ipari és a kereskedelmi pályáktól.⁶² *Peyer Károly* a főváros közigazgatási bizottsága ülésén — figyelmeztetve káros gazdasági következményeire — élesen kritizálta a zsidótörvény-javaslatot. A képviselőházban pedig rámutatott arra, hogy a jövedelemelosztás a zsidókérdéstől függetlenül is aránytalan. Ő is rámutatott arra, hogy a

zsidótörvény-javaslat elfogadása olyan súlyos erkölcsi veszteséget fog jelenteni az országnak, hogy ezt az állítólagos eredmények nem fogják ellensúlyozni.⁶³ *Fellner Pál* a képviselőházban bejelentette, hogy kilép a NEP-ből, mert az pártkérdéssé tette a zsidótörvény-javaslat változtatás nélküli elfogadását. Szerinte a törvény-javaslat megzavarja és veszélyezteti a gazdasági életet és a termelést.⁶⁴ *Kéthly Anna* a képviselőházban elmondott beszédében kifejtette, hogy nem hajlandó a zsidókérdésről tárgyalni, mert szerinte amit előráncigáltak, az nem zsidókérdés, hanem valójában gazdasági kérdés.⁶⁵ *Dr. Kadosa Marcell* a Minden a mienk című cikkében igazat adott *Mattyasovszky-Zsolnai Tibornak*, aki azt mondta, hogy a gazdaság csak nyugodt körülmények között tud prosperálni s minden kívülről jött erőszakos beavatkozást megtorol. Egy másik írásában pedig azt vetette fel, hogy miért gondolja a hatalom, hogy a sok ezer összetevőből meghatározott, kibalanszírozott egyensúlyt, ami egy működő gazdaság, azt egyszerű hatalmi beavatkozással át tudja majd alakítani.⁶⁶ *Rassay Károly* a már idézett beszédében arra is felhívta a figyelmet, hogy a zsidótörvénynek olyan gazdasági következményei lesznek, melyek a keresztény kisemberek tömegeit is veszélyeztetni fogja.⁶⁷ *Farkas István* képviselő szerint nem zsidótörvényre, hanem átfogó szociális intézkedésekre van szükség.^{67a}

Említettük, hogy a zsidókérdést vallási alapon is elutasították. *Muraközy Gyula* Kálvin téri lelkész a „modern emberek” ellen prédikált.⁶⁸ *Geley József*, a szegedi egyetem rektora pedig a magyar hit és vallás megoszthatatlanságáról beszélt.⁶⁹ Az újság idézte *Schneider Vazul* páternek, a szegedi alsóvárosi ferencesek rendházfőnöke nyilatkozatát, melyet a Délmagyarország című újságnak adott, hogy senkit sem lehet azért üldözni, mert más vallású s különben is, akit vallása miatt üldöznek, olyan helyzetben érezheti magát, mint a magyar kisebbség Erdélyben.⁷⁰ Ebben a lapban adtak hírt *Serédi Jusztinán* esztergomi bazilikában tartott húsvéti miséjéről, ahol arról beszélt, hogy Jézus az emberi testvériséget és megváltását minden embernek hirdette.⁷¹ Két nappal később a pécsi Emerica igazgatójának, *Parr Viktornak* a véleményét olvashattuk az újságban, aki kifejtette, hogy nem a zsidókérdésre, hanem komoly gazdasági reformokra van szükség s egyben megfogalmazta, hogy a kereszténység nem állhat faji alapon.⁷² Az újság május 8-i számában *Supka Géza* idézte Arany Jánost, aki kijelentette, hogy „Olyan osztályt, amely valakit vallása miatt bánt, én nem tanítok.”⁷³ Ebben az összefüggésben végezetül említsük még *Szöke Gyula* véleményét, aki a felsőházban elmondott beszédében azt kifogásolta, hogy a kikeresztelkedés időpontjától függően tesznek különbségeket.⁷⁴ *Somlyó György*, a Nyugdíjas Magánalkalmazottak Országos Szövetségének főtitkára a NyMOSz keresztény nőtagjai előtt ismertette a szövetség zsidótörvény elleni tiltakozását, mely a krisztusi erkölcs, a magyar alkotmány és gazdasági élet védelmében élesen elítélte a törvényjavaslatot.⁷⁵

Alszeghy Zoltán és Arató Pál a Jézustársaság Bölcséleti Főiskoláján tartott előadásában filozófiai szempontból támadta a fajelméletet.⁷⁶ *Dr. Gáspár János* egyetemi tanár a Magyar Statisztikai Társaságban tartott előadásában a fajbiológián alapuló szociálpolitikai kritikázta.⁷⁷ *Gosztony Lajos* Kossuth levelei és nyilatkozatai alapján írt cikket a faji- illetve a zsidókérdésről.⁷⁸ Az újság ismertette *Szent-Györgyi Albert* nyilatkozatát, mely szerint nem a hatalom és a faj, hanem a tudás az érték.⁷⁹ A Baross Gábor Kör elnöke az ünnepi nagygyűlésen tartott beszédében a kor névadójára hivatkozott, aki csak a nemzet érdekeit tartotta szem előtt és sem fajt, sem felekezetet nem ismert.⁸⁰ *Gróf Széchenyi György*, mint már arról szó is volt, több összefüggésben támadta a zsidótörvény-javaslatot. A kereszténységgel kapcsolatban azt fejtette, hogy „A keresztény ember szeretet megköveteli, hogy szeresd a zsidót. Aki ezt tagadja, az nem tartozik a keresztények közé.” Ezzel együtt egyet nem értését fogalmazta meg az egyház zsidókérdésben tanúsított magatartásával, mert a fenti gondolatot a következőképpen folytatta: „Szeretném, ha ezt papi, sőt főpapi részről mondanák, de ők sajnos hallgatnak.”⁸¹ Itt szükségesnek tartjuk idézni *Serédi Jusztinán* álláspontját, aki a felsőházban azt fogalmazta meg, hogy a zsidótörvény-javaslatot csak annyiban fogadja el, ha a kikeresztelkedetteket és azok gyermekeit elismerik kereszténynek.⁸² *Ravasz László* véleménye szerint, pedig bár a javaslatnak sok hibája van, mégis szerintem el kell fogadni, hogy a forradalmi mozgolódást megelőzzék. Úgy vélte, hogy „a nyugalomnak nem válna javára, ha olyan erőteljes érzést, mint az antiszemitizmus, erőszakkal próbálnák elnyomni.”⁸³

Végezetül még néhány közleményről szólnánk. A Magyar Hírlap 1938. április 22-i számában jelent meg a PTOE határozott állásfoglalása a zsidótörvény-javaslatl szemben. Az állásfoglalás szerint a javaslat egyrészt semmit sem old meg, másrészt pedig hagyomány és alkotmányellenes.

A Független Kisgazdapárt nevében *Tildy Zoltán* képviselő elfogadta a zsidótörvény-javaslatot, de mint a képviselőházban elmondott beszédében kifejtette, az elfogadás után gondoskodni kell arról, hogy utána ne legyen további bujtogatás.⁸⁴ *Esztergályos János* képviselő viszont nem fogadta el a zsidótörvény-javaslatot, mert az az országot balkáni nivóra süllyeszti. Véleménye szerint el fog jönni az az idő, amikor a kormány szégyellni fogja az apaságot ennél a javaslatnál, mely egy darab középkor visszaállítását jelenti.⁸⁵ *Ruppert Rezső* is pon-

tosan fogalmazott, amikor kifejtette, hogy nincs szükség erre a törvényjavaslatra, mert nem egyezik az igazsággal. Ennek kedvéért — folytatta a gondolatmenetet — nem forgathatjuk fel az alkotmányos rendet, az erkölcsi életet, nem tagadhatjuk meg a tradíciókat s nem lökhetik az országot a szociális nyugtalanság hullámaiba.⁸⁶

Végezetül pedig *Horváth Bélát* idézném, aki a Fogyó magyarság és kirekesztett magyarság című cikkében reagált az orvosok kiáltványára, mely a magyarság ijesztő csökkenésére hívta fel a figyelmet, miközben fél millió magyart ki is rekesztettek. A cikk írója szerint ennek ellenére nem kell a nemzethalál harangját kongatni, mert a nemzet, ellentétben az önjelölt nemzetmentőkkel, tudja, hogy szabadság és egység kell az idegen hódítóval szemben a megmaradáshoz.⁸⁷

A továbbiakban a Pesti Napló mintába került 1938-as számai alapján mutatjuk be, hogy a lap mit tükrözött az akkori élet valóságából. Ennek ismeretében majd azt is megállapíthatjuk, hogy az 1945 utáni, illetve napjaink történetírásában az egykoron fontosnak tartott események mennyiben, hogyan és milyen hangsúllyal jelentek meg. Mivel a Pesti Napló esetében lehetőségünk van arra, hogy az anti- vagy ellenzéki elitbe tartozó személyek tevékenységét végigkísérjük, így az egykorú folyamatokról a legjellemzőbb összefüggéseket most csak röviden vázoljuk fel.

Megállapítható, hogy a Pesti Naplóban is nagy számban találjuk meg azokat a közleményeket, amelyek szemben állnak, amelyek bírálják, egyet nem értésüket fejezik ki a zsidóság jogainak tervezett korlátozásával kapcsolatban. Emellett jelentős számban találunk nyilasellenes közleményeket is. Ebben az esetben is, mint a korábban bemutatott lapoknál, igen csekély számú a kommunista- és szovjetellenes írás. Meglepetést okozott viszont az, hogy ebben a lapban jelentéktelenebbé vált a diktatúrával, a diktatórikus törekvésekkel, illetve a Németországgal kapcsolatos közlemények száma.

Vizsgálatunk szempontjából a Pesti Naplóban megjelent közlemények jól elkülöníthetően két nagy csoportba oszthatók. Az egyikbe azok tartoznak, amelyek általában s nem egy személyhez kötve szólnak bizonyos eseményekről, a másikba pedig azok, amelyek egy adott személyhez kötve fogalmazódtak meg. Természetesen ezekben az esetekben csak azoknak a személyeknek a megnyilatkozásai kerültek figyeltetésre, akik az általunk használt anti-elit fogalom kritériumainak megfeleltek.

A személyhez nem kötődő közlemények közül a legnagyobb számúnak (94 eset) a „nyilas ügyeket” tárgyaló írásokat találunk. Ezek közül tíz esetben arról olvashatunk, hogy a rendőrség nyilas lapokat (pl. Palotai Kurir, Nyilas Népszava, Kitartás, Vecsés és Vidéke, Bátorság, Összetartás, Magyarság) — különböző ideig — betiltott.⁸⁸ Január 11. és december 18. között 83 esetben közölt hírt a Pesti Napló nyilasok előállításáról, előzetes letartóztatásáról, illetve nyilasok elleni bünvádi eljárásról és bírói ítéletről. Ezekben a hírekben összesen 1556 személy szerepelt. Közülük 64 főt pénzbírságra, illetve különböző időtartamú börtönbüntetésre ítélték. Az előállítottak száma 955 fő volt. Előzetes letartóztatásba 240 főt helyeztek, 297 fő ellen pedig bünvádi eljárást indítottak. Az okok között jelszavak kiabálását, a törvényes rend erőszakos felforgatására irányuló kísérletet, röpirat készítést, terjesztést, szervezkedési kísérletet, zsidó hitfelekezet elleni izgatást, magyarságot gyalázó kijelentést, utcai zajos tüntetésben való részvételt, verekedést, Szálasi érme terjesztését, Szálasi éltetését, nyilas cikkírást találunk. Azokat az eseteket külön is kiemelték az újságban, amikor szélsőjobboldali tevékenységért olyan személyeket tartóztattak le vagy ítélték el, akiket korábban kommunista szervezkedésben való részvételért elítéltek.⁸⁹ A fentiekben kívül a Pesti Napló még 45 alkalommal adott hírt szélsőséges eseményekről, pl. bűzbombát helyeztek el a Nemzeti Színház Kamaraszínházának előcsarnokában, nyilas tüntetés volt a Nemzetközi Vásáron stb.⁹⁰

Az újság külön számolt be a zsidó templomok és egyéb zsidó intézmények, iskolák elleni támadásokról, melynek következtében ezek ablakait betörték.⁹¹ Április 17-én viszont arról is beszámolt az újság, hogy 14-én 31 főt állítottak elő a Győzzél Izrael és a Zsidó Testvéreim kezdetű gépirásos felhívások terjesztése miatt.⁹²

Augusztus 2-án megjelent számban pedig három izraelita vallású személy elleni bírói ítéletről olvashatunk. A bíróság a magyar nemzet megbecsülése elleni vétségben találta ugyanis őket bűnösnek.⁹³

A kormány április 8-án terjesztette elő az első zsidótörvény-tervezetet. A Pesti Napló április 29-i száma közölte a magyar zsidóság vezetőinek szövegát, melyben egyértelműen hitet tettek a magyar haza iránt.⁹⁴ A lap május 5-i száma pedig az írók, művészek, tudósok magyar társadalomhoz és a törvényhozás tagjaihoz szóló zsidótörvény elleni deklarációját közölte.⁹⁵ A történelmi hitelesség kedvéért szükséges megjegyezni, hogy a deklarációt aláíró 59 személyhez a következő napon még *Szűle Péter* csatlakozott.⁹⁶ A zsidóság magyar haza iránti rendületlen hűségét tükrözte a Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának felhívása is, melyet

Felvidék visszakerülését megelőzően adtak ki. Ebben a felhívásban egyértelműen megfogalmazták, hogy a magyar zsidóság „minden erkölcsi és anyagi erejét felajánlja a végső küzdelemben a magyar nemzetnek, amellyel mindenkor... egynek érzi magát”.⁹⁷

A Horthy-rendszer ellenzéki elitjének vizsgálatakor külön feladat lenne a politikai rendszert a legegyértelműbben reprezentáló Nemzeti Egység Párt tagjai összetételének elemzése. Ennek birtokában ugyanis pontosabban lehetne értelmezni a nyomon követni a Nemzeti Egység Pártot elhagyók útját, törekvéseit. A Nemzeti Egység Pártból november 16-án négy képviselő lépett ki, november 22-én őket újabb képviselők követték. Ekkor ugyanis *Sztranyavszky Sándor* vezetésével 58 képviselő hagyta el a nemzeti Egység Pártját. Ők — mint megfogalmazták — *Gömbös Gyula* célkitűzéseit kívánták továbbra is követni „az ország ügyeinek vitelében a fejlődő és haladó korszak szellemében, de nem forradalmi úton kívánnak eljárni”.⁹⁸ A képviselők kiválása ezzel nem fejeződött be, december 4-én ugyanis újabb 16 képviselő hagyta el Nemzeti Egység Pártját.⁹⁹ Ezek a mozgások a hivatalos elit belső átrendeződésére utalnak, melynek következtében a rendszeren belül levő, a rendszer működésével elégedetlen, a rendszer belső ellenzékének táborába növekedett. Hasonló törekvéseknek lehetünk tanúi akkor is, amikor a Magyar Fajvédők Országos Szövetsége, a Nemzeti Önvédelem Frontja, az Ébredő Magyarok Egyesülete eddig lényegében feltáratlan vagy alig feltárt tevékenységét folytató egyesületek megalakulásáról adott hírt a Pesti Napló.¹⁰⁰

Meglepetéssel kell tapasztalni, hogy a nem személyhez kapcsolódó írások esetében a szociáldemokrata párttal összefüggő közlemények (3 darab) mily csekély számban fordultak elő.

Kommunisták ügyével kilenc alkalommal foglalkozott az újság. Az első jelentős esemény még az év elején volt, amikor *Szemenyei László György* újságíró és 119 társának pere kezdődött Szegeden. Csak érdekességként jegyezzük meg, hogy A magyar forradalmi munkásmozgalom története (Budapest, 1967) című könyv *nem tesz említést* erről a perrel. A bíróság az ellenük lefolytatott eljárás után valamennyi vádlottat bűnösnek találta. Közülük a legismertebb és a legnevezetesebb elítélt *Weisszhaus Aladár* volt.¹⁰¹ Röviddel ezt követően két kommunista szervezkedés leleplezésének hírért közölte a lap. Az első esetben, *Benkovits Dezső* letartóztatásával kapcsolatban kilenc személyt állítottak elő, a *Révész Ferenc* gázgyári tisztviselő lakásán tartott kommunista szeminárium tagjait (6 fő) szintén letartóztatták.¹⁰² Kommunista szeminárium tartása miatt tartóztatták le *Weiner Tibort* is Pestszenterzsébeten.¹⁰³ Négy kommunistát az államfelforgatás bűntettéért, két főt pedig az Internacioláné énekléséért ítélték el.¹⁰⁴ Október 8-án adott hírt az újság *Vértes György* és nyolc társa elleni ítéletről. Ebben a perben a legtöbbet (20 hónap) *Vértes György*, a legkevesebbet (15 nap) *özv. Csúcs Istvánné* kapta. Végezetül pedig 1937. szeptember 16-án a Tompa utcában tartott nyilas gyűlést megzavaró szociáldemokrata ifjúsági csoport vezetőinek — *Mózes Imre, dr. Ságvári Endre, Zimmermann Imre és Friedmann Tibor* — jóváhagyott ítéleteiről olvashatunk.¹⁰⁵ A mintába került lapszámok alapján tehát azt állapíthatjuk meg, hogy kommunista tevékenység miatt összesen 154 fő került 1938-ban a bíróság elé.

A népi mozgalom egykori szerepének mai megítélése alapján csekély számúnak és igen szegényesnek tűnik e mozgalommal kapcsolatos egykorú közlemények száma és tartalma. Ezt az érzésünket az a tény is megerősíti, hogy az 1938-as év első felében még a Márciusi Front mozgalom sem bomlott fel s e mozgalom tevékenysége szintén a népiek befolyását is erősítette. A Pesti Napló január 20-i száma adott hírt arról, hogy a rendőrség feloszlatta az írók Centrum kávéházban tartott értekezletét, ahol a március 15-re tervezett kecskeméti találkozó programját tárgyalták volna meg.¹⁰⁶ Olvashatunk az írói per három vádlottjának — *Kovács Imrénnek, Kárász Józsefnek és Erdélyi Józsefnek* — felmentéséről.¹⁰⁷ A Márciusi Front öt vezetőjének nemzetragalmazásért történt elítéléséről.¹⁰⁸ Júliusban jelent meg a lapban A magyar parasztság nyílt levele a művelt ifjúsághoz című röpirat, melyet negyvenen, többek között *Nagy Ferenc, Szabó Pál és Veres Péter* is aláírt.¹⁰⁹

A nyilas lapok ellen foganasított intézkedésekről már szóltunk. A Pesti Napló más lapok betiltásáról is beszámolt. Az újságban közreadott hírek szerint általában az ország érdekeinek veszélyeztetése miatt — hosszabb-rövidebb időre — betiltották a Sopronvármegye című politikai napilapot, a 8 órai Újságot, a Pesti Naplót, a Tiszaföldvár és Vidéke című lapot, az Erzsébeti Hírlap című hetilapot, a Pestvidéki Szózat című politikai hetilapot, a Pesti Újságot, a Heti Újságot, A Mi Lapunkat, az Új Szocialista Rend című időszaki lapot, a Népszavát, illetve az Új Kor című időszaki lapot.¹¹⁰ A lap november 19-i száma közölte annak a 45 időszaki lapnak a névsorát, amelyeket az új sajtótörvény alapján tiltottak be.¹¹¹

A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy a Pesti Napló és az Újság mintába került 1938-as számaiban a Horthy-rendszer anti- vagy ellenzéki eliteje mennyiben volt jelen illetve, hogy az egyes személyek mit és milyen csoportokat, politikai erőket képviseltek. Természetesen azt, hogy a rendszer ellenzéke hogyan, milyen gyakorisággal, s milyen szöveg-összefüggésben jelent meg a sajtóban, azt befolyásolta, meghatározta az, hogy az

adott sajtótermék mely érdekeltség lapja volt és hogy ennek következtében saját érdekeinek megfelelően mit hogyan tükrözött vissza.

A Pesti Napló és az Újság mintába került példányainak közleményeit elemezve 401 személyt tudtunk a rendszer ellenzéki elitjébe sorolni. Egy személlyel természetesen nemcsak egy alkalommal foglalkozott az adott sajtótermék s az egyes személyek megnyilvánulásai nemcsak egy kérdéssel foglalkoztak. Ennek megfelelően a vizsgálat során nemcsak az egyes személyek pártállását rögzítettük, hanem megnyilatkozásait is kódoltuk. A vizsgálat során tehát figyelembe vettük a politikai hovatartozást, illetve azt, hogy a nemzeti sors meghatározó kérdéseiben hogyan foglaltak állást. A politikai hovatartozás vonatkozásában a kódolás során a következő pártokat gyűjtöttük ki: Demokrata Párt, Független Kisgazdapárt, Kereszténypárt, Kossuth Párt, Polgári Szabadságpárt, Szociáldemokrata Párt, illetve a nyilas mozgalom. Ez utóbbihoz azt a megjegyzést kell fűznünk, hogy itt egy kategóriába soroltuk a különböző kaszás-, nyilas- és egyéb szélsőségesen jobboldali pártokat, tömörüléseket. Emellett még azt is meg kell fogalmazni, hogy ennél a kategóriánál, ebben az esetben — a többi pártokkal ellentétben — nem egyszerűen csak a párt említéséről van szó, hanem mindig a nyilas mozgalommal kapcsolatos tartalmi észrevételekről, megállapításokról, kritikáról, értéktételekről. Mivel a népi mozgalom fontos szerepet játszott a két világháború közötti Magyarország ellenzéki csoportosulásai, osztagai között, így a népi mozgalommal kapcsolatos megnyilatkozásokat is külön gyűjtöttük. A kommunisták esetében ezt azért nem tehetjük meg, mert — ellentétben a népi mozgalom képviselőivel — a kommunistáknak nem volt arra lehetőségük, hogy az általuk képviselt törekvéseket legálisan, a nyilvánosság számára megfogalmazhatták volna. Ennek következtében így, ebben az összefüggésben csak arról lehetett szó, hogy a kommunistákkal kapcsolatos híradásokat kódoljuk.

Említettük, hogy a rendszer ellenzékének a nemzeti sors legfontosabb kérdéseivel kapcsolatos megnyilvánulásait szintén megvizsgáltuk. Vizsgálati szempontként a következő problémaköröket vettük figyelembe:

- földkérdés;
- választójog;
- sajtószabadság;
- revízió;
- németellenesség;
- diktatúraellenesség;
- zsidókérdés;
- fajvédelem;
- kommunistaellenesség;
- szovjetellenesség;
- gazdasági élet problémái;

A közlemények tartalmi elemzése szükségessé tette, hogy a fentiek mellett a Nemzeti Egység Pártjával való szembenállás, illetve a korabeli szóhasználatból élve a nemzetgyalázás vétségét külön kategóriaként szerepeltessük. Az egyes kategóriákat a szerint is megvizsgáltuk, hogy tartalmuk pozitív vagy negatív értéktételeket tartalmaz-e. Szükségesnek tartjuk megemlíteni, hogy a megvizsgált lapszámokat abból a szempontból nem elemeztük, hogy a rendszert képviselő személyek milyen súllyal jelentek meg a lapokban s azt sem, hogy mondanivalójukban az előzőekben felsorolt problémakörök milyen gyakorisággal és milyen értéktartalommal jelentek meg.

A következőkben újságunként közölnénk a pártok előfordulási gyakoriságának listáját. A Pesti Naplóban a következőket találtuk:

A párt neve	Előfordulási gyakoriság
Független Kisgazdapárt	416
Kereszténypárt	270
nyilas mozgalom	176
Szociáldemokrata Párt	111
Polgári Szabadságpárt	63
népi mozgalom	32
Demokrata Párt	19
Kossuth Párt	15

Az Újságban pedig a következő sorrendet találtuk:

A párt neve	Előfordulási gyakoriság
Kereszténypárt	263
Független Kisgazdapárt	170
nyilas mozgalom	158
Szociáldemokrata Párt	115
Polgári Szabadságpárt	82
népi mozgalom	39
Kossuth Párt	14

Ezt követően nézzük meg azt, hogy a Pesti Napló és az Újság a nemzeti sors korábban felsorolt kérdéseivel milyen gyakorisággal foglalkozott.

Mindenekelőtt a nem várt összefüggésekről szeretnénk szólni. A legmeglepőbb, hogy a vizsgált összefüggésekben kommunista-, illetve szovjetellenességgel alig lehetett találkozni. A Szovjetunióval kapcsolatban a Pesti Naplóban csak egyetlen említést találtunk, amikor is arról tudósított az újság, hogy Szovjetunió dicsőítéséért egy személyt elítéltek. A kommunistaellenesnek minősíthető megnyilatkozások lényegében csak arra szorítkoztak, hogy hírlül adták, hogy X. Y.-t a kommunizmus dicsőítéséért, vagy kommunista propagandáért ilyen és ilyen időtartamra elítéltek. Ilyen közleményt a Pesti Naplóban ötöt, az Újságban kettőt találtunk.

Szintén meglepetésként hatott, hogy igen csekély volt a németellenes, illetve a diktatúraellenes megnyilatkozások száma. A Pesti Naplóban egy németellenes és három diktatúraellenes megnyilatkozást találtunk, az Újságban pedig csak két diktatúraellenes megnyilatkozást. Emellett mindkét lapban három-három németbarát kijelentést kódolhattunk.

A vizsgált példányszámokhoz viszonyítva mindkét újság esetében az igen alacsony elemszám következtében lényegében elhanyagolható a földkérdéssel, a revízióval, a választójoggal, a gazdasági élettel, a sajtószabadsággal foglalkozó közlemények száma. Ehhez hasonló mondható el a fajelmélettel kapcsolatban is. Addig azonban míg az előbb felsorolt kérdésekkel foglalkozó megnyilatkozások száma nem érte el az ötöt, addig a fajelmélettel a Pesti Napló és az Újság is tíz-tíz alkalommal foglalkozott. Mindkét sajtótermék fajelmélettel kapcsolatos közleményei elutasítóak, bírálóak.

A zsidókérdéssel a Pesti Napló 67, az Újság pedig 79 alkalommal foglalkozott. Ehhez még azt is hozzá kell tennünk, hogy ezek az előfordulások mindkét újságban negatív szövegkörnyezetben találhatók; azaz elutasították a kormány zsidótörvény-javaslatát, bírálták az elfogadott első és második zsidótörvényt, folyamatosan szembe szálltak az antiszemitizmus különböző megnyilvánulási formáival stb. Ezzel párhuzamosan egyértelműen elismerték a magyar zsidóság pozitív teljesítményeit, szerepét a magyar történelemben s az akkori Magyarország társadalmi, gazdasági, kulturális stb. életében. A cionizmus kérdéskörével való foglalkozás lényegében kívül esett az újságok érdeklődési körén. Ezt az jelzi, hogy a Pesti Napló ezzel nem foglalkozott, az Újság is csak két alkalommal szólt erről a kérdéstről.

A zsidókérdéssel kapcsolatban a rendszer ellenzéke részéről nemcsak bíráló, hanem a kormány törekvését megértő, azt támogató megnyilatkozások is voltak. Ennek megfelelően a Pesti Napló is, és az Újság is ezeket a megnyilatkozásokat közölte. Az ilyen tartalmú közlemények száma a Pesti Naplóban 11, az Újságban 13 volt.

Mindkét újság közölte azokat a megnyilatkozásokat, amelyek a Nemzeti Egység Pártja tevékenységét bírálták. Ilyen közleményt a Pesti Naplóban 41, az Újságban 20 alkalommal találtunk.

Említettük már, hogy a „nyilas mozgalom”, mint kódolási egység nemcsak a „halmaz” előfordulási gyakoriságát tükrözi vissza, hanem a nyilas mozgalommal kapcsolatos tartalmi ítéleteket is. Mind a Pesti Naplóban, mind az Újságban a nyilas mozgalommal kapcsolatos közlemények, megnyilatkozások egyértelműen negatívak. Lényegében ehhez a kérdéskörhöz kell sorolnunk a nemzetgyalázással kapcsolatos bírósági döntésekről szóló híreket is. Ezek a hírek ugyanis — néhány eset kivételével — a nyilas mozgalomhoz tartozó személyekre vonatkoznak. Ilyen tartalmú közleményt a Pesti Naplóban 19 esetben, az Újságban 13 esetben találtunk.

Végezetül a népi mozgalommal kapcsolatos megnyilatkozásokhoz azt a megjegyzést kell fűzni, hogy mindkét újság esetében ezek elismerőek és pozitív tartalmúak.

JEGYZETEK

- 1 Az Est, 1938. január 25. 9. o.
- 2 Az Est, 1938. április 9. 1. o.
- 3 Az Est, 1938. április 12. 4. o.
- 4 Az Est, 1938. április 20. 3. o.; április 22. 7. o.; április 26. 2. o.; május 10. 8. o.
- 5 Az Est, 1938. május 3. 3. o.
- 6 Az Est, 1938. május 5. 1. o.
- 7 Az Est, 1938. április 23. 1—2. o.
- 8 Az Est, 1938. április 26. 1. o.
- 9 Az Est, 1938. augusztus 23. 15. o.
- 10 Az Est, 1938. június 3. 3. o.
- 11 Az Est, 1938. május 25. 7. o.
- 12 Az Est, 1938. május 26. 1. o.
- 13 Az Est, 1938. január 26. 4. o.
- 14 Az Est, 1938. április 8. 2. o.
- 15 Az Est, 1938. augusztus 20. 9. o.
- 16 Az Est, 1938. október 13. 6. o.
- 17 Magyar Hírlap, 1938. január 1. 2. o.; február 15. 7. o.; március 13. 2. o.
- 18 Magyar Hírlap, 1938. február 23. 4. o.
- 19 Magyar Hírlap, 1938. július 24. 1. o.
- 20 Magyar Hírlap, 1938. március 1. 1. o.
- 21 Magyar Hírlap, 1938. július 4. 1. o.
- 22 Magyar Hírlap, 1938. február 26. 2. o.
- 23 Magyar Hírlap, 1938. február 15. 3. o.
- 24 Magyar Hírlap, 1938. július 16. 7. o.
- 25 Magyar Hírlap, 1938. február 22. 5. o.
- 26 Magyar Hírlap, 1938. július 23. 6. o.
- 27 Magyar Hírlap, 1938. június 26. 11. o.
- 28 Magyar Hírlap, 1938. május 7. 1. o.
- 29 U. o.
- 30 Magyar Hírlap, 1938. március 18. 7. o.
- 31 Magyar Hírlap, 1938. január 1. Vasárnapi melléklet 1. o.
- 32 Magyar Hírlap, 1938. március 22. 6. o.
- 33 Magyar Hírlap, 1938. január 9. 10. o.
- 33/a Magyar Hírlap, 1938. február 18. 2. o.
- 34 Magyar Hírlap, 1938. január 1. 5. o.
- 35 Magyar Hírlap, 1938. január 23. 2. o.; február 27. 2. o.
- 36 Magyar Hírlap, 1938. április 12. 3. o.
- 37 Magyar Hírlap, 1938. február 2. 3. o.
- 38 Magyar Hírlap, 1938. február 10. 2. o.
- 39 Magyar Hírlap, 1938. március 17. 6. o.
- 40 Magyar Hírlap, 1938. március 1. 6. o.
- 41 Magyar Hírlap, 1938. január 1. 4. o.
- 42 Magyar Hírlap, 1938. január 29. 3. o.; május 15. 9. o.
- 43 Magyar Hírlap, 1938. április 20. 5. o.
- 44 Magyar Hírlap, 1938. április 12. 6. o.
- 45 Magyar Hírlap, 1938. február 2. 5. o.
- 46 Magyar Hírlap, 1938. március 1. 4. o.
- 47 Magyar Hírlap, 1938. április 22. 2. o.; május 5. 1. o.
- 48 Magyar Hírlap, 1938. május 11. 6. o.
- 49 Magyar Hírlap, 1938. április 24. 9. o.
- 50 Magyar Hírlap, 1938. május 11. 6. o.

- 51 Magyar Hírlap, 1938. április 26. 2. o.
- 52 Magyar Hírlap, 1938. május 11. 4. o.
- 53 Magyar Hírlap, 1938. április 24. 1. o.
- 54 Magyar Hírlap, 1938. március 31. 6. o.
- 55 Magyar Hírlap, 1938. április 23. 1. o.; május 6. 5. o.
- 56 Magyar Hírlap, 1938. április 12. 2. o.
- 57 Magyar Hírlap, 1938. április 13. 6. o.
- 58 Magyar Hírlap, 1938. május 11. 4. o.
- 59 Magyar Hírlap, 1938. május 25. 3. o.
- 59/a Magyar Hírlap, 1938. április 24. 9. o.
- 60 U. o.
- 61 Magyar Hírlap, 1938. július 10. 1. o.
- 62 Magyar Hírlap, 1938. február 13. 19. o.
- 63 Magyar Hírlap, 1938. április 12. 6. o.; május 7. 4. o.
- 64 Magyar Hírlap, 1938. április 23. 6. o.
- 65 Magyar Hírlap, 1938. április 24. 9. o.
- 66 Magyar Hírlap, 1938. május 29. 9. o.; július 3. 9. o.
- 67 Magyar Hírlap, 1938. április 23. 1. o.
- 67/a Magyar Hírlap, 1938. február 24. 2. o.
- 68 Magyar Hírlap, 1938. január 25. 7. o.
- 69 Magyar Hírlap, 1938. április 3. 10. o.
- 70 Magyar Hírlap, 1938. április 20. 5. o.
- 71 U. o. 7. o.
- 72 Magyar Hírlap, 1938. április 22. 1. o.
- 73 Magyar Hírlap, 1938. május 8. Vasárnapi melléklet 17. o.
- 74 Magyar Hírlap, 1938. május 25. 3. o.
- 75 Magyar Hírlap, 1938. április 26. 4. o.
- 76 Magyar Hírlap, 1938. március 15. 9. o.
- 77 Magyar Hírlap, 1938. január 26. 4. o.
- 78 Magyar Hírlap, 1938. április 24. Vasárnapi Melléklet 21. o.
- 79 Magyar Hírlap, 1938. április 8. 6. o.
- 80 Magyar Hírlap, 1938. március 1. 6. o.
- 81 Magyar Hírlap, 1938. április 1. 6. o.
- 82 Magyar Hírlap, 1938. május 21. 4. o.
- 83 Magyar Hírlap, 1938. május 25. 3. o.
- 84 Magyar Hírlap, 1938. április 24. 9. o.
- 85 Magyar Hírlap, 1938. május 11. 6. o.
- 86 Magyar Hírlap, 1938. április 24. 9. o.
- 87 Magyar Hírlap, 1938. július 3. 1. o.
- 88 Pesti Napló, 1938. február 6. 16. o.; május 28. 7. o.; augusztus 6. 12. o.; augusztus 18. 8. o.; augusztus 28. 15. o.; szeptember 4. 16. o.; szeptember 11. 11. o.
- 89 Pesti Napló, 1938. február 27. 12. o.; március 3. 12. o.; július 13. 5. o.
- 90 Pesti Napló, 1938. április 29. 10. o.; május 3. 13. o.
- 91 Pesti Napló, 1938. november 16. 8. o.; november 27. 18. o.; november 29. 3. o.; november 30. 13. o. december 1. 9. o.
- 92 Pesti Napló, 1938. április 17. 6. o.; április 20. 4. o.
- 93 Pesti Napló, 1938. augusztus 2. 6. o.
- 94 Pesti Napló, 1938. április 29. 5. o.
- 95 Pesti Napló, 1938. május 5. 2. o.
- 96 Újság, 1938. május 5. 3. o.
- 97 Pesti Napló, 1938. október 4. 7. o.
- 98 Pesti Napló, 1938. november 23. 1. o.
- 99 Pesti Napló, 1938. december 4. 10. o.

- 100 Pesti Napló, 1938. március 8. 11. o.; április 30. 6. o.
- 101 Pesti Napló, 1938. február 15. 7. o.
- 102 Pesti Napló, 1938. február 22. 9. o.
- 103 Pesti Napló, 1938. március 18. 12. o.
- 104 Pesti Napló, 1938. július 17. 17. o.; augusztus 10. 13. o.;
- 105 Pesti Napló, 1938. október 21. 13. o.
- 106 Pesti Napló, 1938. január 20. 11. o.
- 107 Pesti Napló, 1938. február 12. 4. o.
- 108 Pesti Napló, 1938. április 22. 11. o.
- 109 Pesti Napló, 1938. július 23. 6. o.
- 110 Pesti Napló, 1938. március 20. 18. o.; június 28. 8. o.; július 23. 9. o.; július 29. 11. o.; szeptember 7. 4. o.; október 6. 7. o.; október 16. 11. o.; október 30. 16. o.; december 20. 5. o.; december 23. 13. o.
- 111 Pesti Napló, 1938. november 19. 7. o.

KÖZVÉLEMÉNY ÉS POLITIKAI RENDSZER

Jürgen Habermastól tudjuk, hogy polgári — azaz mai értelmű — nyilvánosságot a kapitalizmus viszonyai termelték ki, s hogy „polgári nyilvánosság funkciójának öntudata a 'közvélemény' toposza körül kristályosodott ki”¹. Elvált a közélet és a magánélet, létrejött a közönség, melynek magán-tevékenységet folytató tagjai létérdekekből figyeltek a „köz” ügyeire, így a politikai értelmű nyilvánosság hordozóivá lettek. Nem véletlen, hogy a polgári liberális eszmekörökhöz köthető leginkább az új fogalom.

„A közvélemény politikai-szociológiai megközelítésében a legutóbbi időben igen fontos momentum, hogy mibenlétét, sajátosságait és funkcióit a társadalmi nyilvánosság jelenségeivel együtt kísérlék megérteni — mutat rá *Kulcsár Kálmán*, majd hozzáteszi: — Erre bizonyos alapot ad magának a szóösszetételnek, illetőleg két tagjának jelentése is, hiszen a 'köz', amely a 'public' vagy az 'öffentliche' szavaknak nem pontos magyar fordítása — ezek ugyanis inkább a nyilvánosságot jelentik — önmagában is történeti fogalom, mint ahogyan az a társadalmi vonatkozású vélemény is, amely politikai jelentést a nyilvánossággal összefüggésben kapott.”² Nem szorul tehát magyarázatra, hogy a vélemények formálódása, különösen pedig a közvélemény létrejötte, hatása és megszűnése egy-egy esemény kapcsán erősen függ a nyilvánosság minőségétől. A nyilvánosság radikális minőségi átalakulása esetén, mint amilyennek tanúi vagyunk a magyar „glasznoszt”³ kapcsán, indokolttá válik a változások folyamatában szemügyre venni a közvélemény jelenségét. Különösen figyelemreméltónak tartom a közvélemény és a politika újszerű kapcsolatát a mai magyar társadalomban, mert egy átmeneti társadalomról van szó, melynek korábbi magától értetődései, evidenciái egyszerre megkérdőjeleződtek, illetve megkérdőjeleződnek. Vélemények virágzásának vagyunk tanúi: minden, ami korábban konszenzusszerűen elfogadottnak volt mondható, tömeges, indolotoktól fűtött viták tárgyává vált. Gombamódra szaporodó pártok és mozgalmak szószólói fejtik ki véleményüket lázas igyekezettel a múlttól, a jelenről és a jövőről, miközben a katonai, rendőri segédlettel kialakítottnak kikiáltott hajdani közmegegyezés egykor mégis csak szilárd talaja ingoványként engedi összeomlani nézetek, magatartás és intézmények építményeit, hogy maga alá temesse a hallgatag tömeget, amely reménykedve, némán várja a fejleményeket.

Hogyan is van ez akkor? Vélemények tombolása és a hallgatag tömeg? Nincs itt valami ellentmondás? De bizony van. „Fecseg a felszín és hallgat a mély” — írja *József Attila*, s — azt hiszem — ez a versrészlet jól jellemzi ezt a mostani helyzetet. Új út járására kényszerít bennünket a történelem, s ezzel a váltással legitimációs és értékviszáltság jár együtt. A vélemények politikai jelentősége megnövekszik, a közvéleményformálódás és a közvéleményhatás mechanizmusai megváltoznak. Olyannyira, hogy megragadásukra új módszerek után kell kutatni. Munkám erre egy kísérlet.

A közvéleménnyel az első probléma meghatározásánál van. Vannak, akik a polgári liberalizmus szellemében az egyéni vélemények bármely összességére vontakoztatható terminusként kezelik, mások mikrocsoportokra is kiterjedő fogalomként, megint mások definiálhatatlannak tartják, és akadnak, akik megkérdőjelezzik a létezését. *J. Röpke* közel jár az igazsághoz, amikor azt állítja, hogy „annyi elképzelés van a közvéleményről, ahány szerző nyilatkozik róla”⁴.

Természetesen a közvélemény politikával való kapcsolata tekintetében is megoszlanak a vélemények: vannak, akik politikai jellegűnek tekintik és vannak, akik nem. A nézeteltérést jól szemlélteti *Angelusz Róbert* és *Kulcsár Kálmán* eltérő felfogása. *Angelusz* szerint „(A) közvélemény fogalmát mindenekelőtt azokra a véleményáramlatokra vonatkoztathatjuk, amelyek közvetlenül vagy közvetve kormányzati döntésekre irányulnak,

és így mint potenciálisan vagy tényleges politikai erők hatnak vagy visszahatnak a kormányzati tevékenységre".⁵ Ezzel egyértelműen politikai jellegű meghatározással *Kulcsár Kálmán* nem ért egyet, mert túlságosan szűknek tartja, sőt tovább szűkíthetőnek „azokra a formákra, fórumokra, amelyek révén s 'köz' politikailag kifejezheti magát, vagy cselekvőképes lehet”.⁶ Ezért a definíciót szélesebb értelemben így adja meg: „a közvélemény a társadalmi tudatnak egy társadalmi jelenséget, problémát értékelő sajátos kifejeződési formája, amely a lakosság vagy egyes csoportjai véleményében mutatkozik meg”.⁷ „Hiszen — érvel *Kulcsár* — a társadalomban kialakulnak olyan konkrét problémára irányuló lakossági vélemények is, amelyek még egy olyan társadalomban sem szükségszerűen politikailag, amelyben a politikai rendszer túlsúlyossá vált.”⁸

A magam részéről *Angelusz Róbert* meghatározását tartom közelebb állónak az igazsághoz, azzal a kiegészítéssel, hogy *Kulcsár Kálmán* kritikája több tekintetben jogos. Úgy vélem, hogy *Angelusz*-féle fogalom egyrészt túlságosan szűk, másrészt túlságosan tág.

Szűk annyiban, hogy a kormányzat elvileg minden véleményalakulásra reagálhat, a kormányzásban részt vevők speciális szempontjai szerint. Egy adott esemény vagy folyamat kapcsán többféle vélemény formálódik, s jut el a kormányzathoz, amelyek közül bizonyosakat tekintetbe vesz, illetve előnyben részesít, másokat nem vesz tekintetbe, illetve jelentőségüket alábecsüli. Tovább menve: a kormányzat maga is indukálhat közvéleményt, saját érdekeinek megfelelően. Indokolatlan tehát fordított logikával élni, és az okozatból magyarázni az okot: a kormányzati tevékenység motivációjából levezetni a közvéleményt. Elképzelhető — és gyakran van is rá példa —, hogy a kormányzat egészen erős, markáns véleményekről nem vesz tudomást, s azzal ellentétes intézkedést hoz, egy másik, valójában lényegtelenebb, de általa sokkal jelentősebbnek beállított véleménycsoportra hivatkozva. Mostanában napfényre kerülő például, hogy a *Kádár János* nevével fémjelzett politikai vezetés milyen téves információ alapján hozott nagy horderejű döntéseket. A döntéshozókhoz egyszerűen nem jutottak el a valós helyzetet láttató információk, mert az információs hálózat „szűrve” és „kozmetikázva” továbbította a híreket. Nem véletlen, hogy mind a központi, mind a helyi — főleg megyei — vezetést teljesen felkészületlenül érte az MSZMP-vel szemben álló erők zászlóbontása és felsorakozása. Aligha lehet vitatni, hogy az ellenzékieké lettek „békébeli” kommunikációja során közvélemény formálódott, függetlenül attól, hogy a kormányzati döntéseket nem, illetőleg nem eléggé befolyásolta.

Más oldalról tág ez a meghatározás, hiszen ha minden társadalmi véleményáramlatot közvéleménynek tekintetnénk, amire a kormány reagál, mert politikai tényezőt lát benne, akkor annyira kiterjesztőleg értelmeznénk a közvéleményt, hogy éppen a sajátos tartalma veszne el. Csak egy példát! A visszarendezés erői Magyarországon 1972 után, ahogy kezükben tudhatták a hatalmat, politikai tényezőknek tekintették az életszínvonal emelését célzó társadalmi kívánalmakat, amely konkrét politikai tartalom nélkül mindig jelen vannak. Ahelyett tehát, hogy ezeket az elvárásokat gazdasági logikával kezelték volna, politikai logikával kezelték. Kezdték felvenni a nyugati hiteket, hogy a „fejlődő szocializmus — emelkedő életszínvonal” ideológiai tétele ne csorbuljon. A kölcsönökből fedezett életszínvonal-növekedés biztosította a közvélemény támogatását és az új MSZMP irányvonal és az új — *Lázár György* vezette — kormány számára. Így történt, hogy „(A) hetvenes évek elejének fizetésmérleg többlete után 1973 és 1978 között 8 milliárd dollár tartozás halmozódott fel”, és az „eladósodás jellegzetes 'öngerjesztő' folyamattá vált”.⁹

Problematisz lehet továbbá, hogy hogyan ítéljük meg a kormányzati döntésekre való hatásgyakorló szándékot. Vitathatatlan, hogy amennyiben ez pregnánsan megjelenik, a kormányzatnak könnyű dolga van — és a közvéleményt a kormányzati tevékenység oldaláról keresőknek is —, ám ha ez nem látható világosan, hiba lenne a kormányzati tevékenységet végző megítélésétől függővé tenni azt, hogy közvéleménnyel állunk-e szemben vagy nem. Úgy gondolom, hogy nem szabad kivenni a közvélemény köréből azokat a véleménymegnyilatkozásokat sem, amelyek nem a kormányzati tevékenység összefüggésében merülnek fel, hanem más — esetleg szándékoltan nem is politikai — vonatkozásban, ha mindezek ellenére politikai következményeik vannak. Gondoljunk csak mondjuk azokra a vélekedésekre, amelyek különböző társadalmi rétegek egymás közötti viszonyát jellemzik. A süllyedő életszínvonalú középrétegek averziói az újjazdag, vállalkozó réteggel szemben például annak ellenére közvéleménytenyésztő, hogy a bérből és fizetésből élők nagy része azonosul egy vállalkozói társadalom jövőképevel, sőt a maga életének jobbrafordulását reméli tőle. De ugyanígy megemlíthető az egyes etnikai kisebbségek elleni hangulat is.

Mindezekre tekintettel megfogalmazható, hogy a közvélemény fő összefüggése nem a kormányzati tevékenységgel, illetve a kormányzati döntésekkel való kapcsolata, hanem politikaformáló jellege. Az a tulajdonsága, hogy potenciálisan módosító tényezőjévé válhat az adott politikai rendszernek. Ez természetesen éppen

ügy függvénye a véleményáramlat tartalmának, mint a politikai rendszer minőségének. Egy plasztikus példán szemléltetve ezt: Európa országaiban a középkor óta fellelhető több-kevesebb antiszemitizmus, a zsidókkal szembeni ellenszenv megnyilvánulásai azonban a múlt század második feléig nem voltak közvéleménynek minősíthetők, annak ellenére, hogy helyenként és koronként igen súlyos, illetve kiterjedt volt. Azért nem, mert egészen az említett időig nem jött létre olyan politikai rendszer, melynek segítségével a „köz” véleményének lehetett volna beállítani ezt a vallási és egzisztenciális okokra visszavezethető gyűlöletet, melyet azután már nem volt nehéz társadalmi szinten, politikai eszközökkel kifejezésre juttatni. „A zsidókérdés ...egyáltalán nem valláskérdés, hanem társadalmi, nemzetgazdasági, politikai és legfeljebb még faji kérdés”¹⁰ lett. A megkérdettség következményei, a zsidók viszonylag nagy létszáma és sajátos szerepük a közép-kelet-európai kapitalizálódásra voltak azok a tényezők, melyek végül a politikai antiszemitizmus egyik bábójává tették a zsidóellenes véleményáramlatokat ezekben az országokban.¹¹

Úgy vélem tehát, hogy a közvélemény fogalmi ismerve a „köz” ügyeire való befolyása a nyilvánosság révén. Végső soron és tipikus formában — mégha ez így nem is tudatosul egy-egy véleményáramlat minden hordozójában — közvéleményről akkor beszélhetünk, ha valamely konkrét esemény vagy folyamat kapcsán az érdekérvényesítés meglévő mechanizmusáról fogalmaz meg véleményt az emberek egy nagyobb csoportja. E mechanizmus döntéshozó pozícióban lévők éppen azért kénytelenek odafigyelni az ilyen véleményekre, mert azok — közvetve vagy közvetlenül — az ő tevékenységüket értékelik. A nyilvánosság vértjét öltő vélemények a meglévő érdekérvényesítési mechanizmus mellett vagy ellen bocsátkoznak harcba, s azért jelentős szövetségesek vagy ellenségek, mert adott politikai „itt és most” is a nyilvánosság vasában érzi magát biztonságban. Minél nagyobb a vélemény nyilvánosságának szintje, annál erőteljesebben képes az érdekérvényesítés mechanizmusait befolyásolni, vagyis a meglévő politikai rendszer meglévő sajátosságain változtatni.

Éppen ez a változtatási képesség avat egy tömegvéleményt a „köz” véleményévé, tehát olyan tényezővé, amelynek a „köz” ügyeire befolyása van. Mivel pedig a közösség alatt, melynek ügyeiről szó lehet, a társadalom kell érteni, s mert a társadalom ügyeit leglényegesebb vonatkozásaiban legáltalánosabb érvennyel a politika rendezni, a politikai rendszerre való hatásában ragadható meg leginkább a közvélemény.

Egy pillanatra sem szabad persze figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a politikai rendszer létehez tartozik a változás, „az adott történeti-társadalmi szituáció tényezői kondicionáló módon — és pedig társadalom struktúrájából adódó következményeket is kondicionálva — hatnak a politikai rendszer kialakulására és működésére”.¹² A politikai rendszer közeget adó társadalmi környezet egy elemeként kell felfogni a közvéleményt, amelyet nem feltétlenül a politikai rendszer indukál, de feltétlenül a politikai rendszer dolgoz fel. A társadalmi környezet más hatásaitól a nyilvánosság és a tömegjelleg határolja el.

Ennek ellenére egy véleményáramlat erejét nem feltétlenül a nyilvánosság minősége és a vele azonosulók száma határozza meg. Lehetnek politikai rendszerek, amelyek tömegkommunikációs nyilvánosság mellett sem változnak lényegesen egy sokak által képviselt vélemény hatására. Ugyanakkor lehet egy politikai rendszer olyan is, hogy viszonylag kis nyilvánosság mellett — például személyes kommunikáció útján — létrejövő, viszonylag kevés ember által képviselt véleményeket is politikai rendszert formáló tényezővé léptet elő.

A közvéleményt mindemellett nem csupán a társadalom egy rétegének értékelésével van összefüggésben, hanem a politikai rendszer oldaláról végzett értékeléssel is. A politikai rendszer és környezete kapcsolatát elemző *David Easton* például úgy fogalmaz, hogy a politikai rendszer inputjainak a szelekció céljából bizonyos „kapuőrök” által őrzött „kapukon” kell áthaladniuk.¹³ E gondolatot továbbvíve: a politikai rendszernek nem csupán „kapuőrei”, de „fogdmegei” is lehetnek. Olyan mechanizmusok, amelyek olyan inputokat hurcolnak át a „kapukon”, és juttatnak a politikai rendszerbe — abból a célból, hogy átpolitizálódjanak —, amelyek eme „rásegítés” nélkül soha nem jutottak volna még a „kapuk” elé sem. Ezek a „fogdmegek” a politikai rendszeren már belül lévő erők érdekében ténykednek, s legkönnyebb, ezért leggyakoribb áldozataik a véleményáramlatok, amelyek — némi hozzáértéssel — könnyen politikai tényezővé tehetőek.

Az eddigiekből következően politikai rendszernek központi szerepe van abban a vonatkozásban, hogy mely véleménycsoportokat lehet közvéleményként felfogni, és melyeket nem. *Angelusz Róbert* már említett könyvében rámutat, hogy „ha a véleményformálódásnak nincsenek meg a lehetőségei a kérdés többfajta megválaszolására, a vélemények tömeges előfordulása esetén sem beszélhetünk közvéleményről”.¹⁴ Ehhez rögtön hozzátehetjük, hogy megválaszolás alatt itt most politikailag releváns reakciókat értünk, tehát olyanokat, amelyek a politikai rendszer valamelyik elemét érintik.

Így ha véleményáramlat az adott társadalom politikai normarendszerén változtat, már joggal nevezhető közvéleménynek. Alapot ad erre a jogszabály formájában megjelenő politikai normáknak, a politikai szerve-

zetek működési szabályainak, de még az informális, „bevett” normák változása is. Természetesen nem minden jelentéktelen normaváltozás sorolható a közvélemény-keletkeztető tények közé, csak azok, amelyek lényeges hatást gyakorolnak a politikai rendszer egészére. Olyat, melynek következtében beálló változások nem vezethetők le a politikai rendszer „normális” létéből és működéséből. Így például egy olyan véleményáramlat, amely egy illegálisban lévő pártot konspirációs szabályai megváltoztatására késztet, közvéleménynek lehet nevezni, mert a párt további sorsára van kihatással. De ugyancsak közvéleménynek tekinthető az a véleményformálódás, amely két vagy több illegális politikai szervezet egyesülését eredményezi. Nem szükséges, hogy erről a kormányzat, illetve a legális pártok tudomást szerezzenek, elég, ha megváltoznak ettől a fűzőtől a politikai erőviszonyok. Ugyanez az eredmény lesz a „minősítő körülmény”, ha bizonyos politikai tényezők közledni kezdenek egymáshoz, illetve együtt kezdenek működni.

Egy adott társadalomban meglévő legális vagy illegális politikai szervezetek keletkezésére, működésére és megszűnésére kiható véleményáramlat ugyancsak közvélemény. Miután annak megfelelően, hogy a társadalom aktív-e az állam felé, vagy az állam a társadalom felé, társadalmi-politikai és állami-politikai szervezeteket különböztetünk meg, e kérdésnek két fő dimenziója van. Nevezetesen, hogy bármely egyik típusba tartozó szervezet hogyan hat a saját típusába, illetve a másik típusba tartozó szervezetekre. Ha mondjuk egy párt — amely tipikusan társadalmi-politikai szervezet — felosztatja magát, nyilvánvaló, hogy lépésének konzekvenciái lesznek mind a többi társadalmi-politikai szervezetre, mind pedig az állami-politikai szervezetekre nézve. De ugyanígy: ha mondjuk létrejön egy új állami-politikai szervezet, az addig meglévő állami-politikai szervezetek és a társadalmi-politikai szervezetek kénytelenek tudomást venni róla, és tevékenységüket e fejleménynek megfelelően alakítani. (Hogy melyik szervezet mennyire, azt az új szervezet jellege határozza meg — attól függ végső soron az is, hogy milyen változásokat idéz elő a politikai rendszerben.)

A politikai szervezetek létrejöttének és megszűnésének jelentősége könnyen átlátható, így nem is érdemes vele többet foglalkozni. A működésben bekövetkező változásokra azonban szentelhetünk még néhány szót!

A pártoknál maradvá elmondható, hogy bizonyos véleményáramlatok hatására megváltozhat a párt és a tömegek viszonya, s ennek messzemenő politikai következményei lehetnek. Például, ha egy párt vezetése sorozatosan hozzá nem értésről tesz tanúbizonyságot, illetve a tagság nézeteivel ellentétes álláspontra helyezkedik, s nem működnek azok az információs csatornák, amelyeken a tömegek véleménye kifejezésre juthatna, olyan közvélemény alakulhat ki — esetleg a párt tagságánál tágabb körben — amely szétzilálja a pártot.

Ugyancsak szerepe lehet a vélemények koncentráldásának egy-egy pártszervezet, esetleg pártvezér körül. Ha egy-egy pártszervezet munkájáról vagy egy-egy politikusról tömegméretekben rossz vélemény fogalmazódik meg, akár alapos, akár nem az ellenszenv, döntések meghozatalának, végrehajtásának gátja lehet ez a körülmény.

Ami az állami-politikai szervezeteket illeti, csupán két összefüggést emelnék ki. Ismeretes, hogy nagy jelentősége van bennük a hierarchikus felépítettségnek. A racionális működés érdekében kialakított és változtatott eszközökkel fenntartott hierarchia azonban könnyen diszfunkcionális következményeket szülhet. A szervezeteken belül ugyanis kialakulhatnak nem formalizált kapcsolatok, létrejöhetnek nem hivatalos hierarchiák és információs rendszerek. E diszfunkciók előfordulásának valószínűsége annál nagyobb, minél kevésbé képes az állami-politikai szervezet-hierarchia befogadni és feldolgozni a társadalmi hatásokat. A társadalmi hatások között igen előkelő helyet foglalnak el azok a véleményáramlatok, amelyek értékelik, minősítik az egyes szervezetek (sokszor reprezentáns tisztségviselőin keresztül). Ezekre az értékelő megnyilatkozásokra — különösen ha nagy jelentőségű tömegkommunikációs eszközök is megfogalmazzák — nagyon érzékenyek az állami-politikai szervezetek képviselői, és hivatalosan, illetve nem hivatalosan reagálhatnak munkájuk pozitív vagy negatív értékelésére. Mindkét fajta reagálás lehet olyan tényező, amely közvéleménnyé avatja az adott véleményáramlatot. Az első esetben ez nem is igényel különösebb magyarázatot, hiszen az eddig elmondottak alapján nyilvánvaló, hogyha például egy nagy példányszámú újság megírja, hogy az igazgatási szervek különböző ürtügyekkel akadályozzák az ellenzéki politikusok működését, amivel a „másképpen gondolkodó” emberek tömegeit háborítják fel; s ennek hatására az illetékes miniszter jelentős intézkedéseket tesz a hasonló eseteket elkerülendő, az elitélő vélekedések tömegét közvéleménynek kell tekinteni. Problematikusabb a véleményáramlatokra való nem hivatalos reagálás, mert mechanizmusa nehezen átlátható, és következménye nehezen kiszámítható. Az államhatalmát semmibe vevő, kijátszó titkos érdek- és elvszövétségek nem egyszer éppen a vezető állami emberekből verbuválódnak, s valóságos árnyékhatalomként működnek.

Az állami-politikai szervezetek másik fontos problémája a bürokrácia jelensége. A bürokrácia nem csupán tárgya lehet különböző véleményáramlatoknak, hanem forrása, alakítója is. Már *Max Weber* így írt:

„A bürokratikus szervezet előtérbe nyomulásnak döntő oka kezdettől fogva az volt, hogy tisztán technikai szempontból fölényben van minden más formával szemben.”¹⁵ Tegyük hozzá rögtön, hogy a „gépszerű” működés jelentőségét napjainkra roppantul megemelte a specializációból következő szakismeret szerepének és tekintélyének emelkedése. Nem alaptalan *Sajó András* aggodalma amikor a politikai hatalom és a bürokrácia ellenőrzésmentességre törekvésről beszél, „technokrata hatalomátvételtől”,¹⁶ egyfajta tudományos alapú racionalizmus nevében.

A bürokrácia azonban nem csupán külső véleményáramlatokra reagál, hanem maga is véleményhordozó, sokszor közvéleményalakító, közvetve vagy áttételeken keresztül. Nagyon jó példa erre napjaink szovjet bürokráciája, amely specifikus érdekeitől vezéreltetve ellenáll a központi akaratnak, amelyet elvileg szolgálnia kellene, és a kezében lévő eszközökkel igyekszik lejártni a központi akarat letéteményeseit.¹⁷

A politikai rendszer harmadik elemeként meg kell említeni a politikai szerepeket. A véleményáramlatok hatása a politikai szerepek keletkezésére és a politikai szerepek hordozóinak magatartására koronként és helyenként igen eltérő lehet. Hazánkban mindkét vonatkozásban viharos változásoknak vagyunk tanúi mostanában: új politikai szerepek sokasága keletkezett, s régi politikai szerepek iránti elvárások változtak meg.

Azok a szédületes iramú folyamatok, amelyeknek mindez következménye lett, indokoltá teszik a politikai szerepek és a véleményáramlatok összefüggéseinek vizsgálatát, annál is inkább, mert a politikai szerep és a politikai szerepet hordozó személy nehezen választható el egymástól olyan szituációban, amelyben a régi szerepek hordozói személyükben váltak elutasítottá. Ahogy lehetővé vált tehát, új szerepsükségletek és új szerepelvárások fogalmazódtak meg a múlt elutasításának jegyében. Témánk szempontjából különösen a szerepelvárások metamorfózisának van jelentősége, hiszen az új szerepek is szerepelvárásokból nőnek ki, amint lehetőség nyílik arra, hogy átosszák a szerepeket a politika színpadán.

Kétségtelen: korábban is voltak olyan véleményáramlatok, amelyek „arccal rendelkező” politikusokat szerettek volna látni a politikai szerepekben, ám ezek nem alakulhattak át közvéleménnyé. Pusztán óhajok maradtak, tömegvélemények, melyek nem voltak ugyan hatás nélküliek — hiszen egy-egy választókerületben például sikerült profillal bíró országgyűlési képviselőt megválasztani —, de a politikai rendszer említésre méltóan nem változott a kis eredményektől, mert a struktúra, amelynek ellenére születtek, elnyelte őket.

A politikai szerepelvárásról nem lehet beszélni anélkül, hogy ne ejtenénk szót a politikai szereplők szerepfogásáról. A két dolog szorosan összefügg, hiszen a politikusok mindig egyfajta szerepelvárásnak igyekeznek megfelelni, viszont a politikusok szerepfogása — illetve az ezt kifejező politikai működés — is módosítja a szerepelvárásokat. E hatásokat a különböző véleményáramlatok közvetítik oda-vissza, amelyek közül helyenként és időnként közvéleménnyé minősülhetnek át azok, amelyek jelentős hatást tesznek a politikai rendszerre.

„Végso soron a politikai rendszer minden eleme emberi magatartásokon keresztül realizálódik”,¹⁸ azért van kitüntetett szerepe a politikai rendszer eleme között a politikai magatartásnak és a politikai beállítódottságnak. A politikai tömegmagatartás alapja, a legáltalánosabban elfogadott nézet szerint, az osztály és réteg szerinti tagozódás. Ez azonban csak nagy óvatossággal kezelhető igazság, mert egy adott osztályhoz, réteghez kapcsolódó érdek felismerését számos olyan tényező befolyásolja, melyek együttes hatása igen eltérő lehet.

Ha témánk szempontjából nézzük ezt a roppant bonyolult jelenséget, akkor meg kell állapítanunk, hogy a politikai magatartás részben szélesebb, részben más értelmű fogalom, mint a közvélemény. Szélesebb annyiban, hogy a politikai rendszer fenntartása és változtatása egyaránt politikai magatartások révén valósul meg, míg a közvélemény fogalma csupán a politikai rendszer változásához köthető; illetve más annyiban, hogy a közvéleménynek számos olyan sajátossága van, mely nem vonatkoztatható a politikai magatartásokra általában.

Hogy milyen véleményáramlatok keletkeznek, és fejlődnek közvéleménnyé, az nagyban függ a társadalom tagjainak politikai beállítódásától, ami viszont a politikai szocializáció szintjének függvénye. A politikailag alacsonyan szocializált réteget ingadozó politikai attitűd jellemzi, vagyis pillanatnyi érdekektől hagyják vezetni magukat, véleményük nem kikristályosodott, függő viszonyban vannak a propagandától. Sajnálatos módon a magyar társadalmi rétegek többségére is ez jellemző.¹⁹ Ezzel magyarázható, hogy a véleményáramlatok közvéleménnyé minősülésére sajátos kettősség jellemző. Egyrészt a társadalom bizonyos rétegei — első sorban az értelmiség — felől sokféle véleményáramlat indul el, és válik közvéleménnyé, másrészt a társadalom nagy többségének sok — sorsát érintő — kérdésben nincs véleménye; vagy ha van, azok nem, illetve torzult formában lesznek közvéleménnyé.

A politikai magatartáshoz kapcsolódnak a politikai eszmék, mint a politikai cselekvést irányító, indokló ismereteknek és nézeteknek az összessége. A politikai eszme mint „társadalmi küzdelmek eszköze”²⁰ ideológiai jellegű, amennyiben az egyes társadalmi osztályok, rétegek, csoportok törekvéseinek eszméi kifejezője, és eszköz jellegű, amennyiben eme osztályok, rétegek, csoportok konkrét politikai cselekvését szolgálja.

A közvéleménnyel kettős jellegének disszonanciája hozza összefüggésbe a politikai eszmét. Bizonyos helyzetekben ugyanis vagy ideológiai jelleg, vagy az eszközjelleg lesz túlsúlyos, s ez az egyensúlyeltolódás megváltoztathatja a közvéleményformálódás mechanizmusait. Az ideológiai elem elnehezülésére szemléletes példa a politikai utópiák térhódítása. Ha a közvélemény nincs, az utópia ráhatása a valóságra esetlegessé, véletlenszerűvé válik. Abban a pillanatban azonban, hogy az élet felügyelete alól kiszabadult gondolat²¹ állásfoglalásra, véleményalkotásra készteti az embereket, jó esélye van arra, hogy a politikai status quo-t meggingassa. Minél szigorúbb az élet felügyelete, és minél elfogadhatóbb az elszabadult gondolat, annál nagyobb ez az esély.

Felemlíthetjük itt a marxizmust—leninizmust, melyet manapság mind szélesebb körben minősítenek utópiának. Ha ezzel az értékeléssel nem is lehet fenntartás nélkül egyetérteni, tanulságokkal szolgál megvizsgálni annak okait, hogy ez a nyugat-európai viszonyokból kiinduló eszmerendszer miért vált Kelet-Európában cselekvő politikai erővé. Nem ismételve meg az ezzel foglalkozó tanulmányok gondolatait,²² hozzájuk tehetjük, hogy a marxizmus—leninizmus térhódításához jelentősen hozzájárult e térségben az eszmerendszer utópisztikus értelmezése. Az eszmerendszer vulgáris, sok esetben primitív recepciója olyan véleményáramlatok indikátora lett, amelyeket egy politikai hatalomra törv kisebbség kihasználhatott.

Később, amikor egyes országokban hegemon helyzetbe került, tovább őrizte ideologikus jellegét a marxizmus—leninizmus, illetve őrizték a nevében cselekvők. A politikai gyakorlat égbe emelte, és érintetlenné tette az eszmét, elejét vette annak, hogy vele kapcsolatban közvélemény formálódjon: olyan véleményáramlat, mely a politikai rendszer változtatásával lehetővé tette volna, hogy az eszme tételeit kritikailag lehessen szemügyre venni. Az eszme hivatalosan védett, elsődleges politikai értékévé lett, konkrét problémák megoldásának „iránymutatójává”. Ideológiai jellege lassan elveszett a társadalmi gyakorlat tényei között, s eszközjellegűvé vált. Az eszme és a valóság viszonyát megfordították, s már nem az eszméhez viszonyították a valóságot, hanem a valóság igazíthatóságához az eszmét. A szituációkból adódó problémák megoldására való ilyenén koncentráció radikálisan akadályozta a közvéleményformálódást. Hiszen a problémákat megoldó erőket azonosították az eszme erejével, a problémamegoldó erők hatékonyságát csökkentő minden tényezőt — tehát minden ellenvéleményt, sőt a „csak” nem támogató véleményeket — pedig azonosították az eszme ellenségeivel, s ennek megfelelően jártak el képviselőikkel.

Nem csupán egy adott társadalomban fellelhető politikai eszmék jellege van hatással a véleményformálódásra, különösen pedig a közvéleményformálódásra, hanem az eszmék mennyisége is. Ha egy társadalomban több politikai eszme él egymás mellett, nagyobb a társadalmi nyilvánosság, az aktualitás felismerésének valószínűsége, nyitottabbak a kommunikációs csatornák. Összességében: a politikai rendszer sokkal érzékenyebb a véleményáramlatokra, könnyebben fogadja be azokat, ad nekik politika jelentőséget. Ez persze nem feltétlenül pozitív jelenség, a politikai rendszer lehet túlérzékeny is, ami legalább annyira káros, mint az érzéketlenség.

Sajátos helyzet áll elő akkor, ha hirtelen jelennek meg egy társadalomban különböző politikai eszmék, mint ahogy az a magyar társadalomban történt az elmúlt rövid időszak alatt. A politikai eszmék a magyartól eltérő — fejlettebb — társadalmi gyakorlatot tekintik mintának, vagy pedig a magyar társadalom egy korábbi — tehát minőségileg más — szakaszát. A politikai eszmék hordozóinak eme szükségszerűen mintakövető magatartása azonban folyton beleütközik a magyar társadalmi környezet sajátos realitásába, ezen belül különösen a korábbi politikai rendszer maradványaiba. Ilyen feltétlenül számításba veendő tény, hogy a tömegek politikai szocializációja alacsony szintű, az emberek többsége nem formál véleményt az őt érintő kérdésekben, illetve ha formál, a véleménye bizonytalan, könnyen megingatható, kevés tárgyyszerű ismereten és sok érzelmen alapszik.²³

A szakirodalmi munkák a vélemények „meghatározott tömegben” való jelentkezéséhez kötik a közvélemény fogalmát. Kétségtelen, hogy az általam vázolt közvélemény-fogalom is nagyon tág és kezelhetetlen lenne, ha a véleményeknek bizonyos tömeget nem feltételezném, hiszen a politikai rendszer változásához esetenként elég néhány ember, vagy egy csoport véleményének felszínre jutása. Ugyanakkor rögzíteni kell azt is, hogy nem közömbös, kiknek a véleményéről van szó, tehát a közvélemény nagyságát, erejét nem lehet számolásos módszerrel megállapítani. A közvélemény jelentősége — vagyis politikai rendszert befolyásoló ké-

pessége — nem annak függvénye, hogy a mögötte meghúzódó véleményt hányan képviselik, hanem annak, hogy társadalmi helyzetünkben adódóan mennyire hat véleményük a politikai rendszer elemeire, illetve milyen elemekre mennyiben hat. Ez a véleménygerjesztő esemény jellegétől, a társadalom és a politikai rendszer sajátosságaitól függ leginkább. Nem szorul bővebb magyarázatra például, hogy a Magyar Rádió és a Magyar Televízió szerkesztőinek véleménye egy adott, közérdeklődést kiváltó kérdésben komolyabb politikai tényező, mint több ezer bányász vagy pedagógusé. És nem csupán azért, mert a véleményüket továbbító műsorokkal talán még nagyobb tömegeket sikerül meggyőzniük saját igaz vagy hamis nézeteikkel, hanem azért is, mert eme nagy tömegkommunikációs eszközöket kitüntetett figyelemmel kezelik a politikai élet szereplői, az egy-egy esemény kapcsán bizonyított véleményformáló hatásuktól függetlenül.

Ezek után felmerül a kérdés, hogy hogyan nevezzük az ilyenfajta véleményeket, ha már rögzítettük azt, hogy a közvélemény fogalomkörébe csak bizonyos tömegek által képviselt véleményáramlatokat vonunk be? Úgy tűnik, elkerülhetetlen bevezetni eme véleménycsoportosulások megnevezésére egy külön fogalmat. A továbbiakban pszeudo-közvéleménynek²⁴ fogom nevezni az olyan véleményformálódásokat, amelyek nem, vagy csak eshetőlegesen válnak tömegmértetűvé, és a politikai rendszerre gyakorolt hatásuk mégis tömegmértetűvé válásuk lehetőségében rejlik. Így — még egy példával megvilágítva — ha magánemberek egy társadalmilag respektált csoportja, akiknek megfelelő közlési fórumok állnak a rendelkezésükre — például elismert írókból álló baráti kör — olyan véleményt alakít ki egy szélesebb rétegeket is érintő kérdésekben, mellyel ha nagyobb tömegek azonosulnának politikai következményeket vonna maga után, pszeudo-közvéleménnyel állunk szemben — feltéve, hogy maga is politikai következményekkel jár.

A pszeudo-közvélemény fogalmával kap mélyebb értelmet a közvélemény vázolt, a politikai rendszer egészéből kiinduló felfogása. A politikai rendszer elemeinek érzékenysége ugyanis egy olyan történelmi, társadalmi helyzetben, amelyben a politikai rendszer egésze radikális strukturális és működési átalakuláson megy át, megnövekszik a környezeti hatások iránt. Ilyen szituációban a vélemények felértékelődnek, hiszen a politikai rendszert alakítani kívánó minden erő mögötte álló véleményekre hivatkozik tevékenysége igazolásaként. Bizonyos véleményekre való pusztán hivatkozás is alapot ad a politikai rendszer befolyásolására. A pszeudo-közvélemény kialakulásának valószínűsége és politikai rendszert befolyásoló képessége fordítottan arányos a politikai rendszer strukturális és működési stabilitásával.

Belátható, hogy nagyon megfoghatatlan fogalomná válik ilyen körülmények között a közvélemény, ha a kormányzati tevékenységre gyakorolt hatásként értelmezzük. A politikai rendszerben ugyanis olyan változások játszódnak le, amelyek messzesemenő hatással vannak a „köz” ügyeire, anélkül, hogy a kormányzat tudomást szerezne róluk, vagy reagálhatna rájuk. Az emberek politikai magatartásának változása például olyan körülmény, amely egyszerre hatnak a kormányzati szervezetben és más politikai szervezetekben tevékenykedő emberekre. (Gondoljunk csak arra, hogy egy nyers politikai megnyilatkozás nyomán támadt elítélő véleményáramlat kulturáltabb, átgondoltabb politikai magatartásra intheti a politizálókat.) Az ezzel kapcsolatos változásokat a kormányzat aligha érzékeli, mert maga is része a változásnak.

További tényező, hogy a politikai rendszer egy elemének változása valamely véleménycsoport hatására változásokat idézhet elő a politikai rendszer más elemeiben is. Az előbbi példánál maradva: a politikai magatartás kulturáltabbá és átgondoltabbá válása hatással lehet a politikai normákra és a politikai szerepfelfogásokra. Mindez egy véleményáramlatnak lehet a következménye, melyet vagy közvéleménynek vagy pszeudo-közvéleménynek kell neveznünk anélkül, hogy a kormányzati tevékenységgel összefüggésben szemlélnénk. Hiszen a „köz” ügyeire gyakorolt hatása nem a kormányzati tevékenység viszonylatában nyilvánul meg a legpregnánssabban, hanem a politikai rendszerre tett hatásában.

A pszeudo-közvélemény fogalmával kapcsolatban — részben bevezetése indoklásaként — az eddigieken túlmenően külön is szólni kell a konformizmusról és a manipulációról.

Induljunk ki abból, hogy az ideáltipikus liberális nyilvánosság az állam és a társadalom elválása mellett nagykorú, független polgárok társaságát feltételezi, akiknek van véleményük a „köz” ügyiről is, mely véleményüknek hangot adnak.²⁵ Ne firtassuk, hogy mennyire valósult ez meg a nyugati országokban, anélkül is tisztában kell legyünk azzal, hogy Magyarország — mint általában Kelet- és Közép-Európa más országai — mindig nagyon távol voltak mindig attól, hogy velük kapcsolatban ilyen értelmű nyilvánosságról lehessen beszélni. Ennek következtében e térség társadalmait többségében mindig is önálló véleményt nem vagy csak nagyon ritkán alkotó emberekből állt, akik soha nem válhattak felnőtté. Magyarországra ez az „infantilizmus”²⁶ a legutóbbi időkig jellemző volt. Ha e sajátos folyamatok révén előállt helyzetet David Riesman kategóriával szeretnénk megragadni, akkor azt kellene mondanunk: a „kívülről irányított” embertípus lett az álta-

lános.²⁷ A kívülről irányítottág azonban Magyarországon sajátosan magyar módon jelent meg: a politikai közöny és a politikai tudatlanság úgy párosult hozzá, hogy az valamiféle értékkel ruházta fel — az apolitikusság kimondatlanul is a tisztességes, rendes ember ismérve lett. A konformizmus, az elvárásokhoz való alkalmazkodás ugyanakkor roppant hasznos szövetségesévé lett a politika kisajátítóinak. Minél erőteljesebben érvényesült a konformizmus, annál szabadabban cselekedhettek. Annál is inkább, mert „Minél inkább kialakulnak a konformizmus feltételei, annál inkább manipulálható az ember, a sikeres manipuláció pedig erősíti a konformizmust.”²⁸

A konform magatartás kétségtelenül egyfajta pszichés igény; az egyénnek kényelmetlen a többséggel elletétes álláspontot képviselni, ezért előbb-utóbb feladja önálló ítéletét,²⁹ bár „ugyanazon helyzetben belül jelentékeny, sőt ... megdöbbentő”³⁰ különbségek vannak egyének között. Azt hiszem, nem járok távol az igazságtól, ha a konformitásra való hajlamot és manipulálhatóságot egy adott kor adott társadalmának meghatározó ismérvének tekintem, amely erőteljesen befolyásolja azt, hogy a társadalom előtt álló történelmi lehetőségek közül melyik realizálódik. A magam részéről a magyar társadalom eme hajlamait szomorú történelmi sorsunk egyik okozójának tartom.

Mára „kívülről irányított” emberek külső irányítás nélkül maradtak. Pontosabban: a régi, kényelmes, biztonságot adó irányítás helyébe egy újfajta lépett, aminek szabályait meg kell tanulniuk, ha ki akarják magukat ismerni a megváltozott világban. Ez a tanulási vágy azonban az újfajta politikai manipulációk potenciális áldozataivá avatja őket, a lázas politikai tájékozódás olyan vélemények megfogalmazásához vagy véleményekhez való csatlakozáshoz vezetheti sokukat, amelyek tényleges érdekeikkel ellentétesek. Érdemes itt idézni *Riesmant*, aki a gátlástalan, szenzációhajász újságok és más tömegkommunikációs eszközök sikerét kutatva megállapítja: „Közönségük... elsősorban... toborzódik azokból az új stílusú politikai közönyösökből — leendő jólétesültekből —, akiket vonz... gátlástalansága, mert úgy vélik, hogy az ilyen jellegű híradásokból ismerhetik meg a leplezetlen igazságot. Mivel ezeket az embereket arra nevelték, hogy jámboran elfogadját az iskola, az egyház és a sajtó által hirdetett általános kulturális értékeket, ezért most mindent, szinte definíció szerint igaznak fogadnak el, ami ettől eltérően eléggé árnyaltan kritikusnak, kegyetlennek, jogellenesnek vagy titokzatosnak tűnik; az ilyen híreket hozzájuk eljuttató szerkesztőt pedig őszintének tekintik.”³¹

Összefoglalva tehát az eddigieket: a társadalmi kommunikáció jellegének és minőségének megváltozása a magyar társadalom közegében olyan nyilvánosságot hozott létre, mely társadalmi következményeiben meglehetősen kiszámíthatatlan változásokat gerjeszt a politikai rendszerben, de nem képes hatékonyan ellenőrizni ezeket a változásokat. Vak nyilvánosság ez, amely a politikaformálás hatékony eszközeit adja a politikai cselekvők kezébe, anélkül, hogy érdemben különbséget tudna tenni közöttük.

E vak nyilvánosság következménye, hogy a kialakuló véleményáramlatok valódi társadalmi tartalmuktól és jelentőségüktől eltérően hatnak a „köz” ügyeire.³² Ebből kiindulva fogalmazható meg, hogy egy változó politikai rendszerű változó társadalomban tanulságos lenne a közvélemény kialakulását és hatásmechanizmusát is e változások viszonyai között értelmezni. A magam részéről sem a közvélemény kormányzati tevékenysége oldaláról való szemlélet, sem pedig társadalmi, értékeltő tudatformaként való felfogását nem találtam elég használhatónak erre a célra, így jutottam el egy, a politikai rendszert középpontba állító vizsgálathoz, a közvéleményt meghatározó társadalmi környezeti hatásnak — „inputnak” — tételezve a változási periódusokban. Mivel azonban a tömegméretű véleményformálást és a nyilvánosságot a közvélemény fogalmi elemeinek kellett tekintenem és a premisszáik mellett még mindig maradtak olyan inputok, amelyekre a tömegjelleg nem lehetett volna rávonatkoztatni —, így, a logikai következetesség érdekében, ki kellett volna rekeszteni a közvélemény fogalomköréből —, de a nyilvánossághoz való kapcsolódásuk és hatásmechanizmusok feltétlenül a közvéleménnyel rokonítják őket, bevezettem a pseudo-közvélemény fogalmát.

Eme elgondolás létjogosultságát az támasztja alá, hogy a véleményáramlatok politikát befolyásoló hatásának sok vetülete feltáratlan még mind magyar, mind pedig tágabb, kelet-közép-európai viszonylatban. Különösen tisztázást igényelnének az ezzel kapcsolatos kérdések e térség válságidőszakaiiban, olyankor, amikor — mint jelenleg — elemi erővel törnek felszínre a társadalom materiális és eszmei abroncsait szétfeszítő törekvések. „Sajátos társadalmi-történelmi körülmények között... a konformizmus erősebb, illetve a manipuláció különösen kifejezett lehet, sajátos és különböző formákat ölthet, amelyek kutatása csak az őket produkáló társadalmi-történelmi körülmények feltárásával együtt ígér eredményeket”³³ — írja *Kulcsár Kálmán*, rámutatva a vélemények bázisul szolgáló konkrét helyzetek konkrét és komplex elemzésének szükségességére. Úgy gondolom, hogy a kíváncsiaknak tennék eleget azzal is, ha a politikai rendszer fogyatékosságai által kiváltott,

„felülről” kezdeményezett, illetve megengedett politikacentrikus változási folyamatban a politikai rendszerre gyakorolt hatásában ragadnánk meg a közvéleményt. Annál is inkább, mert ha a közvélemény ilyen értelmezése mellett sikerülne feltárni a véleményáramlatok és a politikai rendszer elemeinek összefüggéseit, az határt szabna a véleményekkel való manipulálásnak, és a velük való visszaélésnek.

JEGYZETEK

- 1 J. Habermas: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Budapest, 1971. 131. o.
- 2 Kulcsár Kálmán: Politikai és jogszociológia. Budapest, 1987. 307. o.
- 3 „A nyilvánosság, a bírálát és az önbírlát — ez nem egy újabb kampány. Meghirdették őket, és a szovjet életmód normájává kell válniuk. Enélkül nincs és nem lehetséges demokrácia. Demokrácia nélkül pedig nincs és nem lehetséges korszerű szocializmus” — írta Mihail Gorbacsov (M. Gorbacsov: Átalakítás és új gondolkodás. Budapest, 1987. 73. o.). A szovjet vezető tehát a nyilvánosságot hívta segítségül programja megvalósításához, arra épített, hogy akiknek elégük van a hallgatásból, azok potenciális szövetségesei irányvonalának. A Szovjetunióban lezajló események azonban világosan mutatják, hogy a gorbacsovi vezetés nagyon egyoldalúan fogta fel a nyilvánosságot, s nem számolt annak minden hatásával. A nyilvánosság palackból kiengedett szellemnek bizonyult, aki ahelyett, hogy hűségesen szolgálná az őt fogságából megszabadítókat, a saját feje után megy.
- 4 J. Röpke: Zur Politischen Ökonomie von Hörfunk und Fernsehen-Publizistik, 1970. 2.
- 5 Angelusz Róbert: Kommunikáció és társadalom. Budapest, 1983. 55. o.
- 6 Kulcsár i. m. 313. o.
- 7 U. o.
- 8 U. o.
- 9 Társadalmi Szemle, 1989. Különszám 64. o.
- 10 Részlet Istóczy Győző képviselő 1981. március 3-i képviselőházi beszédéből. E beszédben hangzott el először a fórumon az „antiszemitá” szó. Lásd: Zsidókérdés asszimiláció antiszemitizmus (tanulmánykötet). Budapest, 1984. 18. o.
- 11 Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, 1987. 38—64. o.
- 12 Kulcsár Kálmán: Politikai rendszer és politikai folyamat. In: Politika és politikatudomány (tanulmánykötet). Budapest, 1982. 356. o.
- 13 D. Easton: System Analysis of Political Life. New York, 1967. 33. o.
- 14 Angelusz i. m. 61. o.
- 15 Max Weber: Gazdaság és társadalom. Budapest, 1967. 273. o.
- 16 Sajó András: Társadalmi—jogi változás. Budapest, 1988. 185. o.
- 17 „Mi vagyunk az elit és nem fogtok bennünket tönkretenni. Nincs hozzá erőtlök. El fogjuk szakítani átalakításotok vékony vitorláját. Hát csak ne lelkesedjete!” (Egy kommunista pártvezető felesége, idézi a Moszkovszkaja Pravda.) Lásd: Befejezetlen forradalom. Budapest, 1987. (szerk.: Szilágyi Ákos) 287. o.
- 18 Kulcsár Kálmán i. m. 387. o.
- 19 Molnár László: A politikai magatartás rendszerszemléletű elemzéséhez=Szociológia, 1972. 4. 470—479. o.
- 20 Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. II. köt. Budapest, 1976. 450. o.
- 21 Németh László fogalmaz így az utópiákról. (Németh László: A minőség forradalma, IV. köt. Budapest, 1940. 25. o.)
- 22 Kulcsár Kálmán: A marxi társadalomelmélet és a kelet-közép-európai társadalomfejlődés. In: K. K.: A modernizáció és a magyar társadalom. Budapest, 1986.
- 23 Szecskő Tamás írja az alacsony alapműveltségű emberekről: „az információmozaikok nagy része meg is található bennük, csak meglehetősen rendezetlen, lebegő állapotban. A rendszeres tanulás hiánya miatt nem alakultak ki bennük azok a rendezőelvek, amelyek válogatják, rendezik és szükség esetén előhívják a tömegkommunikációtól hozzájuk érkezett, alakatlan információtömeget”. Kö. Szecskő Tamás: Megjegyzések a tömegkommunikáció hatékonyság fogalmához. In: Tömegkommunikáció a szocialista társadalom életében. Budapest, 1980.

- 24 A fogalom az *Angelusz Róbert* által használt kvázi-közvéleménytől való megkülönböztetés jegyében született. Ő ugyanis olyan tömeges vélemény-megnyilatkozásokat érti alatta, amelyek „Témájuk alapján nem irányulnak ugyan kormányzati tevékenységre, mégis politikai tartalmak hordozói lehetnek”. Mint például „Egy rendkívüli futballmérkőzés vagy egy tánedalfesztivál”. Itt azonban másról van szó.
- 25 Nem csupán a véleménynyilvánítás lehetőségéről van tehát szó, hanem az az iránti igényről és az azzal kapcsolatos felelősségről is.
- 26 *Hankiss Elemér* a Társadalmi csapdák — Diagnózisok. Budapest, 1983. c. művében fogalmaz így, amikor ezt a jelenséget irodalmi alkotások tükrében szemléli.
- 27 *D. Riesman*: Magányos tömeg. Budapest, 1983.
- 28 *Kulcsár Kálmán*: Az ember és társadalmi környezete. Budapest, 1969. 355. o.
- 29 Érdekes — kísérleti eredményekről beszámoló — tanulmány erről: *Solomon E. Asch*: A csoportnyomás hatása az ítéletek módosulására és eltorzulására. In: *Csoportlélektan (tanulmánykötet)* Budapest, 1980. 210. o.
- 30 *Solomon E. Asch* i. m. 222. o.
- 31 *D. Riesman* i. m. 274. o.
- 32 Bár tudatosan távol tartottam magam attól, hogy aktuálpolitikai érvekkel operáljak, meg kell jegyeznem: a parlamenti választások körüli tapasztalatok is igazolják ezt az állítást.
- 33 *Kulcsár Kálmán* i. m. 359. o.

TÓTH OLGA

AZ ÉLETÚT (LIFE COURSE) KUTATÁSOKRÓL

A szociológiai kutatások egyik termékeny, bár nálunk kevésbé ismert iránya az *életút* (life course) elemzés. Ezt a viszonylag új megközelítési módszert elsősorban a család- és háztartástörténet kutatói használják, de igen értékes lehet más problémát a kutatás középpontjába állító szociológusok számára is.*

Az életútkutatások jelenlegi irányainak alaposabb megismeréséhez előbb röviden a család- és háztartáskutatók által széles körben alkalmazott elméleti megközelítésről, a *családi ciklus* (family cycle) fogalmáról kell szót ejteni, mivel az életútkutatás ebből nőtt ki, ennek fogvatékosságait igyekszik kiküszöbölni.

A családtörténet kutatói a családot nem statikusnak, hanem a családtagok életének tartamán át változó egységnek tekintik, azaz egy dinamikus családkoncepciót vallanak magukénak (ld. *Cseh-Szombathy*, 1979). A családi változások, mint fejlődési ciklusok elemzésére három féle modell található a kutatásokban.

1. Az egyik a családi ciklust elsősorban a család összetételében és nagyságában bekövetkező állapotok változásaiként írja le. Ezt a megközelítést *Hill* (1964) csiszolta ki, s ma ez az egyik legelterjedtebb kutatási irány.

2. Ennek az elméletnek egyik gyengéjét igyekezett kiküszöbölni *Glick*, aki a Kohorszok szerinti elemzést állította a kutatások homlokterébe (*Carter és Glick*, 1970; *Glick*, 1977). Ezen megközelítés a családokat annak alapján vizsgálja, hogy a főbb életeseményeket, a családi ciklus különböző állomásait mely életkorban érték el.

3. A harmadik megközelítés a családi ciklus többdimenziós megközelítését javasolja, és a családtörténet elemzésébe az egyéni életutat is beépíti (*Elder*, 1978).

A továbbiakban az első és a harmadik elméleti irányról, azaz a családi ciklus és az életútmegközelítésekről számolok be részletesebben. „A családi ciklus *Hill* kifejlesztésében azokat a szerepváltozásokat méri, melyeken a család mint egység átmegy szakaszból szakaszra a családtagok életén át a házasságtól mint kezdőlépéstől kezdve a házasság megszűnéséig, ami a családfő halálával következik be” (*Hareven*, 1978. 2. o.). Ezek a szakaszok különféle tényezők együttes hatására alakulnak ki. A *Hill* által alkotott családi ciklus modell figyelembe veszi a család összetételében bekövetkezett változásokat, a legfiatalabb és a legidősebb gyerek státusát és az apa foglalkoztatási státusát. Ennek alapján 9 szakaszt különböztet meg a családi cikluson belül.

I. Családalapítás — új házaspár gyerek nélkül, II. Fiatal szülők — 3 év alatti gyerekekkel, III. Szülők óvodás korú gyerekekkel, IV. szülők kisiskolás korú gyerekekkel, V. szülők serdülő korú gyerekekkel, VI. Felnőtt gyerekekkel együttélő szülők, VII. A felnőtt gyerekeit kibocsátó család, VIII. Magukra maradt, de még aktív szülők, IX. Idős család, az apa nyugdíjba vonulása után (*Hill* 1964: 192. o.).

* Ez az irodalmi áttekintés egy hosszabb, a nők társadalomban elfoglalt helyzetének, szerepének elemzésével foglalkozó tanulmány része

Ez a szakaszolás bevezetésétől kezdve számos vizsgálat kiinduló pontja volt és maradt, noha történetek kísérletek a tipológia finomítására (pl. *Rodgers*, 1973. a legidősebb és legfiatalabb gyerek életkorának bekapcsolásával árnyaltabb, 24 szakaszos modellt alkotott). Számos fontos megfigyelés született ennek az elemzési keretnek alkalmazása során. Az például, hogy a nukleáris család tagjai életük bizonyos szakaszaiban kiterjesztett, vagy többgenerációs családokban élnek, mint nálunk is gyakori, hogy a megházasodott gyerekek a szülőkkel együtt laknak. Egy-egy család tagjai számát tekintve úgy működhet, mint egy harmonika (*Tamara K. Hareven*), azaz tágul-szűkül és ez a változás időben nem feltétlenül lineáris.

Anderson (1971) elemzése szerint a kollektív családi prioritások gyakran az egyéni értékek fölé kerekednek. Különösen jól figyelhető ez meg a nők munkavállalásának alakulásában. Általában is elemzésre méltó, hogy az egyéni értékek háttérbe szorulása kinél mikor, milyen családon kívüli és belüli történések hatására következik be, s ennek milyen egyéni, családi és társadalmi hatásai vannak. A családi ciklus elmélet segített azoknak a szakaszoknak azonosításában is, amikor a család gazdaságilag különösen sérülékeny volt. *Modell* (1978) például a családi ciklus alapján elemezte a 19. század végi munkások gazdasági részvételét és családi költségvetését. Azonosította a család változó gazdasági stratégiáját és a bizonytalanság ritmusát a családi ciklus folyamán.

Hasznossága mellett ennek az elméletnek is megvannak a korlátai, s számos kritika fogalmazódott meg vele szemben. *Uhlenberg* (1974) abban látja a történészek számára a családi ciklus alkalmazhatóságának korlátait, hogy ez a jelenlegi népességre alkalmazható és már kevésbé jó a 19. századi népességre. A 20. század előtt a mainál magasabb születési ráta azt eredményezte, hogy a gyerekek sokkal szélesebb életkori határok között éltek egy családon belül. A testvérek közül némelyik még csak az iskolát kezdte, amikor a másik már házasodott. A rövidebb élettartam miatt a 19. században a szülői életszakasz az egész felnőtt koron át tartott. Az átmenetek ez egyik életszakaszból a másikba általában merevebben voltak időben rögzítve. (Magyarországon ezek a jelenségek a megkésett modernizáció miatt a 20. században is megjelenhettek, ezért érdekes számunkra ez a megközelítés.)

A család életciklusa egészen eltérő lehet attól függően, hogy a gyerekek szabályosan (tehát az adott kultúrában elfogadott időzíttéssel) születnek egymás után, illetve ha eltérően. Gyakori eset, hogy az egyik (általában az utolsó) gyerek „túl későn” születik, azaz olyankor, mikor a család már későbbi életszakaszban van. Ilyen esetek elég gyakoriak lehettek nálunk pl. az ún. Ratkó-korszakban.

További probléma, hogy a modell az apa nyugdíjba lépését leszámítva, nem számol a család gazdasági helyzetével, körülményeivel. Emellett a szakaszolás csak a férj gazdasági aktivitását veszi figyelembe, ami Magyarországon az utóbbi 40 évben legalábbis problematikus. Valószínűleg a nyugati országokban is egyre inkább feléledő probléma az, hogy a modell nem tud mit kezdeni a *kettős karrierű* családdal, főleg ha a feleség is teljes munkaidőben és hosszabb kihagyás nélkül dolgozik. Számunkra az alkalmazhatóság korlátja az is, hogy a modell — tükrözve az amerikai társadalom képét — a gyerekek felnövekedése után velük a szülői család életszakaszaira vonatkozva nem számol. A mi realitásunk ettől eltérő, hiszen a felnövekedett gyerekek mind anyagi, mind fizikai segítségre szorulnak a szülőtől. Mik ennek a formái? Legelőször is a hosszabb-rövidebb ideig tartó együttlakás, azaz a nukleáris család időlegesen kibővül. További fontos segítség a gyerekek anyagi támogatása. Nem elhanyagolható az unokák körüli segítség sem. Tehát a gyerekek felnövekedése utáni életszakasz további alszakaszokra bomlik. Mivel ez a modell az életciklusok változásaiban látja a családok fejlődésének, átalakulásának legfőbb okát (*Cseh-Szombathy*, 1979) az életciklusok keveredése és nem tiszta szétválásztása miatt a változások nem elégségesen magyarázhatók.

Elder (1978) a legfontosabb problémának azt tartja, hogy a modell nem számol az események különböző időzítésével. Valamelyes utalás van a családfő életkorára, az is indirekten, elsősorban a nyugdíjazás révén. Bár — ezt én teszem hozzá — ez nem elégséges, hiszen egészen eltérő időpontokban mehetnek a férfiak nyugdíjba. I. kordedvezmény, leszálalékolás, vagy éppen ellenkezőleg továbbdolgozás. Arról nem is beszélve, hogy koronként és országonként más és más az az életkor, amikor nyugdíjba mehetnek. Történeti adatokon dolgozva tovább bonyolódik a kép azzal, hogy a II. világháború előtt pl. nem volt egységes a magán- és állami alkalmazottak nyugdíjba lépésének ideje.

Elder az időzítés problematikájába sorolja azt is, hogy a családfő házasodhatott nálánál jóval fiatalabb nővel, így családja a korabeli férfiak családjánál jóval fiatalabb életszakaszban van. Ha azokat a férfiakat nézzük, akiknek legfiatalabb gyereke éppen elhagyja a szülői családot, a köztük lévő életko-

ri differencia 20 év is lehet. Az eltérő történelmi tapasztalatok miatt azonban a családi interakciók, a szerepek eltérőek, pedig ugyanazon szakaszba sorolódna ezek a családok a családi életciklus alapján. Épp azt nem tudjuk magyarázni, amire az egész elméleti keret létrejött.

Az is komoly kritika *Elder* részéről (*Elder*, 1978. 48. o.), hogy a legtöbb családi életciklus modell — tartalmazzon 8, 9 vagy éppen 24 szakaszt — valójában a szülői életszakaszt tagolja. Ezáltal feltételezi, hogy valamennyi család egyfajta, „normális” modellt követ, azaz kihagyja a megfigyelés köréből az olyan „deviáns” családmodelleket, mint a házasságkötés nélküli együttélés, a gyerek nélküli család, a szülés a házasságkötés előtt, a válás, az újránházasodás, a korai megözvegyülés, a több generáció együttélése. *Turner* (1969. 80—81. o.) szerint Nagy-Britanniában ez a fajta konvencionális családmodell a felnőtt népesség mintegy kétharmadára jellemző csak.

Mindezen problémák miatt a kutatók egy része olyan megközelítést keresett, ami a családi ciklus hiányosságainak legalább egy részét képes kiküszöbölni. Így kovácsolódott ki az életút (life course) megközelítés, ami a családi ciklust, mint a család kollektív életállomásait és az egyéni életciklust próbálja meg egyszerre szemügyre venni.

A life course történelmi tanulmányozása

Az életút kutatások egyik fontos jellemzője, hogy az egyének életének különböző életkorokban bekövetkező átmeneteit (transitions), ezek időzítését (timing) és egymásutánosságát állítják a vizsgálódás középpontjába. Emellett vizsgálja az egyéni karrierutak, életutak egymással és a családi ciklussal való fogaskerékszerű összekapcsolódását. A következőkben néhány olyan problémáról szólok, ami az életút kutatók érdeklődésének homlokterében áll.

1. Időzítés és szinkronizálás

Az egyéni életútban bekövetkező változások a karriervonal (*Elder*, 1978) értelmezésével ragadhatók meg. A karriervonal mint elméleti konstrukció az egyén szerepeinek és aktivitásainak sorozatát foglalja magában, tehát ebből a nézőpontból megegyezik az egyén élettörténetével a legkülönbözőbb szintereken, úgy mint munka, házasság, szülői szerep, fogyasztás stb. A karriervonalat a történelmi idők és körülmények, a lehetőségek, a normatív nyomások, az elvárások, kötelezettségek egész sora strukturálja. „Egyesek akkor lépnek munkaképes korba, amikor nincs munkalehetőség, mások akkor, amikor éppen háború van ... az ilyesfajta összekapcsolódások alakítják az egyéni karriert, s számos egyéni problémát képesek okozni” (*Hughes*, 1971: 124.).

Minden átmenet és változás egy többfázisú döntési folyamat eredménye. A többfázisú döntési folyamat empirikus alkalmazása látható pl. *Namboodiri* (1972) munkájában, aki bemutatta, hogy egy családon belül valamennyi gyerek születése más és más feltételrendszerben történik meg. Mások a szülői elvárások, a gazdasági feltételek, a munkahelyi helyzet, a fogyasztási prioritások stb. Így minden újabb gyerek vállalása egy sajátos döntési folyamat eredménye. *Rains* (1971) és *Furstenberg* (1976) arra hívják fel a figyelmet, hogy pl. a házasságon kívüli gyerekszülés is leírható egy sor döntés nem tervezett eredményeként (házasság előtti szexuális kapcsolat létesítése — terhesség elleni védelem elhanyagolása — a szülés vállalása az abortusz ellenében).

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy komplex társadalmakban az egyének társadalmi szerepei is komplexek, és az egyén különböző karrierútjai kölcsönösen összefüggnek egymással. Egy más mellé kell állítani az egyén oktatás-, munka-, házasság-, szülői-, kapcsolat-, lakóhelyi-, politikai részvételi történetét. A különböző szerepek szinkronizálásának és időzítésének konfliktusa fontos kutatási téma.

Magát az időzítést is összetett társadalmi, demográfiai, anyagi és kulturális stb. erők formálják. Minden átmenetnek megvan a maga normálisnak tekintett ideje, valamint az átmenetek egymásutánja is többé-kevésbé szabályozott egy adott társadalomban. Az egyének környezetük szankciói vagy jutalmi következtében tisztában vannak vele, hogy valamely átmenetet túl korán, időben vagy túl későn élnek át. Mint *Modell* és *Hareven* (1978) leírják, a társadalom bizonyos átmenetek időzítését jobban szabályozza és a normától való eltérést szigorúbban szankcionálja, mint más átmeneteket.

Ugyanők összefoglalják azokat a főbb tényezőket, melyek az időzítésre hatnak. Az egyik legfontosabb csoport a demográfiai. A *kohorsz nagysága és összetétele* befolyásolja az időzítést pl. a házasodás, az iskolázás és a munkaerőpiaci be- és kilépések esetében.

A következő fontos befolyásoló tényezőcsoport a *gazdasági*. A gazdasági válságok és fellendülések az életút valamennyi fontos átmenetét képesek befolyásolni. A családi gazdaság munkaerő-szükséglete, illetve eltartóképessége is befolyásoló tényező. A helyi munkaerőpiac kínálta lehetőségek szintén hatnak az átmenetekre.

Nem elhanyagolható a társadalomban az *intézményesültség foka* sem. Olyan társadalmakban, ahol az oktatás, a gazdaság a családhoz kötődik, az átmenetek időzítése sokkal inkább családcentrikus, mint az intézményesültebb társadalmakban.

Egy adott átmenet időzítése szorosan kapcsolódik *más átmenetekkel*. Ezekben az esetekben az előnyök-hátrányok mérlegelése folyik. Pl. még egy év az iskolában (illetve egy újabb iskolafokozat elvégzése) megéri, ha az illető számára érzékelhető előnyöket hordoz, illetve nincs előnye az iskola elhagyásának. Ugyanakkor elhagyja az illető az iskolát, ha az számára valamilyen kívánatos dologgal (pl. házasodás, vagy munkába állás) függ össze. Természetesen az egyes átmenetek erősen összekapcsolódnak a családnak a gazdasági helyzetre adott válaszaival, magyarul: rengetek a *kényszer-elem* ezekben az átmenetekben. Ezekben az esetekben figyelemre méltó, hogy az egyéni és a családi orientáció között feszülő ellentét hogyan oldható fel.

Ugyanakkor nem elhanyagolható a *kultúra* szerepe sem, pl. bizonyos korokban a lányok taníttatása egyes társadalmi rétegek számára nem hordozott látható előnyöket, ők lányaiknál nyilván a házasodás révén próbálták megőrizni a családi státust. Gazdasági helyzetük lehetővé tette volna a taníttatást, de a kultúra ellen szólt. A szerzők kiemelik az etnikum szerepét is az időzítésben és az átmenetekben.

Sajnos az időzítés normativitás-beszabályozottságáról tudjuk a legkevesebbet. Nemcsak itthon, de a nemzetközi irodalomban is kevés az empirikus adat arra vonatkozóan, hogy egy-egy közösségben pontosan mik ezek a szabályok. Még legjobban a néprajzi kutatások tudják ezt feltérképezni egy-egy jól körülhatárolható közösségben. Ennek ellenére ez olyan fontos kutatási téma, hogy nem mellőzhető.

Eddig az egyes egyének életútjának átmeneteiről volt szó. Amint azonban ezt a megközelítést a kutatók a családra mint egységre alkalmazzák, felmerül a különböző tagok kölcsönösen összefüggő életútjainak problematikája. A life course elemzési keret a családi egységet kölcsönösen összefüggő karriereként szemléli. Eleinte a párválasztást és a házasság szociális homogenitását (osztály, iskolázottság, életkor) vizsgálták, majd a vizsgálatok inkább a házasodás időbenisége és ennek történelmi kontextusa felé fordultak. A házassági piac változó annak függvényében, hogy korai vagy késői házasodásról van szó. A későbbi házasodó nők körében fordul elő inkább, hogy fiatalabb férjet választanak, míg a relatíve korán házasodók jobban megfelelnek a kulturális normáknak, azaz a férfiak idősebbek. Ezek az eredmények *Elder és Rockwell* (1976) vizsgálatából derülnek ki, melyet a késői 20-as években született nők körében végeztek. Az iskolázottabb nők, akik késleltették férjhez menetelüket, azzal minimalizálták azt a kockázatot, hogy kevésbé iskolázott férfival házasodjanak, hogy náluknál fiatalabb férfiakhoz mentek hozzá. A későn házasodó nők a kohorsz többi tagjánál nagyobb mértékben voltak képesek felső-középosztálybeli pozíciójukat a házasodás révén is megőrizni. Természetesen arról is szó lehet itt, hogy az iskolázottabb nők nem tudtak férjhez menni, amíg be nem fejezték tanulmányaikat, pl. azért, mert a tanulás és a hagyományos női szerep, ami a házasságban várt volna rájuk nem egyeztethető össze.

A családban *többféle karrierutat kell koordinálni*. Ez magában foglalja a szülések időzítését és a köztük lévő időtartamot, a javak megszerzését, a jövedelmek és szükségletek összehangolását, a férj munkájának és munkahelyének változtatását, a feleség munkaerőpiaci ki-belépését, a lakóhely-választást stb. *Hill* (1970) híressé vált kutatásában három generáció életútváltozásait hasonlított össze. Ebben a kutatásban sok példát találhatunk a karrier menedzselés és a hosszú távú célok összehangolására. Különösen élesen jelentkezik ez a probléma a kettős karrierű családok körében. A munkahelyi karrierépítés és a gyermeknevelés csúcsidőszakai egybeesnek és bármelyik előtérbe helyezése kínál előnyöket és hátrányokat. A későbbi életkorra halasztott gyerekvállalás nehézségei megjelenhetnek a későbbi alkalmazkodási nehézségekben és a szülő és gyerek közötti nagy életkori differenciában. Más jellegű hátrányok jelentkezhetnek, ha egyik partner feláldozza karrierjét a másik kedvéért, illetve ha a gyerek korán bölcsödébe-óvodába kerül.

2. Történeti hatások

Az életút kutatás a maga természetében történeti jellegű, mert a történelmi hatásoknak az egyéni élet folyamán bekövetkező változásokra gyakorolt hatását vizsgálja. Minden kohorsz sajátos történelmi feltételek között éli át élete változásait, s ezek a feltételek az időzítésre is hatnak. A társadalmi változások egy sor területen hatnak az időzítési szokásokra: a demográfiai változások hatnak a mortalitásra, a termékenységre, a házasodásra; a kulturális változások az időzítési normákra; a gazdasági változások a munkaerőpiaci lehetőségekre; a szervezeti változások a különböző életkori csoportok társadalomban betöltött szerepére (iskola, gyermekmunkával kapcsolatos jogszabályok, nyugdíjazás) stb.

Mint *Elder* (1978) kifejti, a történelmi változások szemlélíhetők generációs, illetve kohorsz nézőpontból. A generációs megközelítés gyakran nem veszi kellőképpen figyelembe a történelmi eseményeket, hiszen önmagában a generációs státus még keveset mond a történelmi kontextusról. A gyors változások időszakában az élettörténeti eltérések egy generáción belül (akár pl. testvérek között) nagyobbak lehetnek, mint generációk között. Ezek a problémák legélesebben a több generációs kutatásokban jelennek meg. *Hill* (1970) sokat hivatkozott és nagyra tartott három generációt átfogó kutatásában például a nagyszülők, szülők és gyerekek generációjáról beszélve teljesen figyelmen kívül hagyja azt, hogy egy-egy generáción belül akár 30 év életkori különbség is lehet, ami az amerikai történelem egészen eltérő tapasztalatait jelenti. A középső generáció pl. két gyökeresen eltérő csoportra osztható: azokra, akik az 1920-as, és azokra, akik az 1930-as években házasodtak. Mind gyerekszámban, mind befutott életútban eltérő a két csoport, ugyanakkor *Hill* az elemzésben egy szociális egységként kezeli őket.

Mindezekből következnek az alábbi megállapítások:

- Különbséget kell tenni a generáció és a kohorsz között, ellenkező esetben összerosódnak a történelmi tapasztalatok.

- A kutatásban érdemes egyszerre alkalmazni a generációs és a kohorsz megközelítést, azaz a generációkat valódi életkori kohorszra bontani.

- Arra is érdemes figyelmet fordítani, hogy a különböző karrierfokokon állókra egy családi egységen belül milyen eltérő hatást gyakorol egy-egy történelmi esemény.

Az életút kutatói tehát a kohorsz-elemzéseknek kiemelt fontosságot tulajdonítanak. Az egy kohorszba tartozás jelentőségét az azonos történeti tapasztalatok, az időbeli trendek és a kohorsz-jellemzők (mint összetétel és nagyság) együttesen alakítják ki. Az egymás után következő kohorszok ugyanazon történelmi eseményt életútjuk más-más szakaszán élik át, s ez életútjuk további alakítására is eltérően hat.

A történeti változások eltérően hatnak az egyes kohorszokon belüli alcsoportok tagjaira is. A nagy gazdasági válság például nem minden városi középosztálybeli családot sújtott, egyes családok éppenséggel emelni tudták életszínvonalukat. Ezeknek a különbségeknek feltárása a gazdasági szektor életút elemzésbe való bevezetését igényli. Ez a megközelítés jellemezte *Elder* (1974) longitudinális vizsgálatát, amit végzett olyanok körében, akik az 1920-as évek elején születtek Oaklandban, Californiában. A nagy gazdasági válság idején ezek a gyerekek elég idősök voltak ahhoz, hogy hozzájáruljanak a megcsappant családi jövedelemhez. A megnehezedett helyzethez való családi alkalmazkodást vizsgálva *Elder* a következő három legfőbb életminta változást írta le:

a) *változás a munkamegosztásban* — az apa munkahelyvesztése átstrukturálta azt otthoni és a házon kívüli munkamegosztást, a család eltartásában jóval nagyobb felelősség hárult a feleségre és a nagyobb gyerekekre,

b) *változás a családi kapcsolatokban* — amennyiben az anya hatalma megnőtt, az apa ellenőrző és modellnyújtó szerepe csökkent,

c) *feszültségek a családban* — konfliktusok, bizonytalanságok, érzelmi feszültségek a szerepvégztések, a családi státusban jelentkező inkonzisztenciák következtében.

Ezek a körülmények mind a középosztály, mind a munkásosztály esetében gazdasági nehézségekkel társultak, és sajátosan alakították a felnövő gyerekek élettapasztalatait. Néhány fontosabb következménye mindezeknek így foglalható össze:

1. Az anya a családban kiemelkedően fontos személyiséggé vált. A deprivált családban az anya vált a legfontosabb jövedelemszerző forrássá és egyúttal a legfontosabb érzelmi támogatást nyújtó személlyé. Az apai kontroll ezáltal csökkent a gyerekek felett.

2. Háziaság, azaz a felnőtt lányok a nem deprivált családok lányainál jóval nagyobb szerepet tulajdonítottak felnőtt korukban is a házimunkának, a gyerekek nevelésének, mint a munkavállalásnak a szabadidőnek vagy a közösségi tevékenységnek.

3. Iskolázottságban jelentkező hátrányok. A deprivált családokban felnőtt gyerekek iskolai előmenetele romlott a megnövekedett családi terhek és a hiányzó szülői kontroll miatt. A lányok esetében ehhez hozzájárult a korán létesített szexuális kapcsolat, s jellemzővé vált körükben a korai férjhezmenés, mintegy az otthonról való menekülés is.

4. Munkatapasztalat és foglalkozás megszerzés. A családi depriváció növelte a fiúk részvételét a szakképzésben, ezáltal társadalmi függetlenségüket és képzettség iránti érzékenységüket is. Ez a fajta érzékenység kiegyensúlyozta a korai évek iskolázottsági hátrányát még a munkásosztályból származó fiúk esetében is. Tehát a gazdasági nehézségek hosszú távon nem hatottak károsan a férfiak foglalkozás-megszerzésére, illetve a nők házasságon keresztül történő státus-megszerzésére.

3. Az életút kutatások

Egyik igen érdekes új irányvonala jelenik meg Tamara K. Hareven és Kanji Masaoka japán-amerikai összehasonlító vizsgálatában (Hareven, 1988). A szerző különbséget tesz a normatív átmenetek (melyeket egy adott társadalom előír tagjainak és melyeken bizonyos korban a társadalom többsége átmegy) és a fordulópontok között, melyek afféle váltóként működnek az egyéni életút során, s kitérítik azt eredeti irányából. Ez a gondolatkör igen hasznos lehet a történelmi hatások egyéni életutakra gyakorolt hatásának vizsgálatánál. Itt kell megjegyezni, hogy az életút kutatások igyekeznek figyelembe venni az egyén életében felhalmozódott kumulatív tapasztalatokat. Az Elder által leírt, a nagy gazdasági válság idején megfigyelt munkanélküliek például nemcsak személyiségükben, felélhető tartalékaikban, családi hátterükben különböztek, hanem a munkanélküliséget megelőző időszakban befutott munkaútjukban, korábbi stabil vagy bizonytalan foglalkoztatottságukban is. Ezek a jellemzők pedig kihatottak további életükre, a válságkezelési módjukra is.

Mint a cikk elején is utaltam rá, ez a megközelítés a családtörténettel és családszociológiával foglalkozó kutatók egy csoportja által használt. Ebben a rövid áttekintésben elősorban azokat az anyagokat emeltem ki, melyek egy, a család kategóriáját is használó, de nem kifejezetten erre irányuló kutatás (az én esetemben nőszociológia) szempontjából leginkább érdekesek lehetnek. Természetesen igen szerteágazó a terület, így az itt említetteken kívül is számos értékes könyv, tanulmány található.

Néhány szót érdemes még ejteni azokról az adatokról, melyeket az életút kutatás használ. Látható, hogy egy életút szempontú elemzés akkor végezhető el a legjobban, ha mind az egyénéről, mind a családjáról és azok életében bekövetkezett változásokról begyűjt adatokat. Ezek az adatok lehetnek demográfiai, népszámlálási adatok, a családban bekövetkező változások rekonstruálására gyakran keresztelési, házassági és halálozási nyilvántartásokat használnak fel. Adott esetben jól használhatók néprajzi, kultúrantropológiai elemzések is. Hareven (1982) egyéni foglalkoztatási adatokból készített egy longitudinális adatbázist. Ebben az egyéni munkautakat rekonstruálta és összekapcsolta őket a házassági és születési adatokkal, valamint a szövetségi népszámlálás háztartásokra vonatkozó adataival. Ezzel a módszerrel sok más mellett az adott textilipari vállalat termelésében és alkalmazáspolitikájában bekövetkezett változások is nyomon követhetők voltak. Emellett nem elhanyagolható új irányzat az élettörténetek felhasználása sem (Hareven, 1968; Hogan-Takashi Mochizuki, 1988; Tóth, 1990.).

IRODALOM

- Anderson, Michael S. (1971) *Family Structure in Nineteenth Century Lancashire*. Cambridge, England, Cambridge University Press.
- Carter, Hugh and Paul C. Glick (1970): *Marriage and Divorce*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- Cseh-Szombathy László (1979) *Családszociológiai problémák és módszerek*. Gondolat, Budapest.
- Elder, Glen H., Jr. (1974): *Children of the Great Depression*. Chicago University of Chicago Press
- Elder, Glen H., Jr. (1978): *Family History and the Life Course*. In: T. K. Hareven ed.: *Transitions: The Family and the Life Course in historical perspective*. New York, Academic Press
- Elder, Glen H. Jr. and Richard C. Rockwell (1976): *Marital timing in women's life patterns*-Journal of Family History 1.
- Furtenberg, Frank F., Jr. (1976): *Unplanned Parenthood: The social Consequences of Teenage Childbearing*. New York Free Press.
- Glick, Paul C. (1977): *Updating the Life cycle of the Family*-Journal of Marriage and the Family February
- Hareven, Tamara K. (ed.) (1978): *Transitions: The Family and the Life Course in historical perspective*. New York, Academic Press
- Herven, Tamara K. and Randolph Langenbach): (1978b): *Amoskeag. Life and Work in an American Factory City* Pantheon Book, New York
- Hareven, Tamara K. (1982): *Family time and industrial time: the Relation between Family and Work in a New England Industrial Community*. Cambridge University Press
- Hareven, Tamara K. (1987): *Family History at the Crossroads: a „Journal of Family History“ Reader*. Princeton University Press
- Hareven, Tamara K. and Kani Masaoka (1988): *Turning Points and Transitions: Perceptions of the Life*-Journal of Family History, No. 13.
- Hill, Reuben (1964): *Methodological issues in Family Development Research*-Family Process, 3.
- Hill, Reuben (1970): *Family Development in Three Generations*. Cambridge Massachusetts, Schenkman.
- Hogan, Dennis P. and Takashi Mochizuki (1988): *Demographic transitions and the life course: lessons from Japanese and American comparisons*-Journal of Family History, Vol. 13.
- Hughes, Everett (1971): *The Sociological Eye*. Vol. 1. Chicago: Aldine-Atherton
- Modell, John and Tamara K. Hareven (1978): *Transitions: patterns of timing*. In: T. K. Hareven (ed): *Transitions: The Family and the Life Course in historical perspective*. New York, Academic Press
- Modell, John (1978): *Patterns of consumption, acculturation and family income strategy in late nineteenth century America*, In: T. K. Hareven and Maris Vinovskis (eds.): *Family and Population in Nineteenth-century America*. Princeton University Press
- Namboodiri, N. K. (1972): *The integrative potential of a fertility model: an analitical test*-Population Studies, 26.
- Rains, Prudence M. (1971): *Becoming an Unwed Mother*. Chichago; Aldine
- Rodgers, Roy H. (1973): *Family Interaction and Transaction: the Developmental Approach*. Englewood Cliffs. New Yersey, Prentice-Hill
- Turner, Christopher: (1969): *Family and Kinship in Modern Britain*. London, Routledge and Kegan Paul
- Toth, Olga (1990): *Life course and historical turning points XII*. World Congress of Sociology, Madrid
- Uhlenberg, Peter (1974): *Cohort variations in family life cycle experiences of U. S. females*-Journal of Marriage and the Family, 36.

SZÉKELY ANDRÁS BERTALAN

TÖBBNYELVŰSÉG A MAGYARORSZÁGI ISKOLÁKBAN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A NEMZETI KISEBBSÉGEK OKTATÁSÜGYÉRE

(Diagnózis és terápia)

1. Többnyelvűség Magyarországon

Kevés olyan területe van Európának, ahol a történelem szele annyi népet sodort volna egymás mellé, mint a Duna völgyében, Magyarországon. A magyar honfoglalás óta eltelt tizenegy évszázad során itt élt népek kultúrája és a magyarok kultúrája között az esetek zömében nem zajlottak le vérre menő összecsapások — ezek a kultúrák inkább egymásba illeszkedtek, egymást gazdagították.¹

A magyarok IX. századi letelepedésükkor avar és szláv népelemeket találtak a Kárpát-medencében. Az előbbieket rövid idő alatt gyakorlatilag teljesen felszívódtak a magyar népességbe, ami egyes elméletek szerint azért is ment könnyen, mert az ún. „késő avarok” talán megegyeztek a 670 táján érkezett magyar előőrsökkel („kora magyarok”).² Honfoglaló őseink sűrűbb szláv lakossággal elsősorban a Balatontól északra és délnyugatra találkoztak, ahol Zalavár (a korabeli kútfőkben: Blatni grad, Mosapurg) környékén jelentős központjuk volt néhány évtizedig, közvetlenül a magyarok érkezése előtt.³ Mivel a szlávok valószínűsíthetően a későbbi szlovének ősei — a szlovák etnogenezis csak évszázadokkal később zajlott le —, máig tartó kontinuitás csupán az ő esetükben áll fenn. Következésképp a történelmi s a mai, összezsugorodott Magyarország területén őshonosnak, autochtonnak a magyar és a szlovén népességet lehet tekinteni.

A későbbi évszázadokban számos nép megfordult az országban. A mai Magyarországon élő nemzeti kisebbségek kisebb része — főként a délszlávok (horvátok, szerbek) és a románok — a török elől menekülve vagy a másfél évszázados török hódoltság idején települt be. Más, döntő része — többnyire németek és szlovákok — a XVII—XVIII. század fordulóján, a török kiűzése utáni tervszerű betelepítés vagy spontán népességmozgás folytán került az elpusztított magyarajkú lakosság helyébe (Gyivicsán—Kozma—Győri-Nagy—Szász 1985, 5; Székely—Joó 1986, 10.). A XIX—XX. században gazdasági, politikai okokból, eredeti lakóhelyüket elhagyó bolgárokkal, lengyelekkel, görögökkel színesedett Magyarország etnikai térképe. Zsidó közösségek, bár már a középkorban léteztek, jelentősebb számban a XIX. század utolsó évtizedeiben, a kapitalista föllendülés idején érkeztek, főként Galíciából. Cigányok az 1400-as években jelentek meg először Magyarországon, de a letelepedett életforma csak az utolsó évtizedekben jellemzi őket.

Az országnak az I. világháborút követő szétdarabolása előtti utolsó népszámlálása, az 1910. évi, 8 millió 320 ezer (45,5%-nyi) nem magyar nemzetiségű polgárt mutatott ki. Az ezen belüli számarányok a következők voltak: 16,1% román, 10,7% szlovák, 10,4% német, 3,0% szerb, 2,5% ruszin, 1,1% horvát és 1,7% egyéb. Az *Oszt rák—Magyar Monarchia felbomlása*, majd a *trianoni békediktátum* kettős negatív etnikai következménnyel járt: egyrészt a magyarság millióit — gyakorlatilag a nemzet minden harmadik tagját — kényszerítette kisebbségi sorba, másrészt a magyarországi népcsoportok jelentős részét is elszakította immár határon túli „hátsószágtól”, gazdasági, nyelvi-kulturális központjaiktól. Az 1920-as népszámlálás a tíz év előttihez képest csupán tízezerrel, 831 ezer (az egyharmadára amputált országhatár lakosságának 10,4%-a) nemzeti kisebbségről tudósított, és pedig az alábbi megoszlásban: 6,9% német, 0,5% horvát, 0,4% szlovák, 0,3% szerb, 0,2% román, 1,8% egyéb délszláv.

A II. világháború előtti, alatti és utáni határváltozások, emberveszteségek, az országra kényszerített német kitelepítés és csehszlovák—magyar lakosságcsere, továbbá a jugoszláv—magyar-viszony megromlása, az iparosítás, a migráció, a társadalmi mobilitás, az urbanizáció, különböző közigazgatási átszervezések, a vegyes házasságok mind-mind apasztották a magyarországi népcsoportok számát. Az eredeti betelepülésük sajátosságai mellett a fentiek együttes hatásának tudható be, hogy mára gyakorlatilag szórányszórványhelyzetben, a magyar lakossággal és többhelyütt egymással is vegyesen lakott településeken élnek, az ország 19 megyéjéből 18-nak a területén. Az 1980. évi népszámlálás⁴ adatai szerint Magyarországon mindössze 31 ezer német, 27 ezer délszláv, 16 ezer szlovák és 10 ezer román anyanyelvű személy élt, ami összességében (84 ezer) is 1% alatt marad. A nemzetiségi nyelveket beszélők száma (anyanyelv és beszélt nyelv együtt) 158 ezer s egy bonyolult, itt nem részletezhető tanácsai minősítés szerint az ún. nemzetiségi kulturális igényű lakosság összesen 263 ezerre tehető. Az egy népcsoporthoz tartozó népesség 159 településen haladja meg az 50%-ot (KSH, 1983, 3—8.).

A természetes asszimiláció különböző fokain álló, nem magyar ajkú lakosság számára nézve az érintettek saját szervezetei is becsléseket végeztek. Ezen inkább emocionális, mint tudományos érvenken alapuló feltevések szerint a nemzeti kisebbségek közül

a németek	200—220 ezer
a szlovákok	100—110 ezer
a horvátok	80—90 ezer
a románok	20—25 ezer
a lengyelek	10—15 ezer
a szlovének	4—5 ezer
a szerbek	4—5 ezer
a bolgárok	2—3 ezer és
a görögök	2 ezer

körül lehetnek.⁵ Az etnikai csoportokkal kapcsolatban a következő becslések születtek:

a cigányok	400—800 ezer,
a zsidók	80 ezer

felket tennének ki a 10 millió 700 ezernyi magyarországi népességből. Mivel a cigányságnak mintegy 80%-a, a zsidóságnak pedig gyakorlatilag az egésze csak magyarul beszél,⁶ s az előbbieket elsősorban szociális, az utóbbiak pedig részben vallási kisebbségként határozzák meg önmagukat, a többnyelvűség szempontjából a későbbiekben csak a nemzeti kisebbségekre összpontosított. Ugyanakkor a többségi magyar lakosság többnyelvűségének fejlesztését szolgáló törekvések egyikére-másikára kitérnek.

Tudvalévő, hogy az anyanyelv, mint a rajta megszólalók együvé tartozását szimbolizáló jelrendszer, megkülönböztetett jelentőséggel bír. Ugyanakkor a nemzeti—nemzetiségi identitástudat nem azonosítható a kisebbségi nyelv ismeretével, a kettő esetenként elválhat egymástól. Az ismertebb európai példák — írek, skótok, provanszálók stb. — mellett, a részleges nem egybeesés jellemzi a hazai nemzetiségek nyelvi és tudati helyzetét is (Székely, 1988, 34—35). Ami e népcsoportok *nyelvi realitását* illeti, fontos meghatározó, hogy döntő többségük betelepődése idején még nem fejlődött ki sem a modern értelemben vett nemzetük, sem az irodalmi nyelvük. Következésképp a zömében vidéken, kitelepüléseken élő lakosság nyelve, kultúrája részben a beköltözéskori színvonalon és minőségben konzerválódott, másrészt az őket körülvevő, másajkú népességgel való *interetnikus hatások* is jelentékenyek (Gyivicsán—Kozma—Győri-Nagy—Szász 1985, 5). A XIX. századtól kezdődő s napjainkban is zajló többnyelvűsödési folyamat két-, pontosabban *háromnyelvűvé* tette őket. Archaikus tájnyelvi változatok mellett magyarul mára gyakorlatilag mindegyikük megtanult, az egyházak és az oktatás következtében pedig anyanyelvük irodalmi nyelvi változatának is — bár kisebb mértékben — birtokában vannak.

A többnyelvűség optimálisan egyenértékű formája (bi-, trilingvizmus) helyett a használt nyelvváltozatok situációtól függő, hierarchikus elkülönülése (bi-, triglosszia) jellemzi a mai helyzetet. Az okok sokrétűek: az egyes dialektusok országon belül is szinte a megértést akadályozóan különböznek, a betelepődéskori nyelvi állapotból kifolyólag az irodalmi nyelvet szinte idegen nyelvként tanulják, a változásban lévő társadalmi élet és civilizációs eredmények, s az új szakmák kifejezéseit a presztízsnyelv-

ré váló magyarból kölcsönzik stb. A nyelvek *dominancia-viszonyai* az elmúlt évtizedekben egyértelműen a magyar felé *tolódnak* el (Székely—Joó 1986, 11; Székely 1988, 42; Gyivicsán—Kozma—Győri-Nagy—Szász 1985, 63, 80, 87, 96—97, 149). A *nyelvi változás társadalmi rétegspecifikus*: a legalacsonyabb szociális csoportok adják föl könnyebben anyanyelvüket, az iskolázottság növekedésével arányban az irodalmi és a tájnyelvi változat értéként való kezelése (de a beszélt magyar nyelv árnyaltsága is) nő.⁷

A nyelvmegőrzés—nyelvvesztés foka további szociológiai dimenziók mentén is mérhető. Az egyik ilyen a *nemek szerinti eltérés*: a kisebbséglakta településekről dolgozni kevésbé eljáró nők körében nagyobb valószínűségű a nyelv megtartása (Székely—Joó 1986, 38, 82, 126). Még markánsabb különbséget tapasztalunk az egyes *nemzedékek* többnyelvűségében: „szakadás következett be Magyarországon is az idősebb (déd- és nagyszülő), illetőleg a fiatalabb (szülő) generációk kétnyelvűsége között. Az idősebbeknél megmaradt az anyanyelv dominanciája, a fiatal szülőknél azonban *dominancia-viszonyváltás* zajlott le, azaz anyanyelvük helyett másodnyelvük, a magyar lett domináns”. (Győri-Nagy 1984, 236—237). Az idősebb nemzedékekhez tartozók egymás között még többnyire anyanyelven közlekednek, a középkorúak nyelvhasználatát a kétnyelvűség különböző fokozatai jellemzik, míg a fiatalok, a legkisebbek, jó esetben, ha értik az őseik nyelvét, de egyre ritkábban szólalnak meg rajta (Székely 1988, 42). Az élő korosztályok pólusain elhelyezkedők érzelmi kapcsolatait befolyásoló jelenség az idős családtag mikrokörnyezetén belüli elszigetelődését is okozhatja (Gyivicsán—Kozma—Győri-Nagy—Szász 1985, 41).

A leírt történelmi, térszerkezeti, társadalmi, demográfiai és nyelvváltozási viszonyok fényében természetes, hogy nem épülhet területi, csak *személyi elvre* a magyarországi többnyelvűség. Az alkotmány és a különféle törvények biztosítják a kisebbségek tagjainak az egyéni és közösségi jogokat. Ez utóbbiak egyrészt kollektív szubjektumként értelmezik a népcsoportokat, másrészt nem tesznek különbséget az autochton és allochton népesség között. (Az ENSZ menekültügyi egyezményéhez történt csatlakozás és a vendégmunkás-probléma megjelenése a jövőben szükségessé teheti a differenciálást.) A csoportjogok (*különjogok*) az anyanyelv magán- és közéletben való szabad használatára, az e nyelveket és nyelveken tanító iskolák fenntartására, anyanyelvű kulturális és tájékoztató intézmények működtetésére, érdekvédelmi szervezetek létesítésére, garantált országgyűlési képviseletre és a nyelvi nemzetekkel való szabad kapcsolattartásra vonatkoznak (Arday—Joó—Székely 1985, 818—819).

A jogok és megvalósulásuk között — mint bárhol a világon — jelentős a távolság. Objektív (bel- és külpolitikai, gazdasági stb.) és szubjektív (szakemberhiány, kontraszelekció, kisebbség—többség-viszony stb.) okok egyaránt közrejátszanak ebben. Az utolsó negyedszázadban kifejezett előrelépés történt a kisebbségi települések helységeiről és intézményfeliratairól, az anyakönyvezés, a tanácskiutazás kétnyelvűsége terén, hasonlóképp számos kisebbségi személyhez, eseményhez kötődő utcánév, emléktábla és szobor került közterületeinkre. A nemzetiségi tudományosság, közművelődés és tömegkommunikáció hasonlóképp számottevően fejlődött.⁸ Ezzel szemben az iskolarendszer — a mennyiségi javulás ellenére — minőségi zavarokkal küzd, a munkahelyeken leginkább magyar szót hallani. Bár a kisebbségi településekre, családokba került többségi nyelvi-kulturális alkalmazkodásának számos pozitív példájával találkoztunk, előfordul a közömbösség, a sokszor tájékozatlanságból fakadó meg nem értés, gyanakvás, a jogok érvényesítésének bürokratikus akadályozása, határon túli negatív jelenségek türelmetlen reagálása. Tény, hogy a sztálini és poszt sztálini rendszer antidemokratikus gyakorlata a már számbeliségüknél fogva is hátrányos helyzetben lévő kisebbségeket jobban sújtotta, így mindegyik közösség hordoz a lelkében tuskéket, sérelmeket. De társadalmi méretű vagy állami szintre emelt nacionalizmus — ellentétben az ún. „létező szocializmus”-t megpróbált országok többségével —, nem volt 1945 óta Magyarországon, hiszen a senki ellen nem irányuló, természetes nemzeti érzést, a magyarságtudat megnyilvánulásait se nagyon tűrte meg a legutóbbi ideig az „internacionalista” hatalom.

A nemzetiségi két- (több-)nyelvűség mai valósága tehát hazánkban — mondhatjuk, valamennyi felnövekvő generáció esetében — nagy valószínűséggel az, hogy a két- (több-)nyelvűnek számítható gyermek másodnyelvi (magyar) szókincsa többszöröse az anyanyelvi szókincsnak. Az egyre gyengülő családi nyelvtörökítés aligha ellensúlyozhatja a kortárs másodnyelvi minták, a makrokörnyezet rázúduló impulzusait.⁹ Hatékony oktatási rendszer csak a nyelvi realitás következtetéseinek levonására épülhet; a későbbiekből kiderül, hogy ettől — a kétségkívül észlelhető erőfeszítések ellenére — igen távol vagyunk.

2. Többnyelvűség és iskola

2.1. A magyarországi iskolarendszer sajátosságai a többnyelvűség szempontjából

A Művelődési Minisztérium kimutatása szerint az 1989/1990. tanévben Magyarországon¹⁰

- 3527 általános iskolában 1 183 573 diák tanul. Közülük
- 530 993 alsótagozatos (1—4. osztályba jár);
- 652 580 pedig az 5—8. osztályt végző, felső tagozatos;
- idegen nyelvet kötelező jelleggel az iskolák 89%-ában, 3163 helyen oktatnak, ebből még jelenleg is 2110 (59,8%) azon iskolák száma, ahol csak az orosz jelenti az idegen nyelvet;
- idegennyelv szakos pedagógus az általános iskolák 78,1%-ában, 2755 intézményben van, azonban 1791 helyen (50,8%) ez kizárólag orosz szakos tanárt jelent;

A kötelező idegen nyelvet tanulók¹¹ nyelv szerinti megoszlása

1. táblázat

Nyelv száma	Iskolák száma	Csoportok száma	Tanulók	
			száma	%
Angol	479	1 745	33 120	4,5
Francia	57	192	3 337	0,5
Német	686	2 174	41 889	5,7
Orosz	3059	33 634	655 218	89,0
Egyéb idegen nyelv	50	187	2 000	0,3
Összesen		37 932	735 564	100,0

- ún. szakosított tantervű vagy második idegen nyelvvel működő iskola 1071 (30,4%) létezik. Mivel ezek egy része ének-zene, matematika, testnevelés-sport, rajz és egyéb tagozatot takar, vegyük szemügyre az idegennyelv szakok szerkezetét, amelyet táblázatunk mutat.

2. táblázat

Nyelv	Iskolák száma	Csoportok száma	Tanulók	
			száma	%
Orosz	301	1747	28 638	28,7
Angol	333	2225	39 972	40,0
Francia	38	251	4 152	4,2
Német	289	1445	25 896	25,8
Lengyel	1	2	19	0,0
Olasz	11	41	688	0,7
Spanyol	2	18	264	0,3
Eszperantó	7	18	287	0,3
Összesen		5747	99 916	100,0

Az iskolákban főfoglalkozású törzstag nyelvtanárok az alábbi mértékben tanítják az egyes nyelveket:

3. táblázat

Nyelv	Nyelvtanárok	
	Száma	%
Angol	686	7,2
Francia	104	1,1
Német	780	8,3
Orosz	7616	80,7
Egyéb idegen nyelv	255	2,7
Összesen	9441	100,0

Ugyanebben a tanítási évben a magyar középiskolák néhány, a témánkkal kapcsolatos adata:¹²

- a működő 675 középiskolából 204 gimnázium, 89 közös igazgatású gimnázium és szakközépiskola, 381 szakközépiskola és 1 geológiai szakközépiskola, egyben bányaiipari technikum;
- ezen intézmények nappali tagozatán összesen 273 511 diák folytatja tanulmányait;
- az alapóratervi, a fakultatív, a haladó és a speciális tantervű, valamint a két tanítási nyelvű formákban a gimnáziumok tanulói a következő idegen nyelveket tanulják:¹³

4. táblázat

Nyelv	Tanulók száma
Orosz	97 985
Angol	59 181
Francia	12 546
Német	45 915
Olasz	4 098
Latin	5 719
Spanyol	1 082
Bolgár	6
Eszperantó	289
Finn	90
Héber	33
Holland	3
Lengyel	86

- A szakközépiskolákban idegen nyelvet tanulók nyelv szerinti megoszlása így fest:

5. táblázat

Nyelv	Első	Második
	idegen nyelvet tanulók száma	
Orosz	120 598	3 790
Angol	13 429	20 975
Francia	1 669	4 681
Német	10 591	20 041
Olasz	562	388
Latin	415	3 532
Spanyol	162	184
Lengyel	13	—
Eszperantó	156	119

Az eddigiekben a *nemzetiségi jelleget nem hordozó* általános és középiskolák adatait közöltük, amelyek a későbbiekben tárgyalandó kisebbségi intézmények makrokörnyezetét (egyben konkurenciáját) jelentik az oktatási rendszeren belül.

2.2. A többnyelvűség formái és adatai a magyarországi nemzeti kisebbségek oktatási intézményeiben

A szakirodalom megítélése egységes a tekintetben, hogy az oktató-nevelő munka azon társadalmi tényezők közé tartozik, amelyek egy nemzeti kisebbség számára nyelvi identitásuk, kultúrájuk megőrzésében és fejlődésében az alapot jelentik.

Magyarország utolsó négy és fél évtizedének evolutív és eruptív változásai a kisebbségi iskolaügyet is befolyásolták. Az 1945—48 közötti koalíciós, többpárti időszakban a nemzetiséglakta területeken — részben mint egyházi iskolák — főként *anyanyelven oktató* iskolák szerveződtek, emellett számos településen léteztek magyar oktatási nyelvű, de *kisebbségi nyelvet is oktató* tanintézetek. (Ez alól a ki nem mondott kollektív bűnösség bélyegét viselő némettség jelentett kivételt, amely mintegy évtizedes késéssel szervezhette csak meg intézményeit.) A többségi és kisebbségi iskolákat egyaránt érintő államosítás, a kitelepítések, a lakosságcsere, a nemzetközi tényezők és az antidemokratikus belpolitikai légkör következtében a kisebbségi iskolák, néhány centrálisan elhelyezkedő és diákotthonnal rendelkező intézmény kivételével, fokozatosan elsorvadtak. További csapást jelentett a 44.167/1960. sz. miniszteri utasítás, amely a teljes anyanyelvű oktatást megszüntette, s a nevükben továbbra is tannyelvű iskolákban *kétnyelvű* oktatás bevezetését rendelte el. A rendelkezés továbbbomlasztotta az iskolarendszert, így az, a tárgyi és személyi feltételek hiányos volta miatt, az 1960-as évek végére mélypontra jutott.¹⁴ Az utolsó két évtizedben az érintettek sürgetésére megszületett támogató intézkedések alakították ki a *jelenlegi oktatási struktúrát* (Kelemen 1989, 2—3. és Mata 1990, 9.).

Óvodák

- a) *nyelvoktató óvoda* (napi 20—30 perces anyanyelvű foglalkozással);
- b) *kétnyelvű óvoda* (heti 2 napos anyanyelvű foglalkozással);
- c) *egynyelvű nemzetiségi óvoda* (1987 óta, kísérleti jelleggel, a kétnyelvű iskola előkészítőjeként — 4 napon anyanyelvű, 1 napon magyar nyelvű foglalkozásokkal).

Általános iskolák

a) *nyelvoktató iskolák* (heti 3—4 — az orosz nyelv fakultatívva tétele óta heti 5—6 órában — anyanyelv- és irodalomtanítással;

b) *kétnyelvű iskolák* (anyanyelv oktatás mellett a környezetismeret, ének-zene, osztályfőnöki, testnevelés, a történelem és a földrajz tantárgyak nemzetiségi és magyar nyelven történő tanításával);

c) *tannyelvű iskolák* (gyakorlatilag kétnyelvű iskolatípus, azzal a különbséggel, hogy a magyar nyelven oktatott műszaki és természettudományi tárgyak terminológiáját anyanyelven is megtanítják — számonkéréskor a gyermek a két nyelv bármelyikét használhatja).

Középfokú iskolák

a) *gimnáziumok* (a tannyelvű általános iskolák középfokú megfelelője, kiegészítve a társadalmi ismeretek és a művészettörténet anyanyelvű oktatásával);

b) *óvodai szakközépiskolák* (anyanyelvoktatással és anyanyelvű ének-zene, óvodai gyakorlat, nemzetiségi módszertan tantárgyak, valamint a szakmai gyakorlat).

Felsőfokú intézmények

a) *óvóképző főiskolák*;

b) *tanítóképző főiskolák* (az általános iskolák 1—4. osztálya számára — mindkettőben anyanyelv- oktatás és bizonyos szaktárgyak, valamint a szakmai gyakorlat anyanyelven);

c) *tanárképző főiskolák* nemzetiségi tanszékei (általános iskolák 5—8. osztálya számára, a nemzetiségi szakon gyakorlatilag teljes anyanyelvűség — az adott főiskolán bármely szakkal párosítható, azok viszont magyar nyelvűek);

d) *tudományegyetemek* anyanyelvi tanszékei (középiskolák számára — gyakorlatilag teljes anyanyelvűség, nemcsak nemzetiségiek látogatják, de a gyakorlatban jelentős mértékben ők veszik igénybe);

e) *külföldi ösztöndíjas képzés* (államközi szerződések értelmében valamennyi nemzeti kisebbség fiataljai, évi kontingens alapján, diplomát szerezhetnek a nyelv szerinti országok egyetemlein, nemcsak pedagógus szakon).

Az 1989/90. tanévben 295 nemzetiségi óvoda működött Magyarországon. Ebből 15 (3 német, 2 román, 8 szerbhorvát és 2 szlovák) óvoda tannyelvű (5%), 280 (164 német, 11 román, 42 szerbhorvát, 58 szlovák, 5 szlovén és 1 görög) pedig nyelvet oktató (95%) (Mata 1990, 4). A görögök kivételével a nemzetiségi óvodai oktatásban részt vevő gyermekek és pedagógusok számát a 6. táblázatban foglaltuk össze (Kelemen 1989, 2. sz. melléklet alapján):

6. táblázat

Nyelv	Óvodás gyermekek száma	Óvodapedagógusok száma
Német	8 253	353
Román	445	17
Szerbhorvát	1 780	99
Szlovák	2 524	119
Szlovén	106	7
Összesen	13 108	595

A nemzetiségi általános iskolák száma 323, a teljes magyarországi iskolahálózat 9,2%-a. Az iskola-, gyermek és pedagógusszámot az iskolatípus és nyelv szerinti megoszlásban a következőképpen ábrázolhatjuk:¹⁶

7. táblázat

Nyelv	Iskolák száma	Gyermekek száma				Csoportok száma	Nyelvvoktatók száma
		tannyelvű,	kétnyelvű,	nyelvvoktató	együtt		
Német	197	120	1249	30 070	31 439	1833	562
Román	12	616	—	393	1 009	89	77
Szerb-horvát	56	467	188	3 390	4 045	382	143
Szlovák	75	658	181	5 712	6 551	467	193
Szlovén	4	—	53	148	201	24	15
Görög	1	—	—	55	55	8	4
Összesen	323*	1861	1671	39 768	43 300	2803	994
%		8.3	3.4	91.9	100.0		

A magyarországi középiskolák közül 6 önálló gimnázium, 2 gimnáziumi tagozat és 3 óvónői szak-középiskolai tagozat áll a nemzeti kisebbségek rendelkezésére, az alábbi adatokkal (Kelemen 1989, 6. sz. melléklet alapján):

8. táblázat

Város	Nyelv	Csoportok száma	Tanulók száma	Pedagógusok száma
GIMNÁZIUMOK				
Pécs	szerbhorvát	8	91	10
Baja	német	16	161	18
Békéscsaba	szlovák	6	52	11
Gyula	román	8	102	13
Budapest VII.	szerbhorvát	9	122	17
Budapest VIII.	szlovák	9	70	12
GIMN. TAGOZATOK				
Pécs	német	14	227	+
Budapest XX.	német	6	128	+
SZAKKÖZÉPISK. TAGOZATOK				
Pécs	német	4	44	+
	szerbhorvát	4	21	+
Budapest VIII.	szlovák	9	42	+

* Megjegyzés: nincs adat

Egy friss felmérés arról tanúskodik, hogy az alap- és középfokú nemzetiségi oktatási intézményekben összesen 1 443 kisebbségi nyelvet beszélő pedagógus működik. Közülük 819 német, 87 román, 222 horvát és szerb, 295 szlovák, 16 szlovén és 4 görög nyelvterületen (Mata 1990, 11). Amint a 7., 8. táblázatból kiderül, kb. 80%-uk vesz részt közvetlenül a nyelvvoktatásban.

A hazai nemzetiségi *felsőfokú* oktatás részletezése — úgy véljük — tárgyunk szempontjából nem indokolt, csupán annyit említünk meg, hogy az 1990. márciusi állapot szerint Jugoszláviában 45, Csehszlovákiában 22, az NDK-ban 25, Romániában pedig 5 ösztöndíjas — zömében tanárjelölt — végzte egyetemi tanulmányait. Az NSZK-val 1988-ban kötött megállapodás szerint a Goethe Intézet nyelvi tanfolyamain évente kb. 150 német nemzetiségű óvónő, tanító, tanár, tanárjelölt, továbbá középiskolai diák vesz részt (Mata 1990, 10—11).

2.3. A nyelvvoktatás helyiértéke

A nemzeti kisebbségek számára létrehozott nevelő-oktató intézményeknek a különböző dokumentumokban lefektetett sajátos céljai és feladatai 5 pontban foglalhatók össze, nevezetesen:

- az anyanyelv hatásos oktatása;
- a nemzetiségi tudat fejlesztése;
- a kétnyelvűség készségének a kialakítása;
- az anyanyelven való önművelés igényének a felkeltése, végül
- a nemzetiségi anyanyelv, az anyanyelvi kultúra szeretetének, ápolásának az elősegítése.

Az 1. fejezetben vázolt nyelvi folyamatok következtében ezen intézmények csak csekély mértékig teljesíthetik feladatukat, főként ama 30 év előtti művelődési minisztériumi döntés óta, amikor is a tisztán anyanyelvű iskolákat megszüntették. Igaz, néhány hónapja ezt a mai miniszter hatályon kívül helyezte, de a két időpont között végbement erőzítő igen nagyfokú. A kisebbségi óvodákba lépő gyermekek nyelvi állapota gyenge — 10% alatti a nyelvjárási ismeretük —, zömük már magyar anyanyelvű.¹⁷ A semelyik célkitűzésnek meg nem felelő nyelvvoktató általános iskolai formáit láttuk a 7. táblázatból, hogy a kisebbségi tanintézetek diákjainak mekkora hányada jár oda — tovább mélyíti az ellentmondást. Saját középiskolai vizsgálataink a beérkező korosztály nyelvismeretére szintén a kívánatosnál alacsonyabb nívót mutattak ki (Székely—Joó 1986, 14). Nem csoda ezek után, hogy — bár a kisebbségi szervezetek a valódi tannyelvű iskolarendszer minél teljesebb visszaállítását követelik —, a szülők többsége jól érzékelve a másodnyelv-dominancia nyelvi realitását, jó esetben is csupán a kétnyelvűséghez ragaszkodik.

A könnyebb ellenállás felé haladás érthető emberi tulajdonság, de adott esetben szegényedhet vele a szűkebb és tágabb közösség. Számos kisebbségglakta településen, ahol a magyarság számára alatta marad a másajkúakénak, természetes módon tanulja a magyar gyermek a nemzetiség nyelvét. Ilyen közegre nézve kimondhatjuk: zsákutcás a magyar presztízsnyelv kisebbségi szülők általi előnyben részesítése a későbbi továbbtanulásban.¹⁸ Ismert tény — és sajnos a kelet-közép-európai térség kisebbségi oktatásügyében sok helyütt figyelmen kívül hagyott szociológiai tapasztalat —, hogy többségi nyelvű érvényesülésre azon kétnyelvű fiataloknak van jobb esélye, akiknek anyanyelvi rendszerét a magas fokon kiépült másodnyelv nem sorvasztotta el (Gyivicsán—Kozma—Győri-Nagy—Szász 1985, 170). Szintén a kisebbségi nyelvvoktatás helyiértékének zavarait tükrözi, hogy az orosz nyelv fakultatívá tételét a legtöbb érintett intézményben nem a nemzetiségi nyelvvórák, hanem a nyugati nyelvek óraszámának növelésére használták fel — talán ez alól csak a német a kivétel, lévén maga is világnyelv (Mata 1990, 5, 6, 9).

2.4. Többyn nyelvű oktatás

A különböző többyn nyelvűségi koncepciók

Az 1980-as évek derekán vezették be Magyarországon az *óvodai* nevelés új nemzetiségi nyelvi programját — ettől számíthatjuk az oktatási struktúra leírásakor, a 2.2 fejezetben jelzett kétnyelvű óvodák meglétét. Valós gond, hogy az óvodák többsége a nyelvet jól beszélő óvónői hiányra, valamint a gyermekek nem kielégítő nyelvi tudására való hivatkozással a programot teljesíteni nem tudja (Mata 1990, 4). Ennek ellenére 1987 őszén kisebbségenként 1—4 (összesen 11) intézményben kísérleti jelleggel, a teljes anyanyelvi foglalkoztatást szem előtt tartva elindították egy új óvodai modell kialakításának a munkálatait. A végcél, hogy a gyermek tájnyelvi ismereteire építve, túlsúlyra juttassa a nemzetiségi nyelv használatát és előkészítse őket a teljes anyanyelvű és kétnyelvű általános iskolára.

A tapasztaltak beépítésével a program véglegesítését 1991-re tervezik. A Művelődési Minisztérium szándéka, hogy minden olyan településen, ahol kétnyelvű általános iskola működik, létrejöjjenek a szilárd alapot biztosító, anyanyelvű óvodák (Kelemen 1989, 4).

Az alapfokú intézmények közül tárgyunk szempontjából a *kétnyelvű általános iskolák* érdemelnek nagyobb figyelmet. Ez az iskolatípus a valóság talaján áll, hiszen a magyar másodnyelv dominanciájára épül. Az iskolai ismeretszerzés folyamata magyar nyelven indul, ezt követi az elemi kisebbségi nyelvi bázis kialakítása a nyelvvoktatás keretében. Csak a következő fokozatban kerülhet sor a kisebbségi nyelvű ismeretnyújtásra.¹⁹ A végcél a két nyelv és a két kultúra kiegyensúlyozott aránya, megközelítően azonos szintű elsajátítása révén, úgy a kisebbségi mikroközösségbe, mint a társadalom egészébe való beilleszkedés. A kétnyelvűség az egyes tantárgyakban a következőképp jelenik meg (*Fenyves 1986, 8–9*):

- Az 1. osztály első félévében az ismeretszerzés nyelve minden tantárgyban a magyar, azaz az írás-olvasás tanítása is magyarul történik, s ezzel párhuzamosan intenzív anyanyelvi szóbeli alapozás folyik.

- A nemzetiségi nyelv és irodalom tantárgya a szóbeli kezdőszakasz idején (1. osztály első féléve) a tanulókat felkészíti arra, hogy a második félévtől kezdve más tantárgyakból (környezetismeret*, ének-zene*, testnevelés) is képesek legyenek az ismeretszerzésre két nyelven.

- A nemzetiségi nyelven való írás-olvasás az 1. osztály második félévében indul.

- Az intenzív nyelvi előkészítés után két nyelven — magyarul és az adott nemzetiség nyelvén — folyik a környezetismeret, az ének-zene és a testnevelés tanítása az 1. osztály második félévétől.

- A feldolgozandó témától, annak nyelvi megformálási nehézségi fokától függően nemzetiségi nyelvűek, illetve magyar nyelvűek a 3. osztálytól kezdve az osztályfőnöki órák.

- A felső tagozaton a földrajz* és a történelem* tantárgy tanítása két nyelven — az adott nemzetiség nyelvén és magyarul — folyik.

- *A megjelölt tantárgyak tantervi anyaga speciális nemzetiségi ismeretanyaggal egészül ki.

— A matematika, a fizika, a kémia, a biológia, a technika és a rajz tanítási nyelve a magyar, ugyanakkor meghatározott időszakonként nemzetiségi nyelvű szaktárgyi összefoglaló keretében a tanulók megismerkednek az ezekre a tantárgyakra jellemző speciális lexikával is. Ez biztosítja, hogy a tanulmányaik befejezése után a tanulók az élet minden területén jól hasznosítható szókinccsel rendelkezzenek, megalapozva a két nyelv megközelítően azonos használatát.

Az 1986. őszi jóváhagyott program két irányból közelítve alakult ki. A németek és a szlovének esetében — lévén korábban csupán ilyen típusú tanintézetük — a *nyelvoktató* iskola felől. A horvát, a szerb és a szlovák nyelvterületen — bár szintén célba vették a nyelvoktató típus minőségi fejlesztését — a meglévő *tannyelvű* intézményekre támaszkodtak dokumentumok, taneszközök tekintetében. (A románok, a két meglévő típus arányát megfelelőnek találva, belső reformokat dolgoztak ki.)

Mivel a fejlesztés és a kipróbálás stádiumában tart a kísérlet, a tantervek, óratervek és tankönyvek folyamatosan készülnek — a tapasztalatok többnyire visszacsatolódnak a megyei pedagógiai intézeteken keresztül. Az úttörő munka nehézségeivel együtt járt, hogy mind a pedagógusok, mind a szülők ellenállását le kellett küzdeni a többletterhek, az eredményességben való kétkedés miatt. Élen járt a kísérletezésben a bolyi német nyelvoktató iskola, ahol még az országos bevezetés előtt, 1982-ben vállalkoztak a kipróbálásra. Hogy kudarc esetén se vessen kárba a diákok iskolaideje, az intézményben a kétnyelvű osztályokkal párhuzamosan hagyományos nyelvoktató és tisztán magyar nyelvű osztályok is működnek, ahová visszairatkozhat a kísérletben tovább részt venni nem kívánó tanuló.²⁰ Bolyban a kísérlet teljes vertikumában részt vevő első évfolyarat 1990. nyarán hagyja el az általános iskolát. Az itteni pedagógusok tevékenysége, kikristályosodott módszerei, az ország számos helyén végzett bemutató tanításaik nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy mára már 48 helyen vállalják az új forma alkalmazását.

A magyarországi nemzetiségek 6 önálló *gimnáziuma* közül 5 az óvodáskor végétől az érettségig kétnyelvűséget biztosít, tehát ún. 12 évfolyamos iskola. Az ország kisebbségi alap- és középiskoláiban a határon túli anyanemzetek 34 *vendégtanára* működik — közülük 20 német, 7 szlovák és 6 délszláv — államközi megállapodás alapján, rajtuk kívül még 4 német tanár érkezett az iskolákkal kötött egyéni szerződés értelmében.²¹ E pedagógusok béréről a magyar állam, illetőleg a helyi közösségek gon-

doskodnak. Gondot okoz, hogy többségük — magyar nyelvismeret híján — az anyanyelvoktatás mellett más tantárgyak kétnyelvű oktatásába egyelőre nem képes bekapcsolódni.

Mivel a középiskolákba érkező kisebbségi gyermekek anyanyelvtudása igen alacsony, a gimnázium első feléve többnyire az intonációs gyakorlatok jegyében zajlik — csak a megközelítően egy szintre hozás után kezdenek meg az érdemi tanítást (Székely—Joó 1986, 27). A nyelvoktatás hatékonyabb formáinak keresése közben a bajai német 12 évfolyamos iskola 1988. szeptemberétől csatlakozott az ún. *kéttannyelvű gimnáziumok* országos hálózatához. Ennek lényege, hogy a VIII. osztály után beiktatják a középiskola 0. évfolyamát, ami a négyéves tanulmányok megkezdése előtt egy év intenzív nyelvtanulást jelent. A későbbiekben a humán tárgyak mellett néhány reál tárgyat is anyanyelven kezdtek el oktatni. A tárgyi és személyi feltételek kiépülése után a jövőben más nyelvterület intézményei is követhetik a német példát.²²

Tanulmányunk témája indokolja, hogy legalább vázlatosan ejtsünk szót a kulturális kormányzat figyelemre méltó offenzívájáról a felnövekvő nemzedékek idegennyelv-tudásának emelésére. Az 1987/88. tanévtől kezdve — nem kisebbségi jelleggel — az ország 29 közép fokú tanintézetében bevezették a *két tanítási nyelvű oktatást*. Ennek 3 formája ismeretes:

- az ötéves képzés (lényege megegyezik az előző bekezdésben a bajai német gimnáziumról írottakkal);

- a négy és fél éves forma (a VIII. osztály második félévét a felvételt nyertek már a középiskolában végzik, egyidejű intenzív nyelvi tanulmányokkal); végül

- a négyéves képzés (ide a már alapfokú nyelvismerettel rendelkezők juthatnak be).

Az ötéves formára jelentkezők nyelvi felvételi vizsgát nem tesznek, ellenben meg kell oldaniuk egy-egy írásbeli matematika, szövegértés, értelmezés és értelmi műveletekben való jártasságot mérő feladatlapot. A négy és fél éves képzésbe való bekapcsolódás feltételeként a fenti vizsgán kívül írásbeli tesztlapot is kitöltenek a választott nyelv ismeretéről számot adandó. Ők és a négy éves típusra jelentkezők emellett szóbeli vizsgát tesznek.²³ A bonyolultnak tűnő szelekció azért is indokolt, mert az új iskolaformát fokozott érdeklődés kíséri. A túljelentkezés sokszoros, és pedig az alábbi sorrendben: angol, francia, német, spanyol, olasz, orosz.²⁴

Az intézmények zöme (15) az öt-, kisebbik része (11) a négyéves képzési formában működik, egyelőre csak 3 orosz tagozat épül a négy és fél éves rendszerre.

A képzési időtől függetlenül az osztályok száma, illetve az 0. évfolyamon tanuló diákok száma nyelvenként az alábbi megoszlást mutatja táblázatunk:

9. táblázat

Nyelv	Csoportok száma	0. évfolyam létszáma
Orosz	17	271
Angol	30	253
Német	36	205
Francia	11	137
Olasz	8	72
Spanyol	2	72
Összesen	104	1010

Tartalmilag a 0. évfolyam (vagy a hozott nyelvtudás) alapozása után 5 tantárgy — bizonyos intézményekben kísérleti jelleggel ezeknek csak egy része — oktatása csak idegen nyelven folyik, nevezetesen a matematikáé, a fizikáé, a történelemé, a földrajzé és a biológiáé. A tankönyvek az egész országban érvényes tantervek alapján, az adott nyelven állnak rendelkezésre. A nem említett tantárgyakat a diákok magyarul tanulják. 1989 óta — hasonlóan az ország összes középiskolájához — második kötelező, de szabadon választott idegen nyelv elsajátítására is nyílik mód. Intézményenként általában 1 vagy 2 ilyen típusú osztály indul, így lemorzsolódás esetén adott a lehetőség a hagyományos tanmenetű osztályokba való átiratkozásra.

Döntően államközi, kisebb mértékben intézményközi megállapodás értelmében 85 *külföldi vendégtanár* is segíti a kétnyelvű gimnáziumokban folyó munkát. A legtöbben a Szovjetunióból, az NDK-ból és Angliából jöttek (17-en, 16-an, illetve 15-en), Franciaországból és az Egyesült Államokból 7–7 tanerő érkezett. 6–6 pedagógus származási helye Ausztria és az NSZK. A többiek olaszok (4), spanyolok (3), belgák (3) és afrikaiak (1). Tevékenységüknek köszönhetően az érettségizők — akik egyébként szakmát jelentő állami nyelvvizsgát tesznek — az általános műveltségen és a szaktárgyi tudáson kívül olyan magas szintű idegennyelvi alapot kapnak, amellyel biztosan folytathatják tanulmányaikat a világ nagy felsőoktatási intézményeiben, illetve magyarországi egyetemeken.

2.5. A magyarországi többnyelvűségi konceptusok kritikai értékelése

Visszatérve a nemzeti kisebbségek iskoláira, a hiányosságok sorában a legfontosabbnak azt véljük, hogy az elmúlt évtizedekben nem teremtettek összhangot a valóságos nyelvi körülmények, a nyelvoktatás feladatai, valamint a nyelvi és közismereti tananyag tartalma és rendszere között (Gyivicsán—Kozma—Győri-Nagy—Szász 1985, 103). A többnyire már a fiatal szülőknél, de a kisgyermekkorban bizonyára bekövetkező *dominancia-viszonyváltás* — az anyanyelv háttérbe szorulása többségi nyelv mögött — mindkét nyelv elsajátítására nézve *deficit* valószínűségével jár. Ahogy a kérdés egyik szakértője rámutatott, „e fordulat után a nemzetiségi anyanyelv fejlődése a másodnyelvhez képest lelassul, ám a kétnyelvű gyereket értelmi és nyelvi fejlődésének másodnyelvi-központosodása nem kárpótolja az anyanyelvet ért veszteségekért egy teljes értékű másodnyelvi érvényesülési eszköz-készlettel”. A deficit a szókincs, a szóképzési mozgékonyság, a szöveg- és a mondat szerkesztés terén egyaránt lemerhető.²⁶ Az egyensúlyát veszített egyéni kétnyelvűségből olyan új anyanyelv-változat nő ki, amelyet a két összetevőnek a másodnyelv által meghatározott kompromisszumaként kell fölfognunk (Győri-Nagy 1984, 237).

Az elmúlt negyedszázad mennyiségi hálózatfejlesztését jól tükrözi az az adat, hogy amíg 1968-ban 21,615, addig 1990-ben 56,408 gyermek látogatta az óvodákat és az iskolákat (Székely 1988, 44 és e tanulmány 6., 7. táblázata). A két időpont között új általános és középiskolák épültek, máshol bővítették vagy jobb körülmények közé helyezték a meglévő intézményeket. Erőfeszítések történtek a nemzetiségi oktatás tartalmi, személyi feltételeinek javítására is: kidolgozták az oktatás alapidokumentumait, javult a (hazai és külföldről behozott) tankönyvellátás, kiépült a szakfelügyelet és a (részben anyanemzeti segítséggel folyó) pedagógus-továbbképzés rendszere. Ugyanakkor, ha az illetékes miniszterhelyettes megfogalmazása szerint „az iskolákban végzett oktató-nevelőmunka tartalma és színvonala — településenként és nemzetiségenként — rendkívül eltérő; az intézményrendszerben (főként középfokon) súlyos hiányok vannak; több tannyelvű általános iskolára lenne szükség; nem kielégítő a pedagógus-, tankönyv-, oktatási eszköz-ellátottság. A gondok megnyugtató rendezését szemléleti, szabályozási és mindenekelőtt pénzügyi problémák hátráltatják” (Kelemen 1989, 3).

A gondok egyik csokrá a *szakemberhiány* fogalmában sűrítethetnénk. Az oktatás minden fozozatán küzdenek vele. A kisebbségi nyelvtanítás szakosellátottsága csak 80% körüli, ami a többi tantárgyhoz viszonyítva gyenge. A főhatóság körkérésére adott válaszok az alábbi mértékű pedagógusigényt jelzik (10. táblázat — Mata 1990, 12–13. alapján):

Mikorra	Német	Román	Szerb-horvát	Szlovák	Szlovén	Görög	Összesen
ÓVODAPEDAGÓGUS							
1990/91	97	1	11	15	2	—	126
1995	124	2	9	16	1	—	152
Össz:	221	3	20	31	3	—	278
NYELVSZAKOS PEDAGÓGUS							
1990/91							
tanító	82	7	13	24	—	—	126
tanár	102	1	12	18	—	1	134
1995							
tanító	117	9	19	31	—	—	176
tanár	137	5	13	19	—	1	175
Össz:	438	22	57	92	—	2	611
NYELVET BESZÉLŐ, REÁL SZAKOS PEDAGÓGUS (általános iskola)							
1990/91	—	—	2	—	—	—	2
1995	10	—	8	5	—	—	23
Össz:	10	—	10	5	—	—	25
NYELVI KÉPESÍTÉSŰ, ILL. NYELVET BESZÉLŐ, REÁL SZAKOS PEDAGÓGUS (középiskolás)							
1990/1	2	—	4	—	—	—	6
1995	—	—	3	3	—	—	6
Össz:	2	—	7	3	—	—	12
KÜLFÖLDI NYELVSZAKOS VENDÉGTANÁR							
1990/91	46	1	5	7	1	—	60
Mind-össz:	717	26	99	138	4	2	986

A többlet-pedagógusigény — az oktatás minden szintjén meghaladja a jelenlegi állomány 50%-át — konzekvenciáit a képzés és a továbbképzés területén kell, hogy levonják. *Ördögi körrel* állunk szemben: a nemzetiségi felsőfokú tanintézetekben alacsony a középiskolai merítési bázis (szlovák, szerbhorvát és román területen) vagy alacsonyak a jelenlegi keretszámok (a németeknél). Következésképp nem a legmegfelelőbb felkészültségű szakembergárda kerül az oktatás intézményeibe. A jelentkező gyermekek nyelvéllapota, az identitástudat kifejlesztéséhez elégtelen, döntően nyelvoktató típusú óvoda- és iskolarendszer — amennyiben gyökeres változás nem áll be a struktúrában —, nem képes utánpótlást biztosítani. Hogy nem teljesen reménytelen mégsem a jövő, azt a valósággal adekvát, jól megtervezett s a napi gyakorlat tapasztalatait az elméletbe folyamatosan visszacsatoló kétnyelvű iskolarendszer sikerei és terjedése példázzák.

3. Perspektívák és a legfontosabb teendők

A mikrokörnyezet, a nemzeti kisebbség mint nagycsoport és a makrokörnyezet — a magyarországi társadalom e különböző szintjein fog eldőlni a másajkú közösségek megmaradása. A kedvezőtlen demográfiai viszonyok, a többség tömegvonzása, a gyengülő nyelvi és tudati állapot, a kisebbsé-

gek politikai és kulturális intézményrendszerének hiányosságai, a (többnyire természetes) asszimiláció képezi a mérleg egyik, igen súlyos serpenyőjét. Szerencsére a másikban is gyűlnek az újabb s újabb tényezők: a felismert veszélyeztetettségéből adódó etnikai reneszánsz mint világjelenség megkésett kelet-közép-európai hajtása, a demokrácia bővülésével megnövekedett kisebbségi önszervező kedve a politika síkján, a belső erőkre építő nyelv- és kultúra-restauráció kézzel fogható jelei, az önismereti, önkifejező törekvések, a felgyülemlett gondok korábban nélkülözött nyilvánossága, ennek folyamánként a többségi társadalom lassan, de mégiscsak növekvő tájékozottsága, a felismert célok elérését szolgáló költségvetési eszközök lehetőség szerinti folyósítása, végül pedig a helyzetelemzés nyomán kibontakozni látszó, állami szintű kisebbségpolitikai körvonalai. A felelősség közös: többség és kisebbség akarata s tevőleges részvétele egyaránt szükségeltetik a folyamatban lévő nyelvcsere megalapításához, a harmonikus kétnyelvűség mint dinamikus egyensúly megteremtéséhez.

Egy hazai szlovák nemzetiségkutató állapította meg vizsgálatai alapján, hogy „az egyes családokban a nyelvhasználat és a nyelvváltás szociális és egyéni motivációs eltérések következtében összetett és azonos vagy hasonló folyamatok ellenére eltérően ment végbe, néhol lassúbb, időben hosszabb szakaszban, több fázist tartalmazó ütemben, mely még napjainkba is belenyúlik, s még nem fejeződött be (Gyivicsán—Kozma—Győri-Nagy—Szász 1985, 39). Tudjuk azt is, hogy a nyelvváltás után is fennmaradó eredeti kultúrába hangsúlyos nyelvi potenciák helyeződnek át, amelyet a nemzetiségtörténet *látens kétnyelvűségi* szakaszaként értelmezhetünk, ahonnan még van visszaút. Példák sorával a tengeren túli vagy nyugat-európai magyar diaszpóra nyelvet már nem örökölt harmadik-negyedik generációi szolgálhatnak, akik gyökereiket keresve nyaranta visszatérnek az anyaországba őseik nyelvét újratanulni. „A nagycsaládi együttélés emberi komfortja, a gyermeknevelésben megnyilvánuló értékpluralizmus, az eltérő nyelv és kultúra toleranciája, az értéknitottság, valamint a másuttal egyre kevésbé megélhető szerves közösségbe-ágyazottság a makroméretekből egységesítő nagy eszmék korában mind aziránt hatottak, hogy a kulturális alkati különbözősége az anyanyelv részleges elvesztése után nyelvestaurációs tényezővé lépjen elő. A fiatalok egy részénél már tapasztalni ezt a nyelvhez való új viszonyulást.”²⁷

Az iskola-rendszer regenerálásának jövőbeni útját a kisebbségek megfogalmazta igények jelölték ki: a nyelvtanítást iskolatípust kétnyelvűvé, a kétnyelvűeket és az eufemizmussal tannyelvűnek nevezett iskolákat fokozatosan teljes anyanyelvűvé kell fejleszteni. A fokozatosság be nem tartása ellenkező hatást válthat ki, az óvodától kezdődő szerves építkezés ellenben valószínűsíti a sikert. A tárgyi, anyagi és személyi feltételek biztosítására állami, helyi és kisebbségi közösségi, továbbá nyelvnemzeti segítség egyaránt igénybe veendő. *A képzés* a kitűzött célnak megfelelően kell, hogy átalakuljon. Praktikus elképzelés az egy kisebbség különböző fokozatú pedagógusképző intézményeinek egyazon helyre vagy szervezeti keretbe való koncentrálása. A kétnyelvű, majd a tannyelvű általános és középiskolai oktatás szakemberigényét szem előtt tartva célszerű ösztönözni a választott szakpárosításokat. A külföldi ösztöndíjas-képzés kiterjesztését az óvodai és tanítói szintre több helyütt fölvetették, hasonlóképpen hazai intézmények hallgatói külföldi részképzése idejének a megnöveléséhez.²⁸

A *nyelvtanítás tartalmi-módszertani átalakítása* is időszerűnek látszik. Az eddigi anyanyelvoktatási metódust fel kell váltani az idegen nyelvek tanításában honos tananyagfeldolgozás és gyakorlás. (Gyivicsán—Kozma—Győri-Nagy—Szász 1985, 103—104). A kibocsátó közösség *nyelvjárására*, mint a köznyelvhez, majd az irodalmi nyelvhez vezető első grádicsra építhető a hatékony óvodai és iskolai nevelés. Szerves szemléletet tükröz az a kutatói vélemény, miszerint az óvodákban anyanyelvi foglalkozásokat csak az vezethessen, aki birtokában van a növendékével azonos dialektusnak — ehhez akár a helybéli öregek, a nagyszülők is igénybevehetők (Győri-Nagy 1984, 239). A két világháború között az oktatás nyelve nem egy helyütt a tájnyelv volt, mára ismét felerősödött az erre vonatkozó igény, pl. a nyugat-magyarországi horvátok vagy a baranyai németek esetében.²⁹ A román kisebbségi iskolák reformtervezetének hangsúlyos vonása a tájnyelvi kifejezőkincs, kiejtés megkülönböztetett alkalmazása, valamint az irodalmi nyelvvel való összevetése.³⁰

A többség—kisebbség-kommunikáció nyelvi egyoldalságának az oldása, egyben a népcsoportok nyelve helyi értékének a növelése érdekében a határ menti vagy vegyeslakosságú területek középiskolaiban indokolt a kisebbségi nyelvtanítás magyarok részére fakultatív bevezetése (Arday—Joó—Székely 1985, 827). A szakmunkásképző iskolákból évtizedek óta hiányzó kisebbségi nyelvro-

tatás helyreállítása újabb fiatal réteg identifikációját segítené elő. A nyelvet és kultúrát őrző falvak népességmegtartó erejének a szem előtt tartásával megvizsgálandó az átszervezéssel megszüntetett iskolák újramegnyitásának, az ún. visszakörzetesítésnek a lehetősége is.³¹ A tanórán kívüli nyelvhasználat anyanyelvűsége érdekében szintén következetes lépések szükségesek.

Olyan érdekviszonyokat kell teremteni, hogy a hazai vagy anyanyelvi intézményekben oklevelet szerzett fiatalok az eddiginél nagyobb számban térjenek vissza szülő-nevelő közösségeikbe, s csökkenjen a pályaelhagyók mértéke. Ha a közélet valóban kétnyelvű volna, a nyelvi egyenjogúság átültetését a gyakorlatba jobban elősegítenék, nőne a kisebbségi nyelv alkalmazhatóságának a köre, ezáltal a státusa s az elsajátítására irányuló készítés is. Az iskolapadból kikerülők tudatából még nem veszett ki az anyanyelv átadásának a szándéka — ha az emóciók mellett érdekeltté is sikerül tenni őket ebben, a várt eredmény nem marad el (Székely—Joó 1986, 47, 57, 102, 135, 146).

Magyarországon — Európa első, szintén itt született nemzetiségi törvénye után 141 évvel — ezekben a hónapokban felgyorsultak egy új nemzeti, etnikai és nyelvi kisebbségi kódex jogalkotási munkálatai. A szakmai vitákra bocsátott szövegváltozat kiterjedt jogokat biztosít a népcsoportok választott politikai, kulturális és szociális önkormányzatainak. E köztisztviselők önálló módon döntenek el többek között az anyanyelvi oktatást illető tennivalókat, beleértve a külföldi ösztöndíjakra rendelkezésre bocsátott keret elosztását is (MT NEKT, 1990, 2, 10—11). A tervezet ezen kívül számos, az anyanyelvvvel kapcsolatos paragrafust tartalmaz az ügykezelés, a névhasználat, az anyakönyvezés, az anyanyelven való művelődés és tájékoztatás és a nyelvvédelem terén (MT NEKT, 1990, 3, 6, 12—18, 24, 32). A kisebbségi önzagazgatás kiteljesedését szolgáló és a nemzetközi kisebbségvédelmi törekvésekkel összhangban lévő jogszabályt remélhetőleg mielőbb törvénybe iktatja a magyar országgyűlés. A kisebbségi kódex jogi alapokat teremt a tanulmányunkban vázolt terápiához. Magyarország vértelen forradalma s a történelme során legszabadabb választásokon 1990 tavaszán győztes nemzeti demokrata erők pedig a megfelelő társadalmi, politikai, gazdasági és tudati viszonyok kialakításával segíthetik elő a kisebbségi identitás újbóli szárba szökkenését.

JEGYZETEK

- 1 Ács Z. (1984): Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. Budapest, 7, 9.
- 2 László Gy. (1978): A kettős honfoglalás. Budapest.
- 3 Pével Á. (1943): Ungarn und die Slowenen. In: Gál, S. (Hg.), Ungarn und die Nachbarvölker. Budapest, 123—124.
- 4 Az 1990 januárjában lezajlott népszámlálás eredményeit e tanulmány írása idején még nem tették közzé.
- 5 Kővágó L. (1981): Nemzetiségek a mai Magyarországon. Budapest, 23. és Eperjessy E. (1989): Tájékoztató a magyarországi nemzetiségekről. (Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Önálló Osztály. Kézirat.) Budapest, 1—4.
- 6 Tabajdi Cs. (1990): Egységes elvek, ésszerű munkamegosztás, összehangolt cselekvés. (Gondolatok a magyarországi kisebbségvédelemmel és a külföldi magyarsággal kapcsolatos politikáról.) (Minisztertanács Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkársága. Kézirat.) Budapest, 1990.
- 7 Győri-Nagy S. (1986): Kultúrokológia kontra nyelvi ökonómia. (Kárpát-medencei esettanulmány és modell: Brennbérgbánya/Brennberg.) In: Eperjessy E.—Krupa A. (szerk.): A III. békéscsabai nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai. Budapest—Békéscsaba, 720.
- 8 Eperjessy E. i. m. 7—8. és Arday—Joó—Székely (1985): 822—824.
- 9 Győri-Nagy S. (1988): Nemzetiségi nyelvtudás — nemzetiségi olvasáskészség. In: Az Állami Gorkij Könyvtár évkönyve 1986. Budapest, 119, 123.
- 10 Még nem publikált 1990. március 21-i keltezésű számítógépes adatok, amelyeket a Művelődési Minisztérium Terv- és Közgazdasági Főosztály Statisztikai Osztálya bocsátott rendelkezésemre.
- 11 Az 1988/89-es tanév végéig az orosz nyelvtanítása minden általános iskolában kötelező jelleggel folyt, heti két órában, (korábban az 5., újabban a 4. osztálytól Magyarországon. 1989. ősztől bevezették a diákok szabad nyelvválasztását, amelynek realizálása természetesen az adott iskola pedagógus-ellátottságától függ. Az orosz szakos nyelvtanárok, mondhatjuk tömeges átképzése megindult, hiszen a felszabadult érdeklődés egyértelműen a nyugati nyelvek felé irányul.

- 12 Az alábbi, középiskolákra vonatkozó adatok forrása: *Molnár A.* (Összeáll.) (1990): Statisztikai tájékoztató. Középfokú oktatás 1989/90. (Művelődési Minisztérium.) Budapest, 7, 44, 45.
- 13 1989. őszre előtt a magyar középiskolákban is az orosz nyelvtanítást is kötelezővé tették, a gimnáziumokban ezen felül második nyelvet tanítottak. Azóta minden középiskolában két nyelv a kötelező, amelyeket a diákok a rendelkezésre álló tantervek szakának függvényében szabadon választhatnak. E két nyelv oktatása párhuzamosan vagy egymást követően folyik az alapóraterv szerint heti 2—2 órában.
- 14 *Eperjessy E.* i. m. 13—14. és *Kelemen E.* (1989): 1.
- 15 Forrás: mint a 10. jegyzetnél.
- 16 *Cziegler F.* (1989): *Spracherziehung in Nationalitätenkindergarten der Branau-Unsere Schule* 1, 10. és *Mata* (1990): 4.
- 17 *Győri-Nagy Sándor* számol be róla, hogy a döntően németajkúak lakta Brennbérgbánya/Brennbérg 18—35 évesei az iskolai nehéz tantárgyak közül az első helyen legnagyobb arányban a magyart említették. (*Gyivicsán—Kozma—Győri-Nagy—Szász* (1985): 153.)
- 18 *Heves F.* (1985): A kétnyelvű nevelés — oktatás programja és alapelvei a német nemzetiségi általános iskolában. (Országos Pedagógiai Intézet Nemzetiségi Osztály. Kézirat.) Budapest, 5.
- 19 *Schummer F.* (1989): *Zweisprachiger Unterricht in Bóly-Unsere Schule* (Pécs), 1, 22.
- 20 A művelődési Minisztérium Nemzetiségi Önálló Osztályán kapott szóbeli információ 1990. márciusában.
- 21 *Eperjessy* (1989) i. m. 18. és *Kelemen* (1989), 5.
- 22 Tájékoztató a két tanítási nyelvű gimnáziumok 1989/90. tanévi felvételi vizsgájáról, 1989. (Művelődési Minisztérium Gimnáziumi Osztály. Kézirat.) 1—2.
- 23 *Vámos Á.* (1989): A két tannyelvű gimnáziumba jelentkezők megoszlása a választott iskolák és nyelvek szerint - Pedagógiai Szemle, 39, 2. 158—159.
- 24 A Művelődési Minisztérium Gimnáziumi Osztályán kapott szóbeli információ 1990. márciusában.
- 25 *Győri-Nagy* (1988) i. m. 124—125.
- 26 Ld. a 7. jegyzetet, 730—732.
- 27 *Mata* (1990): 17. és *Fazekas S.—Németh M.* (1990): Javaslat a szlovák nemzetiségi pedagógusképzés reformjához, annak előkészítéséhez. (Országos Pedagógiai Intézet Nemzetiségi Osztály. Kézirat.) Budapest, 2—3.
- 28 *Eperjessy* (1989): 20.
- 29 Konceptió a román nemzetiségi oktatás reformjáról, 1989. (Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Román Tanszéke. Kézirat.) Szeged, 5—6.
- 30 *Eperjessy* (1989): 20.

IRODALOM

- Arday L.—Joó R.—Székely A. B.* (1985): Nemzetiségi kultúra és nemzetiségi politika Magyarországon = Magyar Tudomány 92. 11, 817—827.
- Fenyves, J.* (1986): Javaslat a kétnyelvű nemzetiségi iskolák pedagógiai programjára. (Országos Pedagógiai Intézet Általános Tananyag és Tantervfejlesztési Igazgatóság. Kézirat.) Budapest.
- Gyivicsán A.—Kozma M.—Győri-Nagy S.—Szász J. A.* (1985): A magyarországi nemzetiségek kulturális tudati jellemzői. Budapest.
- Győri-Nagy S.* (1984): A német ajkúak anyanyelv-átörökítésének óvodai problémái. = Óvodai Nevelés 7—8., 235—239.
- Kelemen E.* (1989): Tájékoztató a magyarországi nemzetiségi oktatásügy helyzetéről. (Művelődési Minisztérium. Kézirat.) Budapest.
- Központi Statisztikai Hivatal (1983): 1980. évi népszámlálás. A nemzetiségi települések adatai. Budapest.

Mata M. (1990): A magyarországi nemzetiségi oktatásügy helyzete és fejlesztésével kapcsolatos minisztériumi teendők. (Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Önálló Osztály. Kézirat.) Budapest.

Minisztertanács Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkársága (1990): A nemzeti etnikai és nyelvi kisebbségekről. (Kisebbségi Kódex.) (Kézirat.) Budapest.

Székely A. (1988): A nemzetiségi lét vállalása és a társadalmi beilleszkedés - Társadalomkutatás 6, 3. 32—47.

Székely A.—*Joó R.* (1986): Anyanyelv és közösségi tudat a nemzetiségi középiskolákban. Budapest.

A MODERNIZÁCIÓS PARADIGMA ÉS A JOG

(Kulcsár Kálmán: A modernizáció és a jog. KJK, Budapest, 1989)

Kulcsár Kálmán összefoglaló munkája a jogról és a modernizációról jó példája az olyan sokat hiányolt írásoknak, amelyek megkönnyítik a párbeszédet a tudományok között. A modernizációról való általános elmélkedés (általános modernizációs elmélet sokak szerint nem létezik — és ez igaz lehet) akkor nyeri el igazi értékét, ha folyamatos vitában alakítják, megközelítésmódjait több tudomány támogatja, illetve cáfolja.

A magyar társadalomtudományok látásmódján egyike legtermékenyebb összefoglaló fogalma a modernizáció, hazai adaptációjában *Kulcsár Kálmán*nak nagy érdemei vannak. Legutóbbi írása első felének is az a legfőbb értéke, hogy az idevágó széles fogalmi apparátust felvázolja és lehetőséget teremt ezáltal a további munkára. Az általa használt modernizáció-fogalom persze nem az egyetlen és önmagában nem is a legjobb, de mindenképpen nagyon jól működik a szűkebb területen, a jogról való elmélkedésben. A szerző olyan értelemben szól (és szól mindig is) modernizációról, hogy az csakis a centrumtól elmaradt országokra, régiókra vonatkoztatható. Ezzel szemben áll az a felfogás, amely szerint a mai centrum kialakulási folyamata is modernizáció volt. E tágabb fogalom nagyobb hangsúlyt helyez a különböző alrendszerek *autonómiájára*. (A magyar irodalomban lásd *Pokol Béla* munkáit.) Mégis azt mondhatjuk, ez a legfontosabb közös pont az eltérő irányzatokban.

A terminológiai tisztázás azonban egy helyen csorbat szenved; a kelet-közép-európai régió strukturális viszonyainak feltárása kapcsán a leginkább érdeklődésre számot tartó alapkérdés

az, hogy miként írható le e régió és benne Magyarország 2. világháború utáni történelme a modernizációs fogalmi hálóval. A legnehezebb és legkényesebb kérdés (nem politikai értelemben — ez a szempont tudományon kívüli), hiszen félműltről van szó számos feltáratlansággal. Az azonban elvárható, hogy eltérő interpretációkat fogalmazzunk meg. A szerző által leírt megközelítés így hangzik; a 2. világháború utáni fejlődés olyan nekilendülés (take off) volt, amely a modernizáció második szakaszának kiépülését nem hozta magával. Amennyiben elfogadjuk (nincs okunk rá, hogy ne így tegyünk), hogy a modernizációs folyamat értékmérője a társadalom alkalmazkodási, megújulási képességének kialakulása, ami alapvetően a második szakasz terméke, akkor felmerül a kérdés, hogy modernizációnak nevezhető-e egyáltalán (és ha igen, milyen módosulásokat okoz ez magában a fogalomban) az a folyamat, amelyből ez hiányzik. Javasolt és már létező, de további kifejtésre váró alternatívák: „felemás modernizáció”, „sikertelen modernizációs kísérlet”. Magam a fentiek értelmében ez utóbbit tekintem jobb kiindulási alapnak.

A szerző magára hagyja az olvasót annak értelmezésében, hogy mit jelent a közép-európai régió számára az oktrojált kelet-európai eredetű szovjet modell. Azt semmiképpen nem mondhatjuk, hogy modernizációs minta volt, a minta fogalma a szervesen fejlődött centrum mintaadására vonatkozik. Nem róhatjuk a társadalomtudós terhére, hogy nem számolt azzal, hogy a közép-európai szocializmusok történelmileg csak pillanatokig tartanak és a hosszú

távú modernizációs folyamatban akár kisiklás-ként is értelmezhetőek. A legtöbb, amit elmondhatunk, hogy a fenti kérdések többszempontú elméleti tisztázása nem várható sokat magára. Azért sem, mert az már ma jól látszik, hogy a modernizáció-szempontú megközelítés minden tekintetben alkalmas a régiókkal való foglalkozásra. Minden átalakulás termékenyen tárgyalható evvel az eszközzel. Ez figyelmen kívül hagyhatatlan a rendszerváltás szemmel tartása miatt is. A mai átalakulásokra való utalás átvezet a mű és az én mondanivalóm lényegének tárgyalásához. Ez pedig a jog, pontosabban a jogi alrendszer szerepe a modernizáció folyamatában.

Ma a joggal kapcsolatban a leggyakrabban használt fogalmak a jogállam, jogbiztonság, demokratikus jogalkotás, szabadságjogok, delegalizáció (racionalizálás). E kifejezések mögött a hatalomgyakorlás mechanizmusainak gyökeres átrendezése rejlik, a sikeres modernizáció egyik legfontosabb folyamatának és egyben feltételének megteremtése. A jognak e kettős helyzetéből indul ki *Kulcsár Kálmán* is: két aspektusban szól a modernizáció és a jogi rendszer kapcsolatáról. Egyrészt a modernizálódó jogról, másrészt a modernizációt eszközként segítő jogról. A két folyamat erősen egymáshoz kötött: csak egy modern jog képes hatékonyan részt venni a sikeres modernizációban, és csak egy minden tekintetben modernizálódó társadalom (különösen a hatalmi-irányítási rendszerében) képes elősegíteni a szükséges modern jog kialakulását. Párhuzamosan, egymást erősítve képzelhetjük csak sikeresnek ezeket a folyamatokat. De mit is jelent a modern jog és mi áll vele szemben?

A modern jog *Webber* óta ismert és azóta továbbfejlesztett leírása mellé helyezi a szerző *R. Pound* megállapítását a jog kettős funkciójáról, a stabilitás és változás párhuzamos biztosításáról. A modernizáció azonban sajátosan a dinamizmust erősíti. „A stabilitás érdeke ilyen esetben átmenetileg visszaszorul, illetve az újonnan létrehozottra koncentrálódik, míg a változás a meglévővel, a múlttal való teljes szakítás igényével jelentkezik.” A modern jog ideáltípusával szemben a tradicionális, a stagnáló társadalom joga található, melynek jellemzése *Kulcsár* könyvében különösen érzékletes. Magam az ebből való kilépés bonyolultságát hangsúlyozó sorait találok a mű legelgondolkodtatóbb részeként. Miután egyenként jellemezte a nem mo-

dern jog különböző aspektusait, a nem-modernséget fenntartó mechanizmusokat (differenciálatlan szabályrendszer, az individuum háttérbe szorulása, a kötelesség hangsúlyozása a jogosultság helyett, modelljelleg, orientativitás, a normativitás gyengesége, a szervezet kidolgozatlanlansága, orientatív jogi kultúra stb.) a szerző így ír: „A modernizáció előrehaladtát éppen a kényszermechanizmusok működésének gyengülése, ... megszűnése jelzi. Ám e történelem-szült kényszermechanizmusok nem tűnnek el a létrehozó körülmények megváltozásával. Réteg és csoportérdekek, szokások, rutincselekvések, a rájuk épülő ideológiai elemek stb. továbbra is... fenntartják működésüket és következményeiket is. Még konkrétabban: „A modernizáció folyamatát előrevivő jogszabályok hatását a tradicionális jogi kultúra vagy maradványai jelentős mértékben kondicionálják. A jogi kultúra azonban összefügg a jogszabályokat fogadó társadalmi közeggel, kulturális sajátosságaival, a társadalomban élő értékek és normák tradicionálisan működő intézmények egész világával.”

Kulcsár Kálmán felvonultatja a modern jog jellemzőit, hangsúlyozva a folyamatos adaptációra való képességét. De nyitva áll a téma más hangsúlyozások előtt. Gondolhatjuk azt is (és ezt meglehetősen könnyen alá lehetne támasztani akár a hétköznapi tapasztalatból vett példákkal is), hogy legfontosabb a jogi alrendszer autonómiájának kiépülése. Ezzel az eltérő hangsúlyozással visszatértünk a két különböző modernizáció-megközelítés különbségéhez. A lényeg azonban — és ez a szerző szerint is fő kérdés — a jog *hatékony-sága*. Ebben a követelményben közelíthetőek egymáshoz az álláspontok és ez az, amiről gyakran feledkeznek meg a jog átalakulásával/átalakításával foglalkozók. A jog és a társadalmi folyamatok bonyolult kapcsolatának szemszögéből vizsgálható e kérdés, a modernizáció egyik alapkérdése.

Így érthető, hogy miért a jogtudomány volt a magyar szociológia bölcsője, hogy a modernizálódó Magyarországon hogyan lehetett a jog-szociológia világszínvonalú (*Pikler, Somló, Horváth*), hogy miért tűnt el a sztálinizmus tudománypolitikájában és hogy miért lenne sürgető szükség a tudományág szellemi, szervezeti újjáélesztésére.

Kelet-Közép-Európa és a jog viszonya sajátosan alakult: a folyamatos újratermelődő re-

gionális sajátosság, a hiány állandóan újratermelte a végső soron hatékonytalanságot szülő anomáliákat is. A haladás egyéb feltételeinek elégtelensége vezetett ugyanis a jog szerepébe vetett túlzott bizalomhoz, ahhoz, hogy a jog — *Kulcsár Kálmán* által használt kifejezéssel — programjellegűvé vált, a társadalmi folyamatok teremtményévé deformálódott. A mindig túlsúlyos politikai centrum legkézenfekvőbb eszköze lett a normaalkotás a voluntarisztikus valóságalkotásban, elrabolva ezzel a jog autonómiáját. A voluntarizmus mind a valós feltételek, közegek figyelmen kívül hagyásában, mind a hatások feltáratlanságában tetten érhető volt. A valóság és a politikai program közötti szakadék, a tényleges végrehajtásra való képtelenség, a valóság és a jogi rendszer komplexitásának végletes redukciója csak igen nehezen oldódott (ha egyáltalán) a modernizáció döcögős, megakadó, majd végleg kifújó folyamatában. A jog ugyanis eszközként szerepelhetett a modernizációt elősegítő és az ellene védekező irányzatok, érdekeket képviselő társadalmi csoportok kezében és fejében, újratermelve haza és haladás keresztbeakadását ezúttal a történeti jogfejlődés és a racionális jogalkotás szembeállításának formájában.

A szerző által legrészletesebben tárgyalt deformáció, a túlszabályozottság is természetesen vezet el a hatékonyság hiányának problémájához. (A túlszabályozottság kettős ismérve ugyanis a sok és nem hatékony jogszabály.) Itt nincs hely az összes, a könyvben említett jellemző felidézésére, *Kulcsár Kálmán* szisztematikusan szedte leltárba azokat a tényezőket, vonásokat, amelyekkel a közép-európai jogfejlődés leírható. A történeti megközelítés akkor sem elhanyagolható, ha véleményem szerint alig elválaszthatóak egymástól a régióspecifikus és a 2. világháború után kialakult rendszerpecifikus okok és jellemzők. A régió diszfunkcionális vonásokat hordozó jogi szféráját olyan új vonásokkal terhelte meg a szovjet modell és a tradicionális jellemzők egy részét úgy erősítette (más részüktől teljes elhatárolódást követelt), hogy végeredményben a jog eleve alkalmatlanná vált a helyes értelemben vett modernizációs folyamat segítésére. Itt persze a jog inkább áldozat volt, az autoritativ, a valóságot figyelmen kívül hagyó, az autonómiák tolerálására képtelen ha-

talom eszközeként. A szovjet modell hazai adaptációja a jogi szféra tárgyalása kapcsán is felveti azt a megválaszolatlanul maradt kérdést, hogy ez hogyan illeszthető be a modernizáció fogalmi keretébe. Mi volt az első szakasz, ha azt semmilyen körülmények között nem követhette a második? *Kulcsár Kálmán* felsorakoztatja azokat az akadályozó tényezőket, amelyek komoly szerepet játszottak az elsikertelenülésben. De nem mondja ki, hogy ezek strukturális, a szovjet modell lényegéből következő sajátosságok. Az a paradox helyzet állt elő, hogy — a paradigma terminológiájánál maradván — a modernizáció első szakaszában kiépült politikai építmény erőteljes lebontásával sikerülhet csak a második szakasz beindítása. Ráadásul az elhúzódozó próbálkozás (velletások) a jó vágányra való áttállásra egyre mélyülő válságba torkolt, ahonnan csak drasztikus, nekilendülésszerű folyamatok, le- és átépítések segítségével lehet kijutni.

Végül is az óriási szakirodalmi tájékozottsággal és kutatói tapasztalattal megírt műnek nem az az egyetlen érdeme, hogy bőven példázza a modernizálódó térségek eltérő stratégiáit és problémáit, hogy hiánypótlóan ismerteti a harmadik világ jogának átalakulási tendenciáit és az európai perifériák jogrendszerait, hanem, hogy megfogalmazza és tudományosan alátámasztja a ma átalakulásait vezénylők számára is figyelmeztető sajátosságot: a jogi rendszer nagy bonyolultságú, komplex, dinamikus rendszer. Belső racionalitásának figyelmen kívül hagyása elkerülhetetlenül vezet deformációkhoz és hatékonytalansághoz. A jog lehetőségeit nagyobb részt a jogon kívüli tényezők kondicionálják, ezen korlátok elfelejtése a jog szerepének túlértékelését vonja maga után. Minden a különböző racionalitások összeegyeztetésének sikerességén múlik.

A további kutatások, a valóság jogszociológiai megismerése megspórolhatatlan a modernizálódó Magyarországon. *Kulcsár Kálmán* könyve termékeny kiindulópontot jelenthet a további — megállapításait alátámasztó, cáfoló vagy kibővítő — empirikus és elméleti munkáknak.

A többi a szakmán (is) múlik.

Fleck Zoltán

TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK A HORTHY-KORSZAKBAN MAGYAR KÖNYVÉSZET 1921–1944.

A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke
(Közreadja az Országos Széchényi Könyvtár. Szerk. Kertész Gyula.

Bp. 1989. 787. 5. k.)

Művészet — Sport — Földrajz — Életrajz — Történelem.
(Bibliographia Hungarica 1921–1944.)

Vajon tudják-e Vácott, ki volt *Váci Náci*? Ott született és halt meg, egész életét ott élte le *Tragor Ignác* (1869–1941) ügyvéd, majd takarékpénztári igazgató, múzeum- és könyvtáralapító, számos helytörténeti mű — köztük váci anekdotagyűjtemény — fáradhatatlan szorgalmú szerzője.

A gazdag hazai helyismereti kutatás szinte minden magyar városban, nagyobb községben megszülte a maga *Tragor Ignác*ait, a helyi múlt szorgos — műkedvelő és szaktudós — bűvárait. Erről tanúskodik a Horthy-korszak könyvtermését betakarító Magyar Nemzeti Bibliográfia új kötete. Korábban e hasábocon ismertettem előzményeit, a társadalomtudományi és közgazdasági szakirodalmat felölelő 2. kötetet (1986/2), majd a jogi, közigazgatási, népjóléti, pedagógiai és néprajzi kiadványokat számba vevő 3. kötetet (1987/3). Ha a korszaknak a szűkebben vett társadalomtudományi szakirodalmáról azt írtam (1986: 134. o.), hogy nem annyira tudományos földolgozásokat, mint inkább roppant mennyiségű és még ezután kiaknázandó forrásanyagot hozott létre, a mostani kötet anyagáról elmondhatom: a Horthy-korszak történettudománya — meglepően még a második világháború éveiben is — föltűnően gazdag szakirodalmat teremtett. A dolog természetéből következően nem minden mű jelent egyben magas színvonalat is, de dicsérhető a gyors válasz a kor hívószavaira. Így a korszak elején Trianon, a végén a Felvidék, Kárpátalja, Erdély és a Délvidék helyismereti irodalma kínálkozik kritikai módszerű elsajátításra.

E bibliográfia is ráirányítja figyelmünket arra, hogy a hazai tudományos könyvtermésben milyen jelentős szerep jutott a vidéki nyomdák-nak. Ha a gyomai Kner- és a békéscsabai Tevan-nyomda a művészeti és irodalmi kiadványok előállításával írhatta be nevét a magyar művelődéstörténetbe, a karcagi Kertész-nyomda a tudományéba. A sok ott készült könyv közül elég

csak a Kodály-émlékkönyvre utalni (134/2). De a Szegedi Városi Nyomda, a szegedi Ablaka vagy az Árpád nyomda, sőt a Mindszenti Horváth-nyomda impresszumát is ott találjuk számos monográfia, doktori értekezés címlapján.

Roppant mennyiségű füzet és könyv válhat e bibliográfia révén a kutatók közkincsévé, s fontos, hogy mihamarabb azzá váljék. Nemcsak úgy, hogy egy-egy mű bekerüljön a kutatás vérkeringésébe, tehát hogy olvassák, idézzék, használják, hanem némelyik megérdemelne hasonmás kiadását is: nem kell fölöslegesen új könyvet írni arról, amit kiváló elődeink már kitűnően földolgoztak; legfőképpen a tudományág újabb eredményeit csatoljuk művükhöz függelékként.

Előző ismertetéseimben méltattam a vállalkozás jelentőségét és érdemeit, hangoztatva, hogy a Horthy-korszak maga nem volt képes saját tudományos természet bibliográfiailag áttekinteni, az utókorra öröklíteni, ezért várt ez a feladat ránk, közelebből a Magyar Nemzeti Bibliográfia műhelyére, az Országos Széchényi Könyvtár retrospektív bibliográfiai osztályára. Elismerésünk e szorgos tudományos műhelynek néhány szóval megadható, ellenvetéseinkhez és igazításainkhoz viszont aránytalanul több hely szükséges. Elvi aggályaimat kifejtettem már; fölösleges volna megismételnem; annál kevésbé, hiszen főként az Egyetemes Tizedes Osztályozás merevségét kifogásoltam, erről pedig nem a bibliográfia szerkesztői tehetnek. Így ezúttal csupán a mostani kötet tükrében akarom bizonyítani, hogy a módszerbeli fogyatékoságok, hiányok, hibák most is korlátozzák a kiadvány célját, minél megtermékenyítőbb használhatóságát.

Sajnálom például, hogy a bibliográfia szerkesztői a 711 jelű szakban is ragaszkodtak a szerzői betűrendben alapuló közléshez, holott itt is, mint másutt helyesen tették, kínálkozott volna a városok, községek szerint áttekinthetőbb

szerkezet. A 730 jelű szakban (kiállítások, múzeumi katalógusok) viszont (ahogy 750 alatt az Ernst Múzeum csoportkiállításairól szóló katalógusokat közlik) az időrend volna tanulságosabb. A festőkről egyenként, betűrendjük szerint kapjuk a róluk szóló irodalmat; miért nem ugyanígy közlik a szobrászokról szóló műveket? Csak mert kevesebben vannak?

A labdajátékok irodalmát (796) lehetett volna tovább tagolni (labdarúgás, tenisz stb.); a lovassportot, horgászatot, vadászatot, céllövészetet (798/799) viszont kár volt vegyíteni.

Gyakran most sem világos, hogy a több helyre is besorolható mű miért éppen ott van, ahol találjuk. *Rónai Ernő* hadifogolykönyve (*Krasznajárásk*, 1940) a 469/1. hasábon, *Mészöly Jenő* ugyanilyen tárgyú könyve (*Szibéria, a nagy temető*, 1930) a 636/2. hasábon. Igaz, hasonló szakban (az egyik „Az első világháború története”, a másik a „Magyarország története az első világháború idején” címűben), csak-hogy mindkét könyv teljes joggal szerepelhetne e két szakban. S ezúttal még az egyébként igen bőséges kölcsönös utalásoknak is híjával vagyunk.

Ezek a különben nélkülözhetetlenül hasznos utalások is gyakran rejtélyesek. Már maguk a címeik is. Logikusabb lett volna a *Vatikán* alatt fölvenni az odavágó tételeket, hiszen ez az állam neve, s nem az *Egyházi Állam* (490/2). A helyismereti irodalom fősorolásában helyes lett volna a mai neveket tekinteni rendező elvnek, a régi-ekről csak utalni rájuk. (Ahogyan Mártélyról, minthogy Hódmezővásárhelyhez csatolták, rá utalnak.) Tehát nem Gyűd (717/1), hanem Máriagyűd; nem Ószentiván (741/1), hanem Tiszasziget alatt adni meg a róluk szóló írásokat. Pálósszentkút ma Petőfiszállás; de helytelen Kiskunfélegyháza alá sorolni, mert nem tartozik hozzá, önálló község (726/2). A Trianon óta más országba került helységek mai nevét is célszerű lett volna megadni. Rohoncot (747/2) aligha találja meg a bibliográfia forgatója a térképen, és csak hosszas utánjárással derítheti ki, hogy ma Rechnitznek hívják.

Nem világos, hogy a *Lukinich Imre* szerkesztette Szent István emlékkönyv miért található a 943.9 szakban (534/2), az ugyanabban az évben megjelent, szintén Lukinich szerkesztette idegen nyelvű kötet, valamint a *Serédi Jusztinián* szerkesztette háromkötetes emlékkönyv a 943.9 0896/1526 szakban (570/2, 574/1). *Stefan Barta Die Jugendfrage in Ungarn* (1940)

című műve miért van a *Magyarország története* szak általános műveket tartalmazó részében (530/2), miért nem ott, ahol a hozzá hasonlók (2. k. 138/1), ahonnan ide csak utal a bibliográfia. A *Gerő Dezső* rajzolta szegedi arcképcsarnokra (1925) még utalást sem találunk a grafikai művek közt (77/1), csak jóval később az életrajgyűjtemények közt szerepel (396/1). Már azt hittem, hiányzik *Tonelli Sándor Szeged* című úti könyve (1926-ban két kiadása, 1936-ban a harmadik), mert nem találtam a szegedi útikalauzok társaságában (379/2); megleltem végül *Az egyes helyek története* című szakban (761/2), amelybe persze illik, de jobban amoda. Még szerencse, ha a bibliográfia legalább más-hova is utal: akkor legalább egy részük megtalálható.

Nagy erénye a bibliográfiának, hogy — apróbb betűkkel — közli a sorozatokat, a gyűjteményes művek elemző (analitikus) tartalmát, valamint kiegészítő magyarázatokat (annotációkat). A sorozatok jegyzéke rendkívül tanulságos (gyakran eltévesztett sorszámokkal egyetemben). Tanúsítja többek közt, hogy a budapesti, debreceni, pécsi, szegedi egyetem értekezései mennyi mindennel gazdagították a magyar és az egyetemes művelődéstörténeti kutatást, sőt a nem egyetemi városok is időszaki kiadványaikkal mellett (mégha többnyire különnyomatokból is) milyen nagyszerű kiadványsorozatokat hoztak létre (Győr, Sopron, Szombathely, Makó, sőt Körmend stb.).

Egyetlen zokszavam itt is a betűrendi közlés merevségéből következő ésszerűtlenséget éri. Az *Ernst-Múzeum aukciói* című sorozatról elmondja a bibliográfia, hogy előzménye, az első 14 kötet, 1917 és 1920 között jelent meg, s hogy sorozatcímváltozata *Die Auktion des Ernst Museums* (15/1). De az 1937-ben megjelent 55. sz. után nem közli, hogy 1939-től folytatása *Gróf Almásy—Teleki Éva Művészeti Intézete* címmel három lappal később található (18/2). Ugyanígy függ össze Az *Ernst-Múzeum kiállításai* sorozat (15/2) a *Gróf Almásy—Teleki Éva Művészeti Intézete. Művészeti aukció* című sorozattal (18/2).

A gyűjteményes munkák analitikus fölvétele még nagyobb gondot vet föl. Az itt szereplő művekre ugyanis másutt, ahol joggal várnánk, nem utalnak, így ezek elvesznek a kutató szeme elől. A *Pécs—Baranyai ismertetőben* (1934) *Horváth Kázmér Mohács múltja és jelene* címmel írt (744/1); a Mohácsról szóló helyismereti irodalomban (amelyben Horváth Kázmér továb-

bi öt füzete szerepel) nincs rá utalás (735/1). Ugyanitt Léva alatt csak egy tétel van (ez is utalás), de ide (731/2) Kíváncsozánk *Féja Tibor* írása *A visszatért Felvidék adattára* (1939) című gyűjteményből (711/2). *Lux Kálmán Az Országos Magyar Régészeti Társulat évkönyvében* (1923) tanulmányt közölt a kolozsvári ferences kolostorról (265/2), Erre is utalni kellett volna ott, ahol ugyanez a szerző a felsőőrsi és a zsámbéki templomokról értekezik (56/1). A pécsi múzeum értesítőjében (1942) *Kállai Ernő* méltatja *Martyn Ferenc* művészetét (267/1). Ahol az egyes festőkről szóló irodalmat találjuk, s a pécsi festőművész és grafikus nevét joggal keresnénk (114/1), elő sem fordul. Az Akadémia Balkán-kutatásait közlő gyűjtemények főként Albánia állat- és növényvilágáról szólnak (310/2—311/1), de *Az egyes országok földrajzi leírása* című szakcsoportban Albánia neve alatt utalást sem találunk rájuk.

Csak abban reménykedem, hogy a mutatóban majd összekerülnek ezek a ma még megtalálhatatlanul szétszórta adatok.

Szintén sok a következetlenség az annotációkban. Dicséretes, hogy megadják egy-egy mű 1920 előtti kiadásainak megjelenési évét; hogy az emlékkönyv *Lyka Károly* 75. születésnapjára jelent meg; hogy a borítófödélén cím-változat található. *Bor Pál Csáky és szobrászata* (1926) című könyvén pl. ez: *A kubizmus problémája* (63/2). Kár, hogy ugyanekkor elfelejtik közölni *Csáky* keresztnévét (József). Szintén jó lett volna, ha *Lugosi Döme* füzetkéjének címéhez (*Szeged hős fiai az USA szabadságharcában*, 1939) kiegészítésül hozzáteszik azok nevét, akikről szól: *Számwald-Stahel Gyuláét és Debreczeni Ignácét* (760/2). Ha egy lappal később a *Szeged a régi magyar irodalomban* (1935) című könyvecske annotációjában helyesen föl sorolják a benne szereplő hat nevet, jutott volna hely e kettőnek is. Sőt talán azt is érdemes volna tudnunk, kikről szól *Pethő Sándor Viharos emberöltő* (1929) című könyvének hét portréja (625/2). A *Gulácsy Lajos* 1922. évi gyűjteményes kiállításának katalógusához megérte volna, ha fölűntetik, hogy 2. lapján jelent meg *Juhász Gyula Gulácsy Lajosnak* című verse (94/1). *Schreiner Ferenc* horgász-könyvének (1922) meg az előszavát írta a költő (247/2). *Temesy Győző Sasok országában* (1938) című könyvének annotációjában helyesen világosítanak föl, hogy Albániáról van szó (295/1). De hogy *Schlachta Margit Elkapott sugarak* (1927) című útirajza miről szól, homályban marad (293/2).

Talán *Karácsony Sándor* füzetkéjének (*Aki dudás akar lenni...*, 1943) értelmét jobban megvilágítaná ez az annotáció: Bevezetés a kottaolvasásba (150/1). Jó lett volna föl sorolni azokat a Baranya megyei községeket, amelyek a megye 1938-ban kiadott monográfiájában szerepelnek (340/1), ahogyan két lappal előbb Csongrád megye kapcsán tették. A mutatóból így ki fog-nak maradni! Csanád, Arad és Torontál k. e. e. vármegyék (368/2) útikalauza és még több hasonló e nemből: különnyomat *Az utas könyvéből* (362/1); ezt célszerű lett volna közölni, ahogy Hódmezővásárhelyről szólva meg is tették (373/1). A *magyar föld* című gyűjteményes-kötet (1929) fejezetcímei a városok neveit jelzős kifejezésekkel helyettesítette (544/2). Bár egy részüket a történelemben jártas könnyen megfejtetheti, „az újszülöttnek minden vicc új” elve alapján helyesebb lett volna ezt magának a bibliográfusnak szögletes zárójelben megtennie. Tehát *Az ország szíve* [Budapest], *Nemzetem büszkesége* [Szeged], *A híros város* [Kecskemét], *Kossuth városa* [Cegléd], *A kálvinista Róma* [Debrecen], *A magyar Athén* [Sárospatak], *Szemere Bertalan városa* [Miskolc] s így tovább.

Vázsonyi Vilmosné *Az én uram* (1931) című könyvének annotációjában talán fölösleges megismételni, hogy a könyv Vázsonyi Vilmosról szól (630/1). Az is mindenki tudja, hogy a legnagyobb magyar (602/2) vagy a cenki földesúr (603/1) *Széchenyi István*, mégis helyesen közölte az annotáció a nevét. De nem mindenki tudja, mi a keresztnéve a Tiszabúdon született *Vasvári*-nak (601/2). Közölni kellett volna *Vasvári Pál* nevét, sőt azt is, hogy éppen róla nevezték el szülőfaluját (s a vele egyesült Búdszentmihályt) Tiszavasvárinak. (Más kérdés, hogy az író vezetéknéve eredetileg Fejér volt, és a Vasvári nevet csak íróként kezdte használni utalásul gyermekkori lakóhelyére, Nyírvasvárra.) *Surányi Miklós Bethlen* (1927) című könyvében is célszerű lett volna pótolni az Istvánt, nehogy Gáborra gondoljon valaki (659/2). *Hornyik János* művéhez pedig azt lett volna szükséges megjegyezni, hogy posztumusz könyv, az 1885-ben elhunyt jeles helytörténész hagyatékából adták 1927-ben ki (724/2).

Most is gond, hogy a szerzők későbbi nevét következetesen megadják-e a bibliográfusok. Ennek is főként a mutatóban lesz rendkívül fontos szerepe, hiszen csak így kerülhetnek egy név alá az azonos szerző művei. A zombori szerb

festőművészt, *Konyovits Milánt* 1942-ben írhaták így, a mutatóban *Milan Konjović* írandó (96/1). *Petri József* (97/2) elírás *Petri* (Pick) *Lajos* helyett. *Molnár-C. Pál* nevéből mindenütt kimaradt a kötőjel (98/2 stb.). *Pátai József* helyesen *Patai József* (108/2). *Dunszt Kálmán* magyarította nevét, később *Donászy Kálmán*-ként szerepelt mint költő, újságíró és szegedi közéleti szereplő (140/2). *Csurik Dénest* utóbb mint a Testnevelési Főiskola tanárát *Cseke Dénes*-ként ismerték (202/2). *Bierbauer Virgil* mint *Borbíró Virgil* alkotta fő műveit (316/1). *Hermann Győző* (mint másutt — pl. 276/2 — tudják is a bibliográfusok) *Temesy Győző* lett (317/2). Egy helyütt (355/2) közlik, hogy *Bogáts Dénes* neve előtt a *Cs. Csikmadarasit* jelent, de a bibliográfia többi helyén (417/1, 585/1, 707/2, 718/1, 776/1) elfelejtik. *Nagy József* (434/1) azonos a későbbi (pl. 451/1) *Halasy-Nagy Józseffel*. *Ignotus Hugó* nem volt (545/1); *Veigelsberg Hugó* csak *Ignotusként* írta alá műveit. Fia már *Ignotus Pál*-ként. *Schupiter Elemér* (709/2) *Zalotay Elemér*-ként vált ismertté mint neves régész és helytörténeti kutató. *Longhy A. István* nevében (728/2) az *Adorján* rövidítése rejlik (701/1). Ifj. *Neumann Jenő* nem más, mint a közvetlenül neve fölött és néhány tétellel alatta is olvasható *Nádor Jenő* (759/1). *Szabó László* pedig *Tápay-Szabó László*-val azonos (761/1).

Egy helyütt megtudjuk, hogy a Tajna társadalomtörténetéről értekező *Révay József* nem az író, műfordító, ókortudós *Révay József* (1881—1970), hanem a filozófus, a gyömrői földbirtokos, a nemtelen politikai bosszú áldozata, gróf *Révay József* (1905—1945). Valószínűleg szintén ő a szerzője a már említett országismereti mű, *A magyar föld* (1929) számos fejezetének (544/2). Éppen a nemzeti bibliográfia egyik föladata az azonos nevű szerzők megkülönböztetése. Helyes lenne ezt következetesen a születési és a halálozási évszámaik fölűntetésével jelezni. Mert fontos, hogy az utókor tudja, az itt szereplő *Hollós József* (740/2, 752/1, 757/1), *Lipták Pál* (333/1), *Nacsády József* (85/1), *Ortutay Gyula* (759/2), *Sinka István* (709/2), *Szász Béla* (452/2) nem azonos *Hollós Józseffel* (1876—1947), *Lipták Pállal* (1922—), *Nacsády Józseffel* (1924—1987), *Ortutay Gyulával* (1910—1978), *Sinka Istvánnal* (1897—1969), *Szász Bélával* (1910—). A *Békéscsaba földrajzáról* 1938-ban értekező *Lipták Pál* (1914—) a szegedi egyetem embertani tanszékének professzoraként ment nyugállományba. *Szász Béla*

pedig a Rajk-per vádlottjából lett emigráns író, a *Minden kényszer nélkül* című önéletrajzi mű szerzője.

Kockázatos e bibliográfia hiányait emlegetni, hiszen megeshet, hogy amit ebben a kötetben nem leltem, másikban megtalálám, így legföljebb az utalást hiányolhatnám. Mégis erős a gyanúm, hogy néhány művet joggal kerestem hiába. Hiszen *Magyar László* karikatúra-gyűjteménye (*Szegedi panoptikum*, Móra Ferenc előszavával, 1926) mellett (77/2) rögtön ott volna a helye folytatásának, a *Juhász Gyula* előszavával megjelent *Grimasz*-nak (1928). *Lugosi Döme* *A piaristák szegedi drámajátékainak színlapjai* (1930) című füzeté itt van (185/2); akkor annak a művének, amelynek ez az illusztrációt adta közre, szintén itt kellene lennie (*A piaristák szegedi drámajátékai*, 1930). S ha itt (473/2) van *Kodolányi János* egyik finn útírajza (*Suomi, a csend országa*, 1937), itt volna a helye a másiknak (*Suomi titka*, 1938) is. A szerkesztés idején bizonyára még nem látszott lehetségesnek, hogy az életrajzgyűjtemények, lexikális művek között szerepelhet *Váry Albert* összeállítása, *A vörös uralom áldozatai Magyarországon* (1922). Gimnazista koromban történelemórán ismerttem az elfelejtett nevű szerzőnek a Korda kiadásában 1940 tájt megjelent művét *Magyar jezsuiták Pombal börtöneiben* címmel. Nem találom itt, pedig ugyanarról szól, amiről *Migray József* könyve (501/1). Balmazújváros helyismereti irodalmából (669/2) hiányolom az utalást *Veres Péter Falusi krónikájára* (1941), a 2. k. 36/2. hasábjára, noha ott sincs jó helyen, mert az általános cím elföldi valóságos tartalmát: voltaképp Balmazújváros krónikájáról és társadalomrajzáról van benne szó. Ugyanígy a 911.3 és a 914.39 szakban utalni kellett volna a 2. kötetben szereplő oly jelentős szociográfiákra, mint *Erdei Ferenc*-nek a Duna—Tisza közéről szóló *Futóhomokja* vagy *Féja Gézának* *Békés, Csanád, Csongrád megyéket leíró Viharsarokja*. Hasonlóképpen hiányolom az utalást Dánia irodalmában (490/1) *Boldizsár Iván* *A gazdag parasztlak országa* (1939) című könyvecskéjére (2. k. 42/1).

Hibás *Kálmán László* *A színházesztétika rendszere* című doktori értekezésének e bibliográfiában való szerepeltetése. Az évjelzés nélkül kiadott mű ugyan valóban „1942 után” jelent meg (184/1), sőt a bibliográfia időhatára, 1944 után is: 1946-ban. Számos szegedi főiskolai jegyzetet tulajdonít a bibliográfia joggal *Eperjes-*

sy Kálmánnak. Ugyanígy ő lehet csak a szerzője az ugyanabban az évfjártban, ugyanabban a nyomdában készült *Az ókor egyetemes története* című könyvnek is, amely nem egyetemi, hanem szintén főiskolai jegyzet (450/2).

Tévedésből keveredhetett a komáromi művészeti hetekről szóló füzet Kárpátalja irodalmába (723/2). Csak elírás lehet Szalay Lajos hatvan rajzának kiadási éve: 1940 helyett 1947 szerepel (79/1). A sorozatjegyzék egy részét a nyomda kétszer szedte ki: a nyomdásznyelv *lakodalom*nak hívja ezt a hibafaját (23/2). A szerkesztők is ilyen hibát követtek el, amikor nem vették észre, hogy *A mai háború* (477/2) és *A Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete könyvei* (479/2) című sorozatok ugyanazt a 13 füzetet tartalmazzák, ezért megismételték mindannyit.

Művelődéstörténeti érdekességekre is bukkanhat a bibliográfia böngészője. Ilyenek az utóbbi nevet szerző doktorok értekezései. A Horger ügy tanúja, József Attila diáktársa, a kiváló csongrádi tanár, *Fehér Ede* 1927-ben *Művelődéstörténeti korszak I. Lipót törvényeiben* című dolgozatával szerezte meg doktori fokozatát (427/2). *Szabó István*, a debreceni egyetem későbbi professzora, a magyar parasztság történetének neves kutatója 1928-ban a szabadságharc Debrecenéről írta értekezését (694/2). *Takács Gyula*, a jeles költő Pécsen adta ki doktori dolgozatát szülőföldjének, a somogyi Nagybereknek gazdaság- és településföldrajzáról (348/2). *Hegedűs Géza* jogtörténetből doktorált: *Anyagi büntetőjog az Árpád-házi királyok korában* (1935) volt értekezésének címe. *Ravasz Boriska* — Ravasz László lánya, a későbbi Bibó Istvánné — Szekfű Gyulának nyújtotta be doktori értekezését 1935-ben *A magyar állam és a protestantizmus Mária Terézia uralkodásának második felében* címmel (599/2). *Szabó Magda* Kossuth-díjas író *A római szépségápolás* (1940) címmel értekezett (439/2).

[Görzsönyi] *Vargha Zoltán* 1943-ban a Bibó család történetéről írt genealógiai tanulmányt (408/1). *Lajos Iván Németország háborús esélyei a német szakirodalom tükrében* (Pécs, 1939) című bátor és híres dolgozata rögtön kilenc kiadást ért meg (508/1). Juhász Gyula műzsája, „menyasszonya”, *Eőrsi Júlia* 1929-ben konzervatív szerzők közreműködésével, re-víziós céllal angol tanulmánygyűjteményt szerkesztett *Hungarian Heroes of Liberty* címmel (539/2).

Akadnak csudabogarak is. A hírhedt *Zajti Ferenc* memorandumot szerkesztett a turáni népek Budapesten fölépítendő Levente- és Diákotthona ügyében (60/1—2). *Blaskovich János* 1923-ban azt bizonygatta, hogy Attila városa Tápiószentmárton (446/1). *Hevesi Illés* 1942-ben *Columbusz Kristóf* zsidó eredetéről értekezett a *Guttmann Mihály* emlékkönyvben (284/2). *Lápi Pál* (álnév, mégpedig „beszélő név”: visszafelé olvasva is ugyanaz) 1922-ben tizenöt lap terjedelmű füzetben 380 visszafordítható mondatot közölt „indul a kutya s a tyúk aludni” mintájára, szórakoztatásul és mulattatásul az ifjúságnak s a felnőttégek közül a szójátékok és a derűs életfölgöcs kedvelőinek (193/2). Reprint kiadása biztosan kapós lenne.

Lehetne még böngészgetni a roppant gazdag könyvtérben. S noha a szűkebb szociológia irodalma az előző, a 2. kötetben található, a történeti, különösen a helytörténeti anyag társadalomtörténeti felhasználása még sok új lehetőséggel kecsegtet. A korábbi kötetekről írott bírálatomban említettem e vállalkozás addigi eredményeit (a megjelent 1., 6. és 7. köteteket), terveit (a műszaki és természettudományi irodalmat közlő 4. kötetet és az 1—7. kötet mutatóját tartalmazó 8. kötet előkészületben levő munkálatait). Várjuk a még hátralevő köteteket, különösen az egész sorozatba életet lehelő mutatót.

Péter László

LENGYEL ANDRÁS: TÖRÉSVONALAK

Tanulmányok az 1919 utáni negyedszázad művelődéstörténetéhez
(Tekintet Könyvek, Budapest, 1990)

Kevés jó művelődéstörténész van ma Magyarországon. Nem nehéz megtalálnunk az okát: ez a diszciplína olyan komplex, a társada-

lomtudományok széles köréből merített ismeretanyagot, továbbá olyan nagyfokú empátiát, problémaérzékenységet, szelektivitást és szín-

tetizálókésztséget tételez föl, amelyet kevesen tudhatnak magukénak. *Lengyel András* szegedi művelődéstörténész — számos tanulmánya bizonyosság erre — közülük tartozik. Kötete, amely a szegedi *Móra Ferenc Múzeum* támogatásával a budapesti *Tekintet* folyóirat *Tekintet Könyvek* című sorozata első darabjaként jelent meg, ezekből a — jórészt az utóbbi években írt — tanulmányokból közül válogatást.

Ezeknek az írásoknak az egybegyűjtése nagyon tudatos vállalkozás: a látszólag tematikailag eltérő publikációk a szerzőt leginkább foglalkoztató problémák közös gyökeréből fakadnak. *Lengyel András* elsősorban arra keresi a választ, hogy a két világháború közötti magyar kultúrának a hivatalos kultúrpolitika direktíváin kívül eső vonulatai hogyan és mennyiben tudtak értéket teremteni szerepe szert tenni. A marginalitás lesz itt a szerző kulcsszava, pontosan kifejezve e perifériára szorult vagy perifériáról indult, ám hatását, jelentőségét tekintve fölbecsülhetetlen értékű, bár igazából csak napjainkban fölfedezett-újraértékelt szellemiség akkori helyzetét állítja a középpontba. A magyar kultúrának ez a konzervatív reformizmussal (gondoljunk itt a politikus *Bethlen Istvánra*, a kultúrpolitikus *Klebsberg Kunóra*, a történész-közíró *Szekfű Gyulára*) vagy az antiliberális-radikális *Szabó Dezsővel* ellentétben az a liberális-baloldali vonulata, amely nemcsak szándékaiban, hanem eredetében és minden megnyilvánulásában az európai liberlizmus eszmekörébe tartozik. E mentalitás marginalizálódása a két világháború közötti Magyarországon szükségszerűen megjelent azokat a kérdéseket (kihívásokat), amelyekre minden képviselőjének valamilyen formában választ kellett adnia: egyfelől arra, hogy melyek azok a modernizációs stratégiák, amelyek az 1919 utáni Magyarországon reformalternatívául szolgálhatnak, másfelől azt kellett tisztázni, hogy a kultúra egészét megfertőző tekintélyelvű kultúrpolitika, s az egyéni szabadságjogokat is veszélyeztető zárt és konzervatív hatalmi struktúra kettős szorításában melyek a valódi, a követhető értékek. Újabb, a kötet tanulmányait megintcsak összekötő kulcsszavak kerülnek tehát itt elő: modernizációs készség, útkeresés, veszélytudat, értékvédelem, értéktisztázás.

A kihívás közös élménye és a problémák kezelésének ugyancsak közös igénye hozta össze — nemcsak a kötet lapjain — a máshonnan érkezőket és máshová tartókat, még akkor is, ha

útjaik a megoldás tekintetében eltértek is egymástól. Nemcsak a problémák érzékelése rokkította őket, hanem az indulás közössége, az 1919 utáni fiatal magyar értelmiség identitáskeresése is, határokon innen és túl egyaránt. Emiatt kerülhetett egymás mellé az Erdélyi Fiatalok köréhez tartozó, s a modern erdélyi magyar társadalomtudományt megalapozó *Venczel Józsefről*, vagy a szintén erős szociológiai gondolkodásformáló hatással bíró *Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégumáról* szóló írások, a fiatal *Bibó István* értékelveit, vagy a *Szép Szó* körét elemző tanulmányok.

Persze a problémák érzékelésének közössége nem jelentette egyben a terápia közösségét is. A társadalmi reform és modernizáció kérdésében más válaszok születtek a „népies alapozású” Szegedi Fiatalok, vagy az inkább urbánus szemléletű (de nem kizárólagosan az!) *Szép Szó* munkatársi körében, még akkor is, ha hol erősebb, hol lazább szálakkal mindig kapcsolódtak egymáshoz. Nyilvánvalóan az eltérő gyökerek és ebből következően az értékek különböző súlyozása vezetett kimondva vagy ki nem mondva szemléleti ütközésekhez. A népi-urbánus ellentétnek a harmincas évek közepétől tapasztalható fölerősödése és elmélyülése elsősorban e korosztály — a politika kihívása nyomán bekövetkező — belső meghasonlásának a következménye volt. A Szegedi Fiatalok agrársettlement-mozgalma, amely tudatosan törekedett ugyan mindenféle mesterséges kirekesztés elkerülésére, s amelyben katolikusok, reformátusok és zsidók egyaránt és együtt dolgoztak, csupán a problémák tüneti kezelése volt, lényegi megoldást nem tudott adni. Ezért a csoport folyamatos önkorrekcióna kényszerült. Világosan bizonyítja ezt a Művészeti Kollégium és a *Szép Szó* közötti ambivalens kapcsolat (el nem utasítás és el nem fogadás), amelyre *Lengyel András* is fölhívja a figyelmet (47. o.).

A törésvonal, amelyre a kötet címe utal, nemcsak a hivatalos és a marginális kultúra között húzóódott; a progresszív gondolkodást is darabokra szaggatták kisebb-nagyobb repedések, sőt néhol valódi törésvonalak. A legnagyobb szakadékot kétségkívül az 1919 utáni magyar szellemi életet leginkább megosztó *népi-urbánus ellentétben* találhatjuk meg.

Ez a törésvonal, noha nem történeti előzmény nélküli, meghatározó és sorsdöntő szerepre 1919 után tett szert. Az ellenforradalmi rendszer hatalomrajutásával ugyanis egy olyan

nagy antiliberális fordulat következett be, melynek következtében „a liberális eszmék Magyarországon marginális pozícióba kerültek (sőt egyes szakaszokban föld alá is kényszerültek), esetenként pedig az ellenségkép klasszikus megtestesítői lettek. Minden valamennyire is számottevő irányzat — állapítja meg a Szép Szó keletkezéséről írott tanulmányában *Lengyel András* — a liberalizmussal szembenállva, azt gyakorta tételesen is támadva fogalmazta meg önmagát” (132. o.). A törésvonal azonban nemcsak a liberalizmus és az antiliberális karakterű konzervatív reformizmus között feszült, hanem a liberalizmus és a „harmadikutassá” váló népi gondolkodás között is. A kor eszmetörténetének tisztázását elősegítve nagyon lényeges összefüggésre hívja fel a szerző a figyelmet idézett dolgozatában: „Bár a 19 után föllépő (vagy akkor is aktívnak maradó) nemzedékekben megvolt a változtatás szándéka, a bűvös körből kitörés igénye, e változtatási szándékok mélyen determinált kényszerpályákra terelődtek. Az az irányzat, amely minden belső megosztottsága és sokszínűsége dacára (vagy talán éppen azért) a legnagyobb s legszélesebb körű hatást fejtette ki, a népi mozgalom, maga is ebben az antiliberális, tekintélyelvűséget restauráló szituációban keletkezett a húszas években. S önmagát definiálni is csak mint e helyzetet korrigáló-eltávolító irányzat tudta. De születésének közegét úgy tagadta, hogy — osztva a „létező” liberalizmus individualizáló-elvének kritikájában is, egy újfajta kollektivitásra helyezve a hangsúlyt — az egyéni szabadságjogok védelmét nem tudta (az irányzat egyik, nem is jelentéktelen súlyú szárnya nem is akarta), magába integrálni. Ez, a mozgalom minden fölismerése, a magyar társadalomfejlődés több alapantimódiájának érzékelése ellenére súlyos következményekkel járt. A népi írók fémjelezte, de náluk lényegesen szélesebb körű és „vegyesebb” indítékú és célú mozgalom nemcsak sokszínű, sőt tarka lett, de mint mozgalom — egyes vezetőinek személyes kvalitásaitól és szándékaitól független — nyitottá vált a szélsőséges, autoratív antiliberálisizmusok (sztálinizmus, fasizmus) iránt is, magába építve azok némely vonatkozásait s elföltevéseit. S a mozgalom így, működő önkontroll híján a maga részéről is falat épített önmaga és a hagyományos progresszió ama ága, utóvédje közé, amely — Hitler hatalomra jutása (1933) után különösen az egyéni szabadságjogok védelmében látta elsődleges feladatát, kö-

vetkezésképpen s kényszerűen harcra szállt minden antiliberális törekvéssel. E helyzet azért lett különösen tragikus következményű, mert a népi mozgalom, amely vezetői írói munkássága révén a legérzékenyebben reagált a magyar társadalom strukturális bajaira s fölismeréseit mindvégig törekvései középpontjában tartotta, a szembenállás révén úgy vált érzéketlenné az egyéni szabadságjogok iránt, hogy ezt az érzéketlenséget igen nagy hatásokkal népszerűsítette is. S tette ezt akkor, amikor a kialakult feszültségek és a modernizáció elodáztatlan kényszersé reális veszéllyé tették a totalitáriánus ambíciók előretörését” (135–136. o.).

Lényegében a progresszió szakadása ekkor és emiatt következett be, annak ellenére — s ezt megint hangsúlyozzuk —, hogy a gyökerek sokkal mélyebbre nyúlnak vissza: a népiek tájékozódása az Új Szellemi Fronton keresztül a hatalom, tehát a konzervatív és antiliberális reformizmus irányába, s az erre (de nem csak erre!) a veszélyre való reakcióként, védekezésként meginduló Szép Szó megszületése magába hordta a konfrontálódás lehetőségét, amely majd — és ez a magyar progresszióra máig kiheverhetetlen csapást mért — a Válasz Szép Sztót bojkottáló felhíváshoz, azaz a törésvonal szakadékká válásához vezetett.

Lengyel András tanulmányainak többsége hol direktebben, hol érintőlegesen, de mindig ezt a kérdéskört: eredetét, megnyilvánulási formáját és hatását boncolgatja, akár a népi, akár a Szép Szó köré szerveződő liberális vonulat ideológiáját és kapcsolatrendszerét vizsgálja. Széles forrásbázison alapuló, s kutatásmethodikai tekintetben is figyelemre méltó elemzéseinek nagy értéke nemcsak abban található meg, hogy számtalan eddig ismeretlen összefüggésre világít rá, hanem abban is, hogy olyan új szempontokat vet föl, amelyek további kutatások középpontjába állíthatók.

A szerző kutatásfilozófiájából következik az az írásaiban is megfogható értenye, hogy ehhez a társadalmat megosztó kérdéskörhöz prekonceptuális alapállás nélkül képes hozzányúlni. Kritikus szemléletével és tárgyilagos kivülállásával emiatt olykor meggyökeresedett tabuk osztatásával tudja dokumentálni azokat a valóban nagyon bonyolult és összetett folyamatokat, amelyek a két világháború közötti szellemi élet nyílt vagy elfojtott vitáiban kulmináltak. A vizsgálat tárgya és eszköze — s ez *Lengyel András* kutatásainak egyik újszerűsége — nemcsak a

mű, hanem mindenkor a szerző kapcsolatrendszere is, s ennek tárgyasult megjelenése: a levezetése. Ezek elemzésével olyan információkat tár föl, amelyek nem csupán egy-egy mű keletkezési körülményeit és hátterét világítják meg, hanem a mű megszületéséhez elvezető *gondolkodási folyamat* állomásait is. (Lásd pl. a *Féjapályakép* egyes részleteit, vagy *Fábry Zoltán A vádlott megszólal* címen ismertté vált memorandumának előzményeit tárgyaló tanulmányt.) Vizsgálódásának középpontjában tehát az alko-

tó áll, s ez lényegesen kitágítja az elemzés lehetséges aspektusainak körét. Ennek a rendkívül összetett és szerteágazó kutatási módszernek *Lengyel András* írásaiban megfogható eredményei már egy új, a két világháború közötti szellemi élet külső meghatározottságát, belső viszonyrendszerét és annak változásait új szempontok alapján feldolgozó művelődéstörténeti szintézis előképét jelenthetik.

Marosvári Attila

AZ ÁLTALÁNOS ÉS KÖZÉPISKOLAI PEDAGÓGUSOK IDŐFELHASZNÁLÁSA, ÉLETMÓDJA 1986/87. 1. kötet.

Falussy Béla—Zoltánka Viktor: Módszerek és időmérés. Adatgyűjtemény
(Központi Statisztikai Hivatal — Oktatáskutató Intézet, Budapest, 1989. 426. o.)

Blickfangos és rossz képi megfogalmazással: ismét egy olyan kincsesbánya értékű adatgyűjtemény kerül a könyvtárak polcaira, amelyek értékeit értelmező tanulmányok hiányában egyhamar aligha ismerik meg a döntéshozatalra jogosultak és az érdeklődő olvasók. Okai: anyagi áldozatot hozó kiadó hiányában a kötet mindössze 100 példányban került sokszorosításra, tehát az adatgyűjtemény legfeljebb a nagykönyvtárak raktáraiba és néhány érdeklődő kutató kezébe kerül. A kiadvány címében szereplő 1. kötet még sejtetni engedi, hogy lenne további egy vagy több kötet is. Erre azonban — ismereteink alapján — hiába várunk. A megrendelő Oktatáskutató Intézet anyagi okokra hivatkozva elállt a további adatokat és elemző tanulmányokat is tartalmazó kötet(ek) kiadásától.

A hazai, *nemzetközi színvonalú* időmérés-felvételeknek többnyire ez a sorsuk. Nagy szakismerettel, jelentős anyagi ráfordítással, lelkiismeretes felvételi, kódolási és az utóbbi ellenőrző technikával, számítógépes feldolgozással adathordozóra kerül az ország lakosságát vagy egy társadalmi csoportot reprezentáló országos minta időmérlegének és kiegészítő kérdőíveinek anyaga. Előfordul, hogy a vizsgálatról csak halomásból vagy lábjegyzetből értesülünk. Jelen kötet 7. oldalának lábjegyzete: „Lásd: OI (Oktatáskutató Intézet) keretében 1984-ben végzett időmérés-, életmódvizsgálat a felsőoktatás kollégiumainak hallgatói körében (megjelenés

előtt). A kutatás vezetőjének, *Falussy Bélának* szóbeli tájékoztatása szerint a megjelenés még évekig elhúzódhat.

Jobbik esetben az elemi szinten tárolt adatok egy része bizonyos csoportosításban néhány száz példányban megjelenik, hozzáférhetővé válik, másik része csak az adathordozókról volna lehívható. A Központi Statisztikai Hivatal 1976/77. évi időmérés felvételének ismertetésekor 1985-ben reménykedve írta a recenzens: „...kíváncsian várjuk a 2. sz. mellékletnek az évi szabadidő felhasználására... vonatkozó adatainak közlését.” (*Társadalomkutatás*, 1985. 3. 143. o.) Most, 1990-ben az érdeklődő kutatók és a recenzens is változatlanul csak reménykedhet. Közben sor került 1986—87-ben ugyan csak a hazai lakosságot reprezentáló minta újabb egész éves időmérés-felvételére. Ismét kíváncsian várjuk, hogy ennek adataiból mit ismerhetünk meg, melyik intézményben, kinek lesz feladata, egyéni energiája a „kincsesbánya” kiaknázására. Már pedig társadalmunk eredményeket is hozó átalakítása aligha képzelhető el az emberi tényezőre vonatkozó kutatási adatok ismerete, és ezen adatoknak a művelt, széleslátókörű döntéshozók számára készült elemző összefoglalások nélkül.

Pedagógusainkról a magyar társadalomban két uralkodó vélemény hallható. A véleményt nyilvánítók egyik köre *nem ismeri el* a tanári, tanítói munka nehézségét, megterhelé-

sét. Mindig a napi „néhány óráról” és a 2 hónapos nyári szabadságról beszél. Másik elterjedt vélemény, hogy a *pedagógusok helyzete* a rájuk kényszerített külön munkaterhek és anyagi feltételeik miatt *megromlott*. Most időmérlegük és életmódjuk elemzése egzakt és differenciált választ adhat helyzetük reális megítéléséhez.

1986 tavaszán az Oktatáskutató Intézetben indult el a pedagógus időmérleg- és életmódvizsgálat a Központi Statisztikai Hivatal közreműködésével. A kutatás az időmérleget tekintve a pedagógus munkaévre terjedt ki (tehát a nyári hónapokra nem) az általános- és középiskolai (gimnáziumi és szakközépiskolai) tanítók, tanárok országos reprezentatív mintája vonatkozásában. Jelen felvételt megelőzően csak az MTA Szociológiai Kutató Intézete és a Fővárosi Pedagógiai Intézet foglalkozott 1970-ben közös kutatás keretében az általános- és középiskolai pedagógusok időmérleget is felölelő életmódjának vizsgálatával. Az összehasonlítás érdekében a jelen kutatás során a korábbi vizsgálat főbb mutatóit: a minta meghatározását, kérdőíveket, sajátos pedagógus munkatevékenységek kidolgozását figyelembe kellett venni. A Központi Statisztikai Hivatal 1986/87. évi országos, reprezentatív időmérleg-, életmódvizsgálatához kapcsolódó felvételt a pedagógusokra vonatkozó speciális kérdőív felhasználásával a KSH ELAR kérdezőbiztosi hálózata bonyolította le. Az adatok feldolgozása a Központi Statisztikai Hivatalban történt.

Az 1985–1986-os tanévben 88 066 általános iskolai és 17 957 középiskolai pedagógus dolgozott az iskolákban. Bizonyos technikai és anyagi okok miatt 650–650 általános iskolai és középiskolai pedagógus került az országos mintába, tehát a két nagy csoportra nézve nem arányos a mintavétel. A nem, életkor, iskola típusa és az iskola székhelyének településtípusa szerinti mintába véletlenszerű kiválasztással kerültek a pedagógusok

Az időmérleg-naplót négy — a KSH alapfelvételéből átvett — melléklet és a speciális pedagógus-melléklet egészítette ki. Ezek a mellékletek lehetőséget adnak az időmérlegek rétegek szerinti elemzésére, az élet- és munkakörülmények, kulturális, valamint egyéb szokások és a tevékenység szerkezet kölcsönhatásának vizsgálatára. A pedagógus-melléklet foglalkozik a pályamotivációval, életúttal, végzettséggel, továbbképzésük lehetőségeivel, ez utóbbival kapcsolatos elvárásokkal. A további kérdéscsoportok az iskolai oktató-nevelő tevékenységekre; a pedagógust jellemző tulajdonságokra és képességekre; szabadidejük és művelődésük körére; egészségi állapotukra; az időmérleg által nem vizsgált elmúlt nyárra, valamint lakáshelyzetükre és annak komfortszintjére terjedt ki. Sajnos a mellékletek segítségével nyert adatok nem találhatók a publikált gyűjteményben.

A vizsgálat nagy súlyt helyezett arra, hogy minél részletesebben feltárja a munkaszerkezet keretén belül a pedagógiai jellegű tevékenységeket. Külön kódrendszert dolgoztak ki, amely lehetővé tette, hogy 67 különböző cselekvést lehessen figyelembe venni. A kutatás kiterjedt:

- a tanítási órára és az órán kívüli tevékenységekre,
- a tanórán kívüli nevelőmunkára,
- a járulékos iskolai munkákra,
- az oktatáshoz szorosan kapcsolódó tevékenységekre,
- az iskolában nem munkával töltött időre,
- továbbképzésre és tudományos munkára és
- végül az iskolai mozgalmi és társadalmi elfoglaltságokra.

Másodlagos elemzésünk azt mutatja, hogy 1970 és 1986 között a pedagógus férfiak és nők társadalmilag kötött tevékenységekre fordított ideje csökkent. 1970-ben a pedagógus férfiak 10,7 órát használtak fel ezekre az aktivitásokra, 1986-ban a középiskolában oktató férfiak 9,4 órát, az általános iskolai tanárok, tanítók 9 órát fordítottak egy átlag napon kereső-, termelő és ezekhez kapcsolódó tevékenységekre. Ezzel az időfelhasználással az egyéb szellemi tevékenységet folytató férfiakhoz állnak közel, akinek társadalmilag kötött ideje 8,9 óra. A pedagógus férfiak a kötöttségek alóli felszabaduló idejük nagyobb hányadát fordítják szabadidő-elfoglaltságokra, mint személyi ellátásra és alvásra.

A pedagógus nők társadalmilag kötött ideje mintegy egy órával haladja meg a férfiak munkaidejét az átlag napon annak ellenére, hogy 1970-hez képest náluk is munkaidő-csökkenés tapasztalható. Az előző vizsgálat 11,7 órás átlagához képest 1986-ban a középiskolában oktató tanárok kereső-, termelő-, és kapcsolódó tevékenységekre fordított ideje 10,3 óra, az általános iskolában 10,2 óra, az egyéb szellemi munkakörben dolgozó nők viszont „csak” 10,1 órát használnak fel társadalmilag kötött tevékenységekre. A felszabaduló időt a férfiakhoz

hasonlóan szabadidő-elfoglaltságokra, művelődésre használják fel inkább, személyi ellátásuk, alvásuk ideje kisebb arányban növekedett meg.

A különböző okok — heti kötelező munkaidő, valamint a tanítási órák számának csökkenése, szabad szombat bevezetése — következtében a társadalmilag kötött idő mennyiségében beállt változás magával hozta a főfoglalkozásként végzett munkaidő szerkezetének átalakulását is. Csökkent a társadalmilag kötött időn belül a tanításra és a tanításhoz kapcsolódó tevékenységekre fordított idő aránya, kivéve a budapesti középiskolákban oktató pedagógusokat. Ez a csökkenést mutató változás különösen szembetűnő a budapesti általános iskolák pedagógusai körében, kisebb mérvű a vidéki városokban, illetve ennél valamivel szerényebb a községekben oktató általános iskolák pedagógusai között.

Megváltozott a tanításra és a tanításhoz kapcsolódó tevékenységekre fordított idő aránya is. Minden előzőleg említett kategóriában 1970-hez képest kevesebb időt kell tanításra for-

dítani. A budapesti és a vidéki középiskolában emelkedett a tanításhoz kapcsolódó tevékenységekre fordított idő aránya, az általános iskolában viszont ez az arány a 16 évvel korábbi szintet közelíti meg. Rövid elemzésünkéből kiderül, hogy a 16 év alatt bekövetkezett terhelés csökkenése, legalábbis a főfoglalkozásként végzett munkaidő mennyiségét tekintve, az általános iskolában oktató pedagógusokat, ott is elsősorban a férfiakat érinti kedvezően.

Részben a kutatás már publikált adatai, részben a vizsgálat leírásában szereplő, de még nyomtatásban nem közreadott információi nemcsak a fentihez hasonló rövid másodlagos elemzésre nyújtanak lehetőséget, hanem biztosíthatják a pedagógusrétegek egymással való összehasonlítását, a pedagógus és más értelmiségi csoportok helyzetének egybevetését, a pedagógus hallgatók és a fiatal pedagógusok helyzetének összehasonlítását, valamint a külföldi pedagógus életmódvizsgálatok és a hazai adatok párhuzamba állítását.

*Falussy Béla (írta és az adattárat szerkesztette):
A magyar társadalom életmódjának változásai az 1976—77. évi
és az 1986—87. évi időmérleg felvételek alapján*

(Társadalomtudományi vállalkozások. Központi Statisztikai Hivatal—MTA Szociológiai Kutató Intézet. Budapest, 1990, 316+34 o.)

A recenszens tulajdonképpen zavarban van. Nem tudja, hogy az egy évtized elmúltával megismételt, országos mintát reprezentáló időmérleg-felvétel és a két vizsgálat eredményeit összehasonlító adattár értékeit méltassa, esetleg szembeszökő eltéréseket vagy egyezéseket emeljen ki, vagy minden figyelmét *Falussy Béla* négy ívet meghaladó bevezető tanulmányára fordítsa. A fent említett szerző a hazai és a külföldi adattárak értelmező gyakorlatától eltérő elemzés és összehasonlítás keretében mutatja be a magyar társadalom életmódjában egy évtized alatt bekövetkezett — többnyire — negatív előjelű változásokat. Bármennyire is csábító volna ez utóbbi lehetőséget a szemle nyújtotta keretek között minél jobban kimeríteni, tanácsos azonban előtte tájékozódni a rendkívül nagy mennyiségű információt tartalmazó adatbázisról.

A Központi Statisztikai Hivatal által szervezett és lebonyolított 1986—87. évi időmérleg-felvétel alapvető módszereiben és tematikájában az 1976—77. évi időmérleg-felvételre épül. A vizsgálat célja az volt, hogy „az elmúlt tíz évben bekövetkezett társadalmi, gazdasági, kulturális változások életmódra gyakorolt és abban mérhető hatásait vizsgálhatóvá tegye”. (Kiemelés: Sz. L.) (Az 1986—87. évi időmérleg—életmód-felvétel módszerei és teljes dokumentációja. I. köt. (Szerk.: Falussy Béla.) Központi Statisztikai Hivatal Társadalomstatisztikai Főosztály. Budapest, 1990. 9. o.)

Az ELARM minta keretében 1986. februárjában végrehajtott demográfiai összeírás alapján minden harmadik 15—79 éves személy (kb. 11 000 fő) került az időmérleg-felvétel mintájába. A kérdezőbiztosok a felvételre kijelölt személyeket 1986. március 1. — 1987. március 7. között minden évszakban az év előre kijelölt egy-egy napján keresték fel, hogy a felvételre meghatározott előző napról időmérleg-naplót és az ehhez kapcsolódó — a megkérdezett személyre és családjára vonatkozó — mellékleteket kitöltse.

A felvételi év minden napjáról megközelítőleg azonos számú, kb. 110 időmérleg készült. A minta megfelelő módon reprezentálja az ország 15—79 éves népességének teljes időfelhasználását. Az 1976—77. évi felvétellel való összehasonlítás érdekében a jelen kötetben az 1986—87. évi adatok csak a 15—69 éves korúakra vonatkoznak. A felvételi előírások pontos betartása lehetővé tette, hogy az egyes évszakok és a hét egyes napjai, valamint a vizsgált társadalmi és demográfiai rétegek, csoportok súlyuknak megfelelően szerepeljenek. Az időmérleg-felvétel módszerei és teljes dokumentációja (I. 315. o.). 1990 folyamán a Központi Statisztikai Hivatal Társadalomstatistikai Főosztály kiadásában megjelent, az érdeklődőknek rendelkezésre áll.

A 48 órás munkahét csökkentése 1968-ban kezdődött. Az 1976—77-es felvétel idején 44 órás munkahét, kéthetenkénti szabad szombatos munkarend volt érvényben. 1982-től a 42 órás munkaidő, azaz az ötnapos munkahét került bevezetésre. 1984-től az iparban, építőiparban és az államigazgatásban áttértek a heti 40 órás munkaidőre. A hivatalos munkarendben előírt munkaidő csökkenése, valamint számos demográfiai tényező összhatása azt eredményezte, hogy 1977-hez képest az egész évben teljesíthető munkanapok száma 1987-re 18.4 nappal, a ténylegesen ledolgozott munkanapok száma 18.52 nappal csökkent. Ha ezt az egész évre vonatkozó munkaidő csökkenést, a 18,52 napot (26 668 percet) elosztjuk 365-tel, akkor naponta 73.1 perc „munkaidő-nyereségnek” kellene mutatkoznia. Táblázataink azonban azt mutatják, hogy a 15—69 éves lakosság társadalmilag kötött tevékenységekre fordított ideje mindössze 24 perccel lett kevesebb 1977 és 1987 között.

Ennél kedvezőtlenebb képet kapunk, ha az aktív kereső népesség tevékenységszerkezetének időfelhasználását vesszük szemügyre. A tényleges „munkaidő-nyereség” az átlagos aktív keresők esetében 20 perc, ami többé-kevésbé fedezi a kizárólagos tevékenységként végzett televíziónézésre fordított idő növekményét.

Az elméletileg kiszámított „munkaidő-nyereség” nem mutatható ki a tevékenység-főcsoportokra fordított átlagidőben, mert 1977-hez képest 1987-re a tevékenységszerkezet mennyiségileg és strukturálisan megváltozott.

Falusy Béla minden bizonnyal figyelembe vette az eddigi időmérleg-adattárak publikációi-

ról — az elmúlt években — frott szemlék kritikáit is, amelyek nem az adattárak szerkesztőjére vonatkoztak, hanem hiányoltak, és egyben indirekt módon az időmérleg-felvételek hatalmas adatbázisainak elsődleges vagy másodlagos elemzésére, összefoglaló és résztanulmányok megírására szólították fel a társadalomtudósokat.

Tíz év során bekövetkezett időfelhasználás és tevékenység szerkezet változását a szerző olyan társadalmi, gazdasági átalakulásokkal összefüggésben mutatja be, amelyeknek negatív jellegű hatást eredményező kezdetük sokkal korábbra, nem egy esetben több évtizedre vezethető vissza. A negatív jelenségek mellett kiemelt azokat a momentumokat is, amelyek kedvezően befolyásolhatták az időfelhasználást. Ilyen magának a munkaidőnek csökkenése, és a háztartások felszereltségében, gépesítésében bekövetkezett minőségi változások.

A munkaidő csökkentéséből származó minimális nyereség azt mutatja, hogy a magyar társadalomra hosszú ideje magas munkaterhelési szint jellemző. Mindezt fokozza, hogy a népesség összetételében, demográfiai viszonyai-
ban, a társadalmi-gazdasági körülményekben olyan változások következtek be, hogy ezek a sorozatos munkaidőcsökkentések ellenére fenn tartották az összmunkaidő-ráfordítás magas időigényét, s amelyek növekvő arányban teszik nélkülözhetetlenné a túlmunka vállalását.

„Ezek a változások egyszerre éreztették hatásukat az államháztartás és az érintett társadalmi csoportok, egyének szintjén.” Növekedtek a családok kiadásai és munkaterhei. A csökkent létszámú aktív korosztálynak több iskolás korú gyermekről, időskorú, alacsony nyugdíjas hozzátartozóról kellett gondoskodnia. Az életkörülmények kedvezőtlen alakulása rendkívül megnehezítette az első lakáshoz jutás lehetőségét, és szinte megoldhatatlanná vált az elváltak, főleg az elvált férfiak második lakáshoz jutásának igénye. Romlottak a gyermekek családon belüli nevelésének körülményei. A nők nagyarányú, teljes munkaidős foglalkoztatottsága egyre jobban fokozta a családban követhető minták kihasználását, amelyek nélkülözhetetlenek a család önfenntartó, biztonságos működéséhez, hagyományok őrzéséhez, ápolásához.

A fenti változások következtében lényegesen növekedett az alacsony jövedelmi szinten élők aránya is. 1987-ben a létminimum alatt 9,3%, a társadalmi minimum alatt 20,1% élt.

A társadalomban növekvő feszültségek megjelentek a családokban is. A megnövekedett feladatok ellátásához, a szükségletek kielégítéséhez egyre kevésbé állnak rendelkezésre a szükséges eszközök és feltételek. *Megoldásként a többletmunka vállalása kínálkozott, amelynek mértéke szorosan összefügg a kereseti színvonalal.*

Az átlagkereset környékén élő aktív férfiak megközelítőleg egyharmada a többletmunka vállalása következtében tartósan túlterhelt. Időmérlegeik bizonyítják a megbomlott napi, heti, éves életritmust, az átlagtól lényegesen elmaradó fiziológiai időfelhasználást és rekreációs időt.

A jövedelemkiegészítésre felhasznált idő az ember testi, szellemi újratermeléséhez, fejlődéséhez szükséges időalapot csökkenti, a mozgósítható energiák nagy részét lekötí, hosszabb távon az emberi, családi kapcsolatokat leszűkíti, elszegényíti, a korábban kialakult kulturális-szociális igényeket és szokásokat fokozatosan elsorvasztja. „A jövedelemszerző, kiadáscsök-

kentő és hiánypótló munkatevékenységek kiszorítják a mindennapi életből az ember szellemi és fizikai újratermeléséhez szükséges időalapot.”

A magyar társadalom gazdasági helyzete az elmúlt évtizedekben ezt az életvitelt, magatartást követelte, kényszerítette tagjaira. Nem tudjuk, mikor változnak kedvezőbbé jelen életkörülményeink, hogy ne ezen az úton kelljen továbbhaladnunk.

Korábbi szemléinkhez hasonlóan ismét azt kell írunk, hogy a fenti tanulmány az 1986–87. évi (és korábbi) időmérleg-felvétel adatainak egyik, talán legfontosabb szempontú hasznosítása. Az adatok azonban rendkívül sokirányú további felhasználást tesznek lehetővé. Készült és megjelent más jellegű értékelés is. Reméljük, hogy az 1991. január 1-jétől a KSH keretében működő Időmérleg Csoport további elemző tanulmányokat is közölni fog hamarosan.

Szentirmai László

A MAGYAR SZOCIOLÓGIAI TÁRSASÁG ÉVI KONFERENCIÁJA

(1990. október 25—26.)

Gödöllőn került megrendezésre az MSZT évi konferenciája. A konferencián való minden eddiginél nagyobb létszámú részvétel és érdeklődés, valamint a szakmából politikai okokból kiszorultak visszatérése azt jelezte, hogy a szociológia elmozdult válságosnak minősített helyzetéből.

A konferenciát *Cseh-Szombathy László* nyitotta meg. Megnyitójában hangsúlyozta: „fontos, hogy levessük etnocentrizmusunkat, szomszédainkkal együtt sok közös problémát kell megoldanunk a közeljövőben”. Ezt a szándékot fejezte ki, hogy neves nyugati szociológusok mellett a Konferencián számos meghívott vendég vett részt a szomszédos országokból is.

A plenáris ülésen, melyet *Kemény István* moderált, *Szelényi Iván*, *Juhász Pál* és *Bozóki András* tartottak vitaindító előadást.

Szelényi előadásában — melynek címe *A társadalmi struktúra változásai a poszt-kommunizmusba való átmenetben: az elitek cirkulációja vagy reprodukciója?* — az elmúlt három évtized szerkezeti változásairól állított fel hipotetikus trendeket. Két kérdéskört vizsgált: 1. Hogyan alakulnak a társadalmi terek?, 2. Hogyan alkalmazkodnak az egyének a változó társadalmi terekhez?

A társadalmi terek változását az 1960-as, 1980-as, és az 1990-es metszetekben, *Bourdieu* nyomán a politikai, a gazdasági és a kulturális tőke fogalmaival elemezte. Melyek voltak legfontosabb megállapításai? Az 1960-as társadalmi szerkezet a klasszikus államszocializmus modellje, ahol a meghatározó elem a politikai tőke, ami mellett kiegészítő szerepe van a kulturális tőkének. A politikai tőke rendi jellegű tagozódást hoz létre, a „főnökhöz való hűség” és a megfelelő világnézet vallása a rendek szervező ismérvei és az érvényesülés legfontosabb kritériumai. 1980-ban a társadalom tagozódásában már a gazdasági tőke is megjelenik, alárendelt szerepben. Duális társadalmi szerkezet alakult ki, hasonlóan az *Erdei* által leírt két világháború közötti magyar társadalomhoz. Kvázi piacon, kvázi vállalkozók kvázi osztállyá szerveződtek, ily módon a rendi tagozódás mellett kialakult a piaci tagozódás is. Mára a kulturális tőkével való rendelkezés vált meghatározóvá, miközben az anyagi tőke kiegészítő szerepű maradt. Más dimenziójú kettős szerkezet jött létre: „Mi, a kulturális tőke birtoklói domináljuk a médiát, s nem az anyagai tőke tulajdonosai. Kérdés, mennyire életképes ez a társadalmi struktúra?”

Megfigyelhető az új típusú rendi szerveződés kialakulása — más szereplőkkel. Az anyagi tőkések hatalmi befolyása kicsi, a mai szerkezet instabil. Várható, hogy nőni fog a gazdasági tőke befolyása.

Azt elitek mozgásával kapcsolatban az a fő kérdés, hogy a politikai tőke hogyan váltható át gazdaságivá. Szelényi véleménye szerint oldalirányú mozgásról van szó, a külföldi tőke segítségével (pl. a PM-ből sokan külföldi vállalatok szakértőivé lettek).

Juhász Pál napjaink gazdasági kihívásáról beszélt. Központi problémaként vetette fel a tervgazdasági rendszer vezetőinek alkalmazkodását és a második gazdaság helyének, szerepének változását. Kifejtette, hogy az előbbiek esetében az alkalmazkodás „rutinná” vált, mivel a 70-es évek óta ezt teszik. Kitért a spontán privatizáció és a hatalomátmentés problémáira; szerinte ezek nem tökéletes fogalmak, hiszen a jelenleg is zajló gazdasági átalakulásban a döntéshozók köre kiszélesedett, jelentős szerepekhez jutottak új aktorok (pl. a vállalatok „belső ellenzéke”). Ez egyben helyzeti előnyt jelent számunkra, mivel a volt szocialista országok között csak nálunk alakult ki „stáb” a korábbi vezetők felváltására.

Új problémákkal, kihívásokkal kell szembenézni — hangsúlyozta az előadó —, de ezt nehezíti, hogy a szerkezeti mozgásoknak túl nagy az ideológia ballasztja, és ezért tisztán piaci kérdésekben is régi típusú konfliktusok jönnek elő. Az egyes gazdálkodó egységek (gyárak, vállalatok) a piachoz igazodás helyett gyakran még mindig a központi függőség ellen harcolnak, *autonómiát* akarnak elérni, ugyanakkor számos példa mutatja, hogy ez hiába sikerül, ha nem építik ki piaci kapcsolódási lehetőségeiket.

A második gazdaságról szólva Juhász megfogalmazta: most vált láthatóvá, hogy maga a második gazdaság csupán „részcionalitást” vitt egy eleve adott, merev rendszerbe, azonban a rossz csatolás miatt ez sem lehetett elég hatékony. Véleménye szerint a második gazdaság *három* szférában volt jelentős: 1. mezőgazdasági termelés, 2. nagyvállalati beszállítók, 3. lakossági fogyasztás kielégítése. Az első kettő hálózata a tervgazdaság által volt meghatározott, ahhoz kapcsolódott, s miután a tervgazdaság összeomlott a szóban forgó két szféra is csődbe jutott. A harmadikban a piac telítődése okoz gondot. Következésképpen a második gazdaság számára új integrátorok kellenének, de ezek még nem jelentek meg.

Bozóki András *Átmenet Kelet-Közép-Európában* címmel tartott előadást. Először a politikai átmenet kategóriáját elemezte, majd a mindenkori ellenzék szerepét vizsgálta történeti perspektívába helyezve, végül arról szólt, hogy mennyiben, milyen értelemben beszélhetünk 1989 eseményei után posztkommunizmusról avagy demokráciák létrejöttéről.

A politikai átmenetnek egy tágabb és egy szűkebb értelmezését különböztette meg. A tágabb értelmezésben az átmenet folyamatában egyidejűleg történik a régi struktúra lebomlása és az új struktúra kiépülése. Eközben a korábbi szabályok relativizálódnak és a társadalmi anomia állapota alakul ki. A politikai átmenetnek ez a tág értelmezése megengedi, hogy minden rendszerszintű politikai átalakulást ebbe a kategóriába soroljunk. A szűkebb értelemben vett politikai átmenet a forradalom alternatívájaként fogható fel. Az átmenet tartalmazza a reform és a forradalom elemeit is, de egyiket sem „tisztá” mi-voltukban. Az átmenet egy szakasza (az első) inkább reform, míg egy másik (a második)

szakasza forradalomnak minősíthető. Minthogy eképpen vannak jelen a reform és a forradalom jegyei, minőségei az átmenetben, a megfelelő angol kifejezések behelyettesítésével az átmenet „revolution”-ként ragadható meg.

Az átmenet, a forradalom és a reform között lényegbeli különbségek megmutathatók például abban, hogy míg a forradalom mindig alulról indul, addig az átmenet lehet alulról vagy felülről kezdeményezett is, de általában mindkettő. A reform általában nem változtatja meg a fennálló rendszert, a forradalom és az átmenet azonban igen.

Az átmenetben mind a hatalmi elit, mind az ellenzék pluralizált: az előbbi konzervatív—reformer-viszonylatban, az utóbbi pedig radikális—mérsékelt relációban. Így négy kulcsszereplő körvonalazódik, s ezek együttesen alakítják a folyamatot.

Bozóki a továbbiakban szakaszolta az átmenet folyamatát, s az egyes szakaszok legfontosabb történéseit, elemeit jellemezte. Négy szakaszt határolt el, ezek közül itt az első említjük meg, mikor az autokratikus rendszer liberalizálódik. Fontos, hogy ebben a szakaszban ne alakuljon ki új elit a szabad választások előtt, ugyanakkor az is, hogy a reformerek és a mérsékelték szót értsenek egymással. Megnevezte az ellenzék két „hibáját”, melyeket elkövethet a szóban forgó stádiumban: 1. az ellenzék túlságosan korai szétválása következhet be, 2. az ellenzék nem pluralizálódik. A civil társadalom szerepét illetően kifejtette, hogy annak hagyományai segítik, erősítik a demokráciába való átmenetet. Itt hangzott el, hogy a tömegdemonstráció tulajdonképpen mobilizáció és nem azonos a civil társadalom aktivitásával. Az átmenet utolsó fázisa, befejező cselekménye a stabilizálódás, aminek szubsztanciája a demokrácia önfenntartó képessége. A demokrácia konszolidációjának minimális alapja a történetek „elismerése”, maximális szintje az, ha minden demokratikus intézmény kiépül és legalább egy hatalomváltás bekövetkezik.

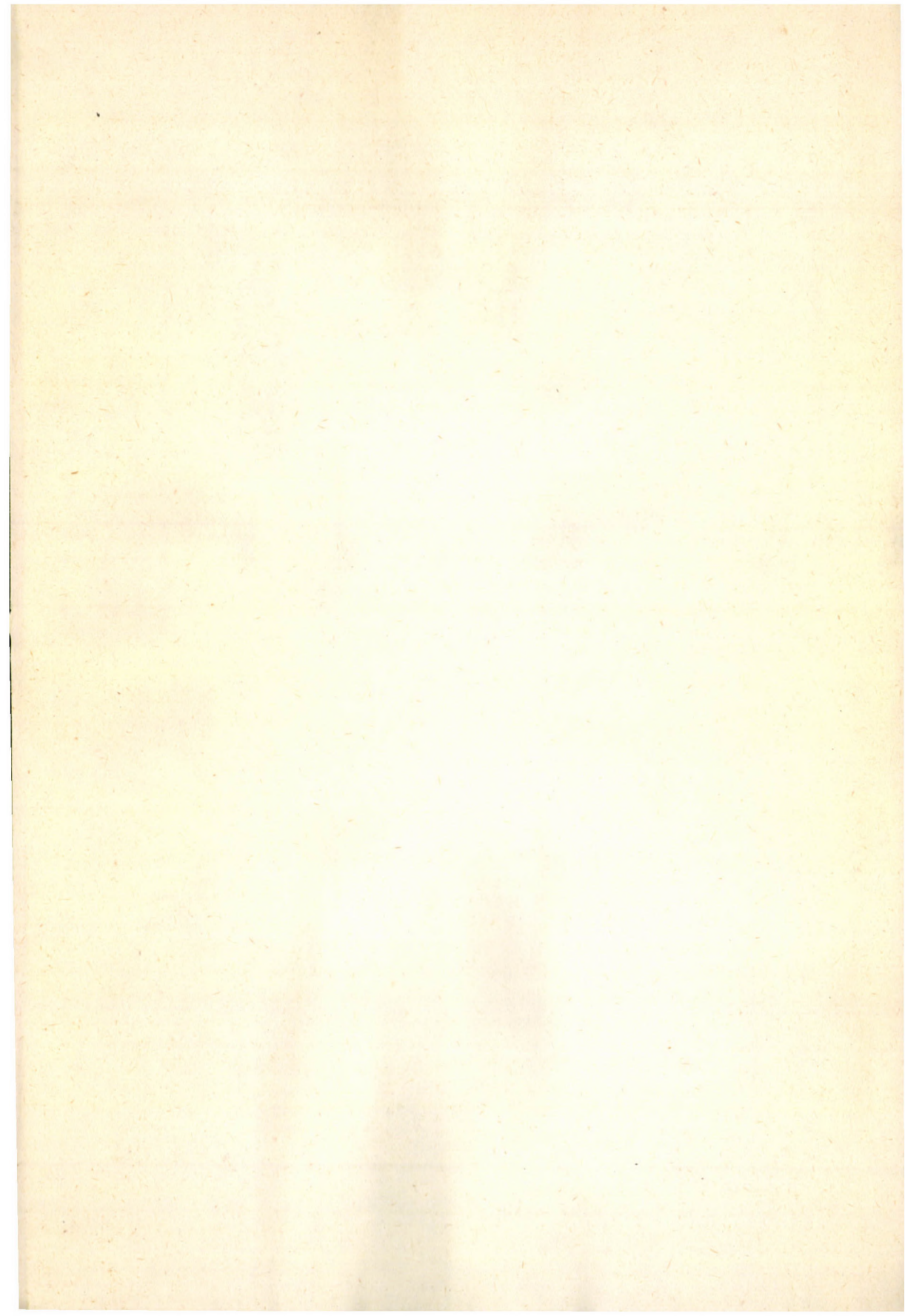
A központi előadások után *szekciókban* folytatta munkáját a Társaság. Kilenc szakosztály szervezett ülősszakot, melynek az alábbi címekben megfogalmazott kérdéskörökkel, problémákkal foglalkoztak:

1. Városi szegénység (Város- és Lakásszociológiai Szakosztály)
2. Struktúrakutatás empirikus megközelítésben (a Társadalmi rétegződés és a Társadalmi Struktúra és Társadalompolitikai Szakosztály)
3. Agrártársadalom — földkérdés (Agrárszociológiai Szakosztály)
4. Az egészségi állapot és az egészségügyi intézmény-rendszer a válság és a változások összefüggésében (Egészségsszociológiai Szakosztály)
5. Művészetszociológia (Művészetszociológiai Szakosztály)
6. Városszerkezet és lakáspolitikai (Város- és Lakásszociológiai Szakosztály)
7. Válság és választás a közvéleménykutatások alapján (Módszertani Szakosztály és MKI)
8. A civil társadalom fejlődése (Elmélettörténeti Szakosztály)
9. Privatizáció, vállalkozás, munkanélküliség (Gazdaságszociológiai Szakosztály)

A magyar Szociológiai Társaság közgyűlésén meghallgatta és elfogadta *Kovács Imre* titkár beszámolóját és *Andorka Rudolf* tájékoztatását a madridi Világkongresszusról.

A közgyűlés a Társaság 1992. évi elnökévé *Kemény Istvánt* választotta. Az Erdei Ferenc Emlékérmét *Antal Z. László* kapta meg.

Hársfalvi Tamás—Kósa Lajos

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója

A nyomdai munkálatokat az **AKAPRINT** Kft. végezte

Felelős vezető: dr. Héczey Lászlóné

Budapest, 1991. — Nyomdai táskaszám 9119830

Felelős szerkesztő: Vágvölgyi András

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 9.45 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0231—2522

